Igazságosság demokrácia felelősség

Szerkesztette
Földes György
és Antal Attila

Napvilág Kiadó

A kötet szerzői:

ANDOR LÁSZLÓ
ANTAL ATTILA
BAJOMI-LÁZÁR PÉTER
BERÉNYI ESZTER
CSÁKI GYÖRGY
ÉBER MÁRK ÁRON
FÖLDES GYÖRGY
HUSZÁR ÁKOS
KISS VIKTOR
KNAUSZ IMRE
KREKÓ PÉTER
LOSONCZ ALPÁR
POGÁTSA ZOLTÁN

IGAZSÁGOSSÁG – DEMOKRÁCIA – FENNTARTHATÓSÁG

TÁRSADALOMELMÉLETI ESSZÉK

Szerkesztette:

FÖLDES GYÖRGY – ANTAL ATTILA

NAPVILÁG KIADÓ

Megjelent
PTA
a Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

ISBN 978-963-338-112-0

Kiadja a Napvilág Kiadó
1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2022

© A szerzők
Minden jog fenntartva

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000773077

301
115

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

Tartalom

Bevezetés 7

GLOBÁLIS STRUKTÚRÁK ÉS KIHÍVÁSOK

LOSONCZ ALPÁR
A „néma kényszer": szerkezet és geopolitikai gazdaságtan 11

ANDOR LÁSZLÓ
Európa jövője és a nemzetek 38

ANTAL ATTILA
A demokrácia az ökológiai és klímaválság korszakában 70

CSÁKI GYÖRGY
Fejlődés és felzárkózás a poszthegemoniális technológiai korszakban 93

EGYENLŐSÉG, STRUKTÚRA, IDEOLÓGIA

POGÁTSA ZOLTÁN
A kapitalizmus lehetséges alternatívái 117

ÉBER MÁRK ÁRON
Mit kezdjünk az egyenlőtlenségekkel? 140

HUSZÁR ÁKOS
Társadalmi mobilitás és egyenlőtlenségek Magyarországon 158

KISS VIKTOR
Dominancia és hegemónia. Politikai ideológiák a mai Magyarországon 179

TÁJÉKOZÓDÁS, MŰVELTSÉG, ESÉLYEGYENLŐSÉG

KREKÓ PÉTER
Társadalmi értékrend és politikai magatartás kapcsolata a mai világban 213

BAJOMI-LÁZÁR PÉTER
Demokratikus médiaelméletek. A tájékozódás joga és a tájékoztatás kötelessége 229

KNAUSZ IMRE
„...minden ház ablakán". Lemondhatunk-e a műveltség demokratizálásáról? 246

BERÉNYI ESZTER
Várhatjuk-e a 21. század magyar iskolarendszerétől, hogy csökkentse a társadalmi eredetű esélyegyenlőtlenségeket? 267

FÖLDES GYÖRGY
Értékek és érdekek – töprengés összekapcsolásuk tudományáról és képességéről, elméletről és politikáról 291

A kötet szerzői 313

Bevezetés

Az esszé bátor, töprengésre késztető műfaj, írásának szabályai mások, mint a tudományos tanulmányoké. Az utóbbiban a feltett, vizsgált kérdésre adatokkal, az okságí kapcsolatok megmutatásával illik válaszolni. Az esszé kötetlenebb, írásakor a tények inkább az illusztrációt szolgálják, mint a bizonyítást, itt a szélesebb összefüggések bemutatása áll előtérben, a logikus érvelés és a bátor következtetés az olvasó meggyőzésének eszköze. Persze az esszéíró sincs felmentve állításai alátámasztásának, az igazmondásnak a követelménye alól, de ő olvasójának meggyőzésére, megnyerésére összpontosítva ír. Ebben a megközelítésben az esszé az etika világához tartozik valahová, a tudomány és a politikai közélet közé. David Hume ezt a műfajt azért kedvelte, mert alkalmasnak tartotta arra, hogy erősítse a szövetséget „a tudomány és a társaság világa között", és segítse a harcot az ész és a szépség ellenségeivel szemben.[1]

Esszékötetünknek az *Igazságosság – demokrácia – fenntarthatóság* címet adtuk. Két okból is. Egyrészt, mert ezekben a sorsfordító, ökológiai és klímaválsággal, járványokkal és háborúval terhelt időkben is e három problémakör által határolt térben zajlik az életünk. Az foglalkoztat minket, mi lesz világunkkal, mit tehetünk, hogy ez a három érték egymásba fonódjon, egymást erősítve érvényesüljön a társadalom életében. Másrészt, mert felkért szerzőink között e követelmények tekintetében teljes az egyetértés, bármely témát is tárgyaljanak, ezek az értékek vezérlik őket. Esetükben ez a hármasság nem a legkisebb közös többszörös, hanem a legnagyobb közös osztó.

[1] *David Hume összes esszéi*. II. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1994, 292–293.

Ezzel azonban nem intézhető el a címadás ügye. Mégpedig azért nem, mert ma – leszámítva a szélsőséges jobboldali politikusokat és konzervatív és neoliberális teoretikusokat – nincs senki, legalábbis szavakban –, aki tagadná ezt „a szentháromságot". Jogosan tehető fel tehát a kérdés: akkor miért ezt a címet választottuk, miért nem olyat, ami jobban elkülöníthetővé teszi vállalkozásunkat a mai szó- és szlogenözöntől?

A válaszhoz érdemes felidézni egy majd két évtizeddel ezelőtti kísérletünket. Akkor *Útkeresések – A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma* címmel jelentettünk meg kötetet, amellyel a baloldali hagyományt és az akkori baloldali politikát igyekeztünk életre lehelni. Nem túl nagy sikerrel, de ez elsősorban nem rajtunk, a tudomány és az elmélet művelőin múlott. Sok mindent elmond az azóta eltelt két évtizedről, hogy most „elméleti emberekként" kicsit mással és kicsit másként próbálkozunk, ami nem azt jelenti, hogy a politikai baloldalt, a baloldaliságot leírtuk volna, ellenkezőleg.

E kötet esszéi nem a baloldaliság nehézségeivel foglalkoznak. Ehelyett az égető társadalmi, gazdasági, geopolitikai, kulturális-ideológiai problémákra összpontosítanak, és a társadalom igazságérzetére, az emberi felelősségvállalásra apellálnak. Természetesen az jó, ha a politikai baloldal használja ezeket az elemzéseket, de az elsődleges cél nem az, hogy ezek az írások politikai programot adjanak, hanem az, hogy alapálláshoz segítsék az olvasót, lett légyen bárki, a mai súlyos gondokkal küszködő világunkban. Miként azt egyik szerzőnk mondja: ma, nagy narratíva hiányában, eredmény az, ha az iskola segít a narratívák közötti eligazodásban.

Mi ennél többet szeretnénk.

A szerkesztők

Globális struktúrák és kihívások

A „néma kényszer": szerkezet és geopolitikai gazdaságtan

LOSONCZ ALPÁR

Amikor kitört a világszintű pandémia, több jeles értelmező is arra tett javaslatot, hogy emlékezzünk Elisabeth Ross-Küblernek a halállal kapcsolatos könyvében *(Death and Dying)* kifejtett gondolataira. A szerzőnő e művében azt taglalja, hogyan reagál az ember arra a diagnózisra, amely halálos betegséget állapít meg, és öt szakaszt különböztet meg: 1. tagadás (ez velem nem történhet meg!), 2. harag (miért pont én?!), 3. egyezkedés (talán késleltethetem a véget), 4. depresszió (most már úgyis mindegy), 5. elfogadás (legyőzettettem; marad a felkészülés).

Az okfejtés, amely *ad analogiam* egy – hirtelenszerűen felbukkanó és apokaliptikus vonatkozásokat is tartalmazó – társadalmi sokk tapasztalatát kívánja megjeleníteni, kétségkívül tetszetős. Hiszen amennyiben felidézzük, hogy mily módon viszonyultak a kor hangadó szereplői a járvány elharapózásához, úgy biztosan azonosíthatnánk az imént említett szakaszok elemeit. Így nagyon is tetten érhetjük például azt az attitűdöt, amely az első etap tartozékait tükrözte vissza: ez, mármint egy pandémia, nem történhet meg a tőkés modernizáció csúcspontján tartózkodó emberrel, aki trónra ültette a piaci és a tudományos-technológiai észszerűség elegyét, és aki – a „kényszermentes kényszer" világát létrehozva – racionálisan képes reflektálni életének kényszerfeltételeire, így a természetben való beágyazottságára. A pandémia és a belőle fakadó szenvedés: a múlt maradéka, amelyet a technologizált tudásba kapaszkodó, a szubjektív szabadságot élvező és a kapitalizmusban élő ember maga alá gyűrt.

Ám, annak ellenére, hogy a rögzített analógia sokat megmutat, mégsem ragad meg mindent. Nevezetesen, nem világítja

meg azoknak a tüneteknek a *többletét*, amelyek az elmúlt évtizedekben rendre-módra felszínre bukkantak. Hovatovább egyenesen ezen szimptómák *túltelítettségéről* beszélhetünk. Azaz, ha tartjuk magunkat az iménti fogalmakhoz, azt kell állítani, hogy a vészjósló diagnózis *prognózis* formájában már nemegyszer formát nyert a járvány erupciója előtt is.

Egy visszafelé tekintő reflexió ugyanis könnyedén utánajárhatna a vonatkozó jeleknek. Elvégre tanúbizonyságul szolgálhatna az a gesztus is, ha gondosan végigolvasnánk az Egészségügyi Világszervezet éves jelentéseit, és számba vennénk az alkalomadtán a kétségbeesés hangjával közölt figyelmeztetéseket. És tanulságos lehetne egy olyan retrospektív munka is, amely lajstromozná azokat az úgyszintén vészharangokat kongató tudományos igényű tanulmányokat, amelyek a „kockázatok" összetettségét, kiszámíthatatlanságát és halmozódását jelezték, és ezen utat járva bőségesen találnánk példákat. Nem beszélve az ökológiai gondolkodás jegyében megformált látleletekről, amelyek folytonosan arról tudósítottak, hogy a tőke önértékesülésének nevében működtetett kiterjedt erdőtlenítés, vagy a biológiai sokféleség szüntelen pusztítása visszafordíthatatlan regressziót eredményeznek.

Mindezek azt a tényt nyomatékosították, hogy az a temporális horizont, amelyről az ökológiai folyamatokat szemléljük, már eleve tévútra terel bennünket, hiszen a „katasztrófa" beálltát önfelmentő módon a kivetített jövőbe helyezzük. Holott ez a jövő már régen megérkezett a jelenbe. Mindhiába az ökológiával kapcsolatos intézményesített beszéd, a szerteágazó és világszintű – párizsi és egyéb egyezményekben formát öltött – retorika, a kapitalizmus a legmélyebb tendenciáit illetően a régi kerékvágásban halad. Félrevisz az uralkodó időbeliség- és bizonytalanságmodell (Dupuy, 2002, 46.) kettőse, mivelhogy ennek alapján a fenyegető bizonytalanságot legfeljebb a megismerés, pontosabban a tudásirányítás szemszögéből érzékeljük.

A bennünket befolyásoló bizonytalanság azonban sokkalta mélyebb: *magát az emberi létezésmódot, a természeti/társadalmi metabolizmus alapjait érinti*. Mélysége, bonyolultsága pontosan

ebből ered. Hovatovább, mindezt akár úgy is felfoghatjuk, hogy a válság átfogó jellegének, a fennálló antropológiai-ontológiai regressziók okán, a mai értelmezőnek súlyosabb tendenciákkal kell számolnia, mint a „kapitalizmus általános válságán" töprengő egykori tolmácsnak, aki amúgy is – determinisztikus okokozati elgondolásoktól vezérelve – az összeomlás képzetébe kapaszkodott, és azzal szublimálta a létező regressziókat, hogy – a linearitás logikájának megfelelően – elképzelte a kapitalizmus „sírásóit". „Ami előre jelezhető, az ellenőrizhető" (Scheidler, 2019, 129.).

És a „kapitalizmus általános válságának" imináriuma még beleágyazódott a lineráris logika, az „előre jelezhető ok-okozati effektusok" uralmi keretébe. A válság mai tolmácsa azonban megtanulhatta – például az ökológia meghatározott értelmezőitől –, hogy a világ komplexitása nem vethető alá effajta lineáris logikának. Következésképpen nem fűzheti reményeit az összeomlás képzetéhez, és feladata messzemenően összetettebb, mint az „általános válság" fogalmát egykoron görgető értelmezőnek.

A jelenlegi válság kontextusa persze sokfajta, így szocioökonómiai jelentést foglal magában: tünetértékű, hogy a járvány kibontakozása előtt megannyi értelmező óva intett arra, hogy az olyan jelenségek, mint az adósság nagyságrendjének dinamikája történelmi szempontból is különösen intenzív módon jut kifejezésre. Hovatovább, elhúzódó recesszió meglétére utalt számos kritikai igényű gazdasági elemzés is. A szegénységről, mérhetőségéről és a vonatkozó (önkényes) mércékről rengeteg vita folyik. Míg egyes szerzők ünneplő módban jelentik ki, hogy a világ egésze az utóbbi évtizedekben növelte a társadalmi bruttó termék nagyságrendjét, addig kritikusabb értelmezők azt hangsúlyozzák, hogy ugyan aggregált szinten valóban növekedett egyes rétegek jövedelme, ám a változások korántsem elegendők ahhoz, hogy kirántsák őket a szegénység állapotából – a pandémia elején fogalmazódott meg a figyelmeztetés, hogy az emberiség legalább 1/5-e az egzisztenciális szakadék szélén áll (a vonatkozó kérdésekről l. Hickel, 2020, 48.). És annak, aki meglepődve jegyzi, hogy a pandémia alatt milyen módon bő-

vült a különféle egyenlőtlenségalakzatok nagyságrendje, csak azt ajánlhatjuk, hogy tekintsen vissza, és vegye szemügyre a hosszú távú tendenciákat.

Igen régi az a megállapítás, hogy a kapitalizmus nem képes eloltani a válságok okozta tüzet, legfeljebb csak elodázza, vagyis időben szétszórja a kibontakozást. Mégis újra és újra napvilágra kerül. És amint látjuk, az elmúlt évtizedben nem volt hiány a válságmeghatározott jelzésekben. Ennélfogva a pandémiát aligha tekinthetjük fordulópontnak, hanem inkább *sűrítődésnek, azaz olyan jelenségcsoportnak, amely többfajta válságprocesszus összegződését jelenti.*

A járvány most saját horizontjába von megannyi válságjelenséget. Nem hozott fordulatot, minthogy csak szakasza egy sokfelé mutató konstellációnak, vagyis csupán feltárta a be nem fejezett, feloldhatatlan válságfolyamatok hordalékait, törmelékeit. Merthogy a pandémia úgy jelent kondenzációt, hogy beleszüremlenek a válságtendenciák különféle elemei: így a végponthoz nem érő 2007-es válság dimenziói egybekulcsolódva egyéb, itt érintőlegesen szóba hozott, krízisfolyamatokkal.

Összegezve: nem lehet úgy bekapcsolódni a pandémia körüli diskurzusokba, hogy nem vesszük figyelembe ezeket a mozzanatokat.

Először is ez azt jelenti, hogy vissza kell perelni a válságdiskurzus megtépázott jogát. A válságfogalom – amelyet egykor a kapitalizmus felszámolásával hoztak összefüggésbe – erősen kirojtozódott. E diskurzust ti. elhomályosította a konkuráló pozitivista-rendszerkonform, a kalkulatív „kockázatra" összpontosító, beszédmódmenedzsment, amely megfosztotta a modernség szempontjából oly fontos válságdiskurzust rangjától.

Érthető ez, minthogy a „kockázatot" előtérbe helyező gondolkodás az alternatívanélküliség álláspontját vallja. Ily módon minden zavaró jelenség, amely nem illeszthető be a kockázati irányítás kereteibe, eltévelyedésként minősül: *nincsenek strukturális kényszerek, csak megsokszorozódó kockázati gócpontok.* Viszont így a kritikai hozzáállás nem mozoghat saját elemében. A kockázatideológia kihúzza a gondolkodás radikális fullánkját. Ezzel

szemben jelenik meg a *kritika* és a *válság* egymásra találásának a szükségessége.

Másodszor: a pandémia jelentéskörnyezete arra figyelmeztet, hogy a válság megnyilatkozásait nem érthetjük a hagyományos értelmezési minták vezérfonalát követve. Nem jutunk egy tapodtat sem közelebb a válság értelmezéséhez, amennyiben konokul ragaszkodunk a hagyományos krízisfogalom jelentéseihez, amely vagy pontszerűen felszínre jutó jelenségegyüttest, vagy körmozgásszerűen, azaz ciklikusan kibomló folyamatokat lát. Szétszóródó, cseppfolyós állapotban lévő válságfolyamatokkal, egymással kereszteződő válságjelenségekkel van dolgunk, amelyek nyomán megváltozik a válság megnyilatkozásának módja. Egymásba láncolódó válságfolyamatok, egymáshoz illeszkedő rövid és hosszú távú tendenciák jutnak így kifejezésre. Ám érvényes, hogy a válság – a pszichoanalízis szótárát használva most – *túl*determinálja a kapitalizmusban megtapasztalható összefüggéseket. Egyszerre vannak jelen, ennélfogva különböző válságjelenségek, méghozzá anélkül, hogy lehetőség nyílna ezek elkülönítésére.

Harmadszor, a válság megjelenése a színen azt jelzi, hogy a kapitalizmus ígérete a „kényszermentes kényszer" kapcsán nem valósulhat meg. A válság nem más, mint a kényszer érvényre jutása, akár az erőszak segítségével. Nincs olyan válság, amelyben nem jelenik meg az erőszak és a kényszer kettőse. Azaz nincs olyan mélybe nyúló válság, amely ne jelenítené meg a kényszer *többletét.*

Hadd szögezzem le: a pandémia befejezhetetlen kérdésköre itt abban a mértékben nyert szerepet, hogy általa ablakot nyithatunk a bennünket meghatározó kényszerekre. Vegyük ugyanis észre, hogy a pandémia egy olyan korszakban ütötte fel a fejét, amelynek szereplői néhány évtizede különféle formában, akár esztétizálva vagy a tömegkultúra áruformáiba préselve, de forgatták az apokalipszis témáját. Amely, ne felejtsük, kapcsolatban áll éppen a *feltárás* jelenségével.

Egy ilyen összefüggésbe kell elhelyezni a Ross-Kübler-eszmefuttatás kapcsán említett *tagadást*: annak ellenére, hogy a

tömegkultúra bőven él az apokalipszis régi problémájának feldolgozásával, *mégis* a „velünk ez nem történhet meg" érzülete uralta a diszkurzív teret. Nincs is biztosabb jele annak, hogy itt az apokalipszis (ki)árusítása, kolosszális ideologizációja játszódott le – ami a kapitalizmus strukturális kényszereinek belátása *ellen* hatott és hat.

Tudjuk: Karl Marx nyitotta meg a „tőkés termelési mód" *szerkezeti determinációjával* kapcsolatos diskurzust. Az ő művében tűnnek fel a törvényszerű módon kibontakozó formameghatározottságok, amelyek maguk alá rendelik a létező alanyok szubjektivitását és motivációs készletét, mégpedig a tőke mint társadalmi viszony önerősítő logikájának. Másképpen szólva, a szerkezethez, azaz az összefüggő elemek komplex viszonylatához bizonyos erő, pontosabban a determináció ereje rendelődik hozzá, amely magyarázatot nyújt a kapitalizmusban megnyilatkozó társadalmi folyamatokról. Vagyis a szerkezet olyan oksági összefüggéseket teremt, amelyek révén magyarázattal élhetünk a kapitalizmus dinamikájáról.

A szerkezet reprodukciója természetesen hatalmi-uralmi jelentéseket, azaz strukturális jellegű dominanciát tartalmaz. Valójában a társadalmi szereplők fellépése csak a szerkezeti keretben nyer jelentést: ugyanakkor ez a tény nem azt jelenti, hogy hiperstrukturalista módon magához a szerkezethez kötjük az uralom felszínre kerülését (Bieler–Morton, 2014, 35–45.). Hiszen az egyébként is nem univokális jellegű szerkezet mindig szubjektív motivációk *közvetítésével* nyeri el jelenlétét. A tőke politikai-gazdaságtani „hatalma" nem a tőkések opportunista motívumtárából, hanem saját strukturális erejéből, önreprodukciós kapacitásaiból fakad.

Marx azonban magyarázatot teremt arra is, mégpedig a forma/lényeg/jelenség tanával, hogy éppen a szerkezeti determinációk rejtőznek a kapitalizmusban élő ember számára. Ezen determinációk ugyanis nemcsak személytelenek, „elvontak", de *„hangtalanok"* is, vagy ahogy *A tőke* szerzője plasztikusan fogalmazza, *„néma kényszer"* formájában jutnak érvényre (Mau, 2019). *És ez a „néma kényszer" teszi lehetővé a kapitalizmus*

reprodukcióját: ugyanakkor éppen ezt a „némaságba" süppedő kényszert különösképpen nehéz azonosítani és artikulálni.

Erre a felelőtlenül rövidre szabott kitérőre azért volt szükség, hogy fényt derítsünk annak a társadalomtudósnak (W. Streeck) a reakciójára, aki az utóbbi évtizedekben a tőkés modernizációra ráaggatott különböző jelzők okán úgy kiáltott fel, hogy „az elemzéseket odáig fokozzák, hogy a végén eltűnik a kapitalizmus *maga*!".

Valóban, a jelzett időszakban a kapitalizmushoz számtalan jelző társult a különféle elméletekben és hozzáállásokban: így egyes szerzők a „kései kapitalizmus" fogalmát domborították ki, más szerzők például annak a gondolatnak adtak hangot, hogy a kapitalizmus eredendően is különféle formában jelentkezik („rajnai", „német" stb. kapitalizmus), ami igazságot szolgáltat a konkrét módon létező, meghatározottságokban gazdag társadalmaknak és az empíriának.

Ám ezen elméletek bővelkednek a félreértésekben, és a fent idézett szerző arra hívta fel a figyelmet, hogy a kapitalizmus konkretizálása közben elsikkadhat az a strukturális keret, amelyből a kényszerek valójában adódnak. A „néma kényszer" fogalma ugyanis azt hozza előtérbe, hogy a szereplők gyakorlati ténykedése *strukturális* korlátozás alatt áll. Ez nem áll ellentétben olyan konjunkturális jelenségekkel, amelyeket tapasztalati jelentések *övez*nek, *de meghatározza* azokat. A konjunkturális jelenségek (például a logisztika térnyerése a globális gazdaságban, társadalmi harcok kifejletei), a konkrét helyzetek értelmezésére nagyon is szükségünk van, de a strukturális determináció fogalma arra utal, hogy függetlenül a változásoktól, a kontingens ide-oda mozgásaitól, létezik egy olyan „keret", amely megmásíthatatlan az adott társadalmi-gazdasági formáció talaján – pontosan azért jelent vonatkoztatási pontot, mert rávilágít arra, hogyan megy végbe a társadalmi reprodukció.

Ennek a „némasággal" jellemzett tőkés kényszer erejét persze sokféle formában próbálták módosítani. A létező szocializmust is egy ilyen – persze kudarcot vallott – történelmi kísérlet felől tolmácsolhatjuk. Vagy gondolkodhatunk úgy, hogy a különféle jóléti

SOMOGYI KÖNYVTÁR 971833 1881

államok gyakorlata (Közép-Kelet-Európától Nyugat Európáig) is magában foglalta e kényszer fellazítására tett törekvéseket.

Ám sokkal közelebb áll hozzánk időben az a folyamatosságot felmutató ellenállási gyakorlat, amely legalább 2007-től fogva, azaz a válság megjelenése óta jut kifejezésre, és ma is eleven. Ellenállást fejtettek ki különféle alanyok az imperatívuszként érvényre juttatott takarékosságpolitika, a Földre vonatkozó világszintű „elragadással" vagy a kiterjedő privatizációval szemben, tiltakoztak az ökológiai állapotokat tovább rontó gyakorlat ellen, kísérletet tettek arra, hogy tágítsák a szakszervezetek szerepét a privát szférában, vagy hogy érvényt szerezzenek a munkások kollektív jogainak. Sőt mi több, egy megfelelő elemzés azt is megmutathatná, hogy ezen ellenállás-módozatok közvetlenül a járvány megjelenése óta újra intenzív formában jelentkeztek, olyannyira, hogy egyes szerzők egyenesen arról beszéltek, hogy az ellenállás alanyai elmélyítették igényrendszerüket, és energiát fordítottak arra, hogy újraértékeljék korábbi fellépéseiket.

Mármost, ha ez a hipotézis megfelel a valóságnak, azt látjuk, hogy a járvány beállta ténylegesen elejét vette az ellenállás ismételt fellobbanásának. És bárhogy is értékeljük mondjuk az olyan alanyok, mint az Occupy Wall Street, a Podemos, a Syriza vagy a francia sárgamellényesek teljesítményét, és bármennyire is szóvá tesszük esetükben a kiérlelt stratégiai gondolkodásmód hiányát, kudarcaik csak a „néma kényszerrel" és közvetítőivel kapcsolatban megvalósuló konfrontáció fényében érthetők igazán.

Nem kevésbé érvényes mindez a nyilvánosság érdeklődését az előzőekhez képest jóval kevésbé felkeltő sztrájkra. (Csak a kérdéskör szisztematikus tanulmányozói veszik igazán számba mondjuk az olyan gigászi nagyságú sztrájkot, mint ami Indiában volt 2016-ban, valamint azokat a tömeges sztrájkokat, amelyek végigsöpörtek az egész világon.) És jóllehet a strukturális kényszerek túlereje határt szabott ezen ellenállási alakzatok számára, ám ez az intenzív ellenállási dinamika, a szélesedő konfrontáció hozadékaihoz tartozik, hogy (legalábbis egyes formái) nem engedélyezik, hogy túl gyorsan túlhaladottnak és egy régvolt kor ideológiai kellékének tekintsük az osztályharc tényét.

Nem kívánom persze egybemosni ezeket a polifón ellenállási alakzatokat. Egy gondosabb elemzés fényt vethetne a közöttük lévő különbségekre, és firtathatná a beágyazottságaik különbségeit. Ám még bekövetkezett vereségeik jelentéseihez sem férkőzhetünk hozzá, amennyiben figyelmen kívül hagyjuk a válság által közvetített kényszereket. Más szavakkal: akárhogy is pálcát törünk felettük annak okán, hogy mennyire energikusan tudták ezen mozgalmak, csoportosulások elvitatni a rájuk testált kényszereket, és ugyan joggal konstatáljuk, hogy a kapitalizmus horizontján *belül* mozogtak, kétségkívül szembekerültek az említett kényszerekkel.

Így a kortapasztalat repertóriumához hozzátartozik ugyan a korábbiakhoz képest *diffúzabb* válságérzékelés állandósultsága, de a kényszerekkel ütköző ellenállás útkeresése is. Azonban, minden félreértést elkerülendő, szögezzük le egyértelműen, hogy a szaporodó ellenállásmóduszok automatikusan *nem* a tőkelogika hanyatlásának a jeleit testesítik meg. A válság magvához az is hozzátartozik, hogy olyan kényszereket hoz a felszínre, amelyek lehetőségbővülést jelentenek az uralkodó osztályok ténykedésének, hatalomérvényesítésének. A 2007-es válság kapcsán előhúzott, poénszerűen kiélezett, amúgy régi mondás telibe talál, miszerint soha nem szabad engedni, hogy egyetlen „jó" válság is veszendőbe menjen. Vagy ahogy José Barroso, az Európai Bizottság korábbi elnöke ki is fejtette: a válság üdvös dimenziója, hogy az ügyintézők, a rend végrehajtói megszabadulnak a megokolás kötelezettségeitől, és felmentve érezhetik magukat az igazolás kényszerétől. A normatív korlátok háttérbe szorulhatnak, az irányítás szelepei kinyílhatnak.

Summázva: a válság megrázkódtatást, polarizációt, majd ellenállást hív életre, és újrarendezi a hatalmi konfigurációt. Ám a mélyszerkezetet érintő elhúzódó válság nem semleges történések sorozata – ambivalenciájának velejárója, hogy egyszerre jelent *kihívást* és *lehetőséget*, azaz a hatalomszilárdítás esélyét a fennálló rendet uraló alanyok számára.

*

Amennyiben említést tettünk a szerkezeti kényszerekről, akkor szemben találjuk magunkat a kor leggyakrabban ismételt fogalmával, a *neoliberalizmussal*. Hozzáad-e valamit a „neoliberalizmus" a témánkhoz? Milyen összefüggések állnak fenn ezen kényszerek és a neoliberalizmus között?

Ne felejtsük el a tényt, hogy az imént rögzített lázadásokat/ellenállásokat is számtalan esetben kiegyenlítik a „neoliberalizmus" elleni szakadatlan fellépéssel. Eszerint az váltotta ki az elkeseredett lázadásokat, hogy a túltengő „neoliberalizmus" magatartási normákat kényszerít a társadalmi alanyokra, azaz erőszakosan beavatkozik az emberek életébe, „normalizál". És az sem véletlen, hogy amikor különféle értelmezők felocsúdtak a meglepetéstől Donald Trump trónra jutása okán, akkor úgy érveltek, hogy a túlfeszített neoliberalizmus hajtotta az embereket egy úgymond merkantilista-nacionalista-„posztfasiszta" ámokfutó által működtetett rendszerbe. Ehhez kötődnek aztán azok a vélemények, amelyek a neoliberalizmust puszta devianciának tekintik, vagyis olyan eltérésként mutatják be, amely megrontotta a kapitalizmus menetét.

Vagy: míg egyes értelmezők az Európai Uniót a neoliberalizmus melegágyának tekintik a takarékossági politika üzeme okán, addig az olyan piacpárti lobbicsoportok, mint a Bruge Group (M. Thatchert dicsőítve) az European Constitutional Group (1992) vagy a Center for the New Europe (Plehwe–Slobodian, 2017, 15.) számára az EU a szocialista színezetű elfajzás erődítménye, engedmény a letűnt szocializmusnak. Fokozza tehát a zavarodottságot, hogy a neoliberalizmust reflektálatlanul negatív címkeként használják különféle helyzetek és hatalmi technikák leírására.

Valójában temérdek meghatározással kell számolnia annak, aki arra vállalkozik, hogy a neoliberalizmusnak szigorú fogalmi vázat teremtsen. A definícióknak se szeri, se száma: nevezték a neoliberalizmust a kapitalizmus legújabb szakaszának (amelyben a profit helyett a járadék képezi a húzóerőt), az elszabadult finanszializáció különleges terrénumának, a politika alávetettségi bizonyítékának a gazdaság fennhatóságával szemben. Úgy festették le, mint a túlhajtott piaci mércék behatolását a társadalom pórusaiba, vagy éppen mint a demokrácia minimalizálásának stratégiáját, vagy úgy ábrázolták, mint az ipari kapitalizmust letéteményesítő fordizmus felváltását a kommunikációs és kognitív mozzanatokra támaszkodó posztfordizmussal. És emlékeztetve Margaret Thatcher egykori ambíciójára, miszerint nem annyira a gazdaság feltételrendszerét, hanem az emberi „lelket" kell megváltani, utaltak már arra is, hogy a neoliberalizmus egyfajta „pszichopolitika", amely bekebelezi a szubjektivitást, és a végsőkig kifeszített effektivitás jegyében igazítja át az emberi önértelmezést.

Ráadásul, 2007 óta gyászhíreket közölve, több esetben is búcsúztatták a neoliberalizmust, miszerint a válság csapásai alatt végképp megroppant az ereje, és veszített hitelességéből. A pandémia kapcsán is felröppent az az elképzelés, hogy elérkezett az idő, hogy végképp leszámoljunk a bénító neoliberalizmussal.

Nincs itt mód arra, hogy részletesen utánajárjak a neoliberalizmust taglalni igyekvő értelmezéseknek, csak az érdekel, hogy milyen szerepet játszik a kordiagnózisokban és hogyan kapcsolódik a „néma kényszerhez". Ugyanis a neoliberalizmus kapcsán felmerülő értelmezések nagy része két véglet között ingadozik: vagy – démoni potenciálokkal-erőforrásokkal felruházva – túlbecsülik jelentőségét, vagy egyszerűen felületi jelenségként kezelik, amely illúzióteremtőként elvakító erejű a kapitalizmus megértése szempontjából.

Ámde számunkra itt az a leglényegesebb, hogy a neoliberalizmus a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben *regeneráló* erőt tanúsított a kapitalizmus reprodukciója szempontjából. A nyugtalan, kritikai habitust forgató hatvanas évek polgárjogi és egyéb harcai, a tőkés logika és a jóléti állam kompromisszumai megakasztották a tőkés modernizáció lendületét: a neoliberalizmus – bármelyik oldalát is ragadjuk meg – visszaállító igénnyel lépett fel, azaz arra irányult, hogy *a tőke visszanyerje időközben meggyengült hatalmát, ami együtt járt a szerkezeti kényszerek újraérvényesítésével*. Miután a hagyományos liberalizmust túl gyengének találta arra, hogy hatékonyan szembeszálljon a tőkés modernizációt akadályozó tendenciákkal, mintegy újra-

fogalmazta a liberális kapitalizmus axiómáit. Nemcsak „lélekmérnökként" lépett a felszínre (emlékezzünk Thatcher iménti sugallatára, vagy a Foucault-követők állítására, miszerint a neoliberalizmusban mindenki önmaga vállalkozójává válik), hanem a neoliberális „leviatán" – taktikailag/stratégiailag vállalva akár az illiberalizmus módszereit" is – a társadalom irányításának feltételeit is újrarendezésre ítélte. És annak ellenére, hogy a neoliberalizmus óvatlan, minden mértéken felüli emlegetése valóban alibit jelenthet a kapitalizmus kényszereinek megkerüléséhez, ezen tény mégsem engedélyezi, hogy a neoliberalizmust túl gyorsan a múlékony jelenségek rovatába süllyesszük. Általa ezen kényszerek megváltozott formában kerülnek felszínre.

2007-ben azonban megtorpant a diadalmenetet járó neoliberalizmus. Tulajdonképpen csak újfent bebizonyosodott, hogy a válság a kapitalizmus immanens tartozéka. Nem mintha korábban nem jegyezhettünk volna válságprocesszusokat: mégis az olyan válságok, mint az 1997-es ázsiai pénzügyi válság vagy a 2002-es *„dot com"* eset nem rendítették meg az alappilléreket.

Lényegében abban a mértékben, ahogy az általam említett válságfolyamatok összekuszálódtak, *jelenleg is ezen válság árnyékában állunk*, noha a pandémia különösen drámai hangsúlyokat kölcsönzött e folyamatoknak. És ez nem azt jelenti, hogy a válságra adott válaszokat fel lehetne oldani egy differenciálatlan egységben: például jól tudjuk, hogy a kitartó-merev („ordoliberális" eredetű) európai ideológiai ragaszkodás a takarékosság logikájához (akadnak szerzők, akik a jelenlegi állapotban is felfedezik ezen magatartás nyomait) komparatív értelemben kevésbé volt gyümölcsöztető, mint az amerikai válságstratégia. Jeleztem már, igaz röviden, hogy a kapitalizmusban *a struktúra és a konjunktúrák nem duális és „belső" viszonylatával* kell számolnunk: érvényes ez mind a folyamatban lévő ellenállások, harcok állapotára, mind a válság kapcsán kibomló stratégiák heterogenitására.

És amennyiben átfogó diagnózist kívánunk alkotni, akkor azt mondhatjuk, hogy ugyan hatalmas repedések keletkeztek a neoliberalizmus építményén, ám az még mindig kétséges, hogy a neoliberalizmus dekompozíciója vagy elsorvadása következett-e be.

Az, hogy a neoliberalizmust kikezdte a válságkonstelláció, számtalan módon bizonyítható. Érdekes módon ezeket a tendenciákat akkor azonosíthatjuk a legkönnyebben, ha észleljük azt a tényt, hogy a válság kirobbanása utáni korszak értelmezői hol megütközve, hol a felfedezéstől megittasulva vették észre például az állam intenzív jelenlétét, vagy azt, hogy milyen serényen dobott az állam mentőövet a válság mélyvizeiben fulladozó korporációk némelyikének. Mértékadó elemzők nyomatékosították plakátszerű módon, hogy az „állam", amely rendületlenül a válságterápián dolgozik, „visszatért". Mintha a neoliberalizmust bíráló legkomolyabb elemzések pontosan nem ezt hangsúlyozták volna minduntalan, mármint hogy képtelen eleget tenni ideológiai ígéreteinek, miszerint mindenáron zsugorítani kell az államot a fluxusszerűen működő lüktető piac javára!

A mához közelítve úgyszintén azt látjuk, hogy sokasodnak a neoliberalizmus elégtelenségét erőteljesen hangsúlyozó jelek. Például egy olyan centrista liberális, mint a Nobel-díjas Paul Krugman – afféle „metamorfózison" átesve – már jó néhány éve azt a gondolatot állítja előtérbe, hogy az egyenlőtlenségeket nem a „képzettségért vívott piaci verseny" serkenti: ha valódi magyarázatot óhajtunk, úgy vizsgáljuk meg a profit dinamikáját és azt a tényt, hogy ki a tőke tulajdonosa. Ám méginkább bepillantást nyerhetünk a változások menetébe, amennyiben figyelembe vesszük a „krugmanizmus" olyan oldalainak megjelenését, amelyek az új, önmagát „szakszervezeti fickónak" nevező amerikai elnökhöz, Joe Bidenhez kötődnek. Biden – a háborús/neoliberális logika korábbi hűséges ügyintézője – konverziója oda vezetett, hogy az általa kilátásba helyezett gazdaságserkentő csomag egyes elemei delegitimálják a fegyelmezői neoliberalizmus eleddig sérthetetlennek hitt maximáit. Olyan revideáló állítások hangoznak el részéről (példának okáért a lecsorgási elméletek hitelességhiánya kapcsán) az egyenlőtlenség/klímaválság kettős távlatában, amelyek irritálhatják a neoliberalizmus képviselőit. Mintha Biden, aki szakítani kíván egy sereg korábbi gyakorlattal, Lenin régi megfigyelését idézné, miszerint

az uralkodó osztályok immáron nem tudnak a régi módon hatalmat gyakorolni! Amúgy, nem véletlenül, hogy a *Wall Street Journal* sietett is jelezni denunciáló véleményét, miszerint az újfajta amerikai politika hallatlan, korábban alig tapasztalt, *„anti-business"* dallamot pendített meg.

Nem lekicsinyelve a változások mértékét, látnunk kell mindazt, ami ellentmond a „neoliberalizmus alkonyát éljük" tézisének. Nem mellőzhető tény az, hogy az egyenlőtlenségek tovább eszkalálódtak, hogy egyes korporációk megerősítették hatalmukat a pandémia ideje alatt, vagy hogy a Biden által előlegezett korporációkat illető adó aligha változtathatja meg a hatalmi konfigurációt. És ne feledjük: a klímaválság kidomborítása ide, posztneoliberális ökológiai programok oda, de Biden (és mások, így az európaiak) politikája a „zöld színezetű", „fenntartható kapitalizmus" ideológiai fundamentumain nyugszik – annak ellenére, hogy ezeket az alapokat megannyi robbanó tendencia megkérdőjelezte már.

Mindent összevetve, egy bizonytalan folyamat részei vagyunk: csökkent a neoliberalizmushoz köthető gondolati alakzatok ereje, de nem tűnhetett el a kapitalizmus szerkezeti kényszereinek *meghatározott* neoliberális artikulációja, a neoliberalizmus elsorvadása nem következett be. És marad a kérdés, hogy a neoliberalizmus milyen elemei kapcsolódnak visszavonhatatlanul a szerkezeti kényszerekhez. Pontosabban: mennyire képes a kapitalizmus a mai formájában egyáltalán neoliberalizmus nélkül létezni?

*

A tőke expanziója: *szerkezeti kényszer*. És ez a tény levezethető a tőkének a profitra való vonatkoztatottságából, valamint abból, hogy a lényegéhez tartozó konkurencia okán – egy hegeli fordulatra támaszkodom itt – mindig „túlhajtja magát".[1] Vagyis hogy

[1] Persze egy részletesebb elemzés hozzáadhatná, hogy Hegelhez képest későbbi szerzők, mint például Rosa Luxemburg, hogy tágították az expanziókényszer jelentéseit.

esetében mindig működik ama *„túl"*, amely a tőke hordozóit világ körüli útra viszi, méghozzá annak érdekében, hogy más tőkékhez képest differenciált feltételekre, vagy attól elkülönülő lehetőségekre tegyen szert.

Ezen vezérfonal emlegetésére azért van szükség, mert így közelíthetünk a „néma kényszer" világpiaci megjelenéséhez. Hogy a sokat tárgyalt „geopolitika" *„belső"* oldala a kapitalizmus expanzivitásának – ez azt jelenti, hogy mozgásrendje a strukturális determinációk távlatából hámozható ki. Hogy az expanzió kényszeré tereli a tőkét a nemzeti határokon *„túl"*, hogy *területileg* lokalizálható erőforrásokat ragadjon meg, földrészeket sajátítson ki önértékesülését hajhászva – mindez az iménti gondolatsorból vezethető le.

Egy itt már említett szerző (Marx: *Grundrisse*) egyszer úgy fogalmazott, hogy a tőke temporalitása megszünteti a teret: ám ha nem vesszük figyelembe ugyanezen szerző egyéb eszmefuttatásait, és egyáltalán gondolkodásának főcsapását, akkor arra a tévútra juthatunk, hogy a tér itt elveszíti a jelentőségét. Holott a geopolitika és a tőkeexpanzió *„belső"* viszonya azt jelenti, hogy (mondjuk David Harvey-vel ellentétben) *nem* szakíthatók szét a „területi" és a „gazdasági" vetélkedésformák (Bieler–Morton, ibid). A kettő, mármint a „gazdasági" és a „területi" elem, együvé tartozik. A „tér teremtése" szervesen hozzátartozik a tőke logikájához. És azt is jelenti az iménti állítás, hogy a kapitalizmusban megnyilvánuló „geopolitikai" küzdelem-konkurencia (ellentétben mondjuk Ellen Meiksins Wooddal) *nem* a kapitalizmus előtti korok maradványa. Hanem a tőke „túlhajtásra" vonatkozó logikájába bele van vésve a hatalom és a területiség összefonódása.

Valójában akkor élünk pontos meghatározással, ha *geopolitikai-gazdaságtanról beszélünk* – a fogalom azt hivatott jelölni, hogy a politikai és a gazdasági mozzanatrendszereket itt is csak súlyos ideologizáció árán lehet elkülöníteni egymástól. A „néma gazdasági kényszer" nemzetközi szinten is csak a politikával való szintézisben jut érvényre (ezért bizonyul tévedésnek, ha például az Európai Unió esetében egyes értelmezők a 2014-től

fogva eszkalálódó ukrajnai konfliktusban felfedik a politikai dimenzió „visszatérését" (Middelar, 2016, 495–507.): legfeljebb csak azt észlelhették, ami mindig is jelen volt).

És amennyiben ezen expanzióigény a tőke szerkezeti sajátosságaihoz rendelhető, akkor nem helytálló, ha a kiterjedés logikáját olyan „erőnyerő" államokhoz csatoljuk, mint az Amerikai Egyesült Államok vagy Kína. E helyett úgy kell gondolkodnunk, hogy minden olyan államra érvényes, amely a tőke jegyében működik (az olyan fogalmaknak, mint a „szubimperializmus", l. Németország kapcsán, Cafruny--Talani, 2019, 1–12.), enélkül nem lenne értelme. És ha történetesen olyan (itt csak érintőlegesen említett) vitákba kívánnánk bonyolódni, hogy az unilateralizmust kihívó, lendületben lévő, a világrendszerbe betagolódó Kína akarva-akaratlanul megjeleníti-e az imperializmus egyes sajátosságait, akkor ezt a dimenziót mindenképpen szem előtt kell tartani.

Az expanzió fogalmát megannyi esetben akkor húzzák elő az értelmezők, amikor a tőkének a válságban tapasztalható viselkedését kívánják feltérképezni. Eszerint a válság által megszorított tőke kiterjedésre kényszerül, hogy lebírja a profitcsökkenés veszélyét. Ez azonban tévedés: *az expanzió a struktúra része.*

A kiterjedés fogalmát persze kellően széleskörűen kell értelmeznünk ahhoz, hogy fényt derítsünk a tőkeexpanzió különféle módozataira. Nyilván számolnunk kell a háború/tőke/térnyerő expanzióval továbbra is, amelyet újabban a metafizikai lényeggé formált emberiséghez köthető emberi jogok, az újra megszerzendő piaci szabadság nevében, és a neoliberalizmussal egybehangzóan juttatnak érvényre. Például, a rendteremtő NATO úgy vetette meg a lábát a kilencvenes években polgárháborúk által sújtott posztjugoszláv területeken, hogy fellépése aligha függetleníthető ezen irányulástól. Vagy a 2011-ben kezdődő líbiai bombázások a nemzetközi koalíció részéről, azaz egy tőkeérdekelt fellépéssorozat egy erőforrásokban gazdag területen is ugyanezen távlatba helyezhető.

A különféle leírásokban előbukkan az az ismert feltevés, hogy a hierarchizált amerikai unilateralizmust felváltja a többpólusú

világrend, amelyet a világkapitalizmus értelmezésében konkuráló világhatalmak (Kína, mindenképpen) tartanak mozgásban – ugyanakkor felmerül az a szempont is, hogy ez a folyamat, amelynek tanúi vagyunk veszélyterhes a háborús tendenciák esetleges kibontakozását tekintve. Ez az állítás persze ellentételezi azt az elképzelést, hogy a második világháború után megszilárduló amerikai hegemónia újrateremtődik, minthogy Kína – Japánhoz hasonlóan – az asszisztáló szerepét játssza el. És megkérdőjelezi a liberális univerzalizmus azon előfeltevését is, miszerint a globalitás egészét befogó piac maradéktalanul pacifikálja a mai viszonylatokat, és a konfliktus/kooperáció ellentmondásos kapcsolatrendszere helyett a kitágított piaci koordinációt juttatja előtérbe.

Mindenesetre a kiterjedés logikája elmélyíthető más irányokban is, és magában foglalhat ideológia, pénzügyi, tulajdonjogi, biztonsági és egyéb formákat. Voltaképpen az expanzió folytonosan táguló közvetlen és közvetett alakzatait vehetnénk szemügyre, amelyek *kapcsolatba lépnek egymással, kereszteződnek* – nem véletlenül mondta másfél évtizeddel ezelőtt John Kerry, az USA korábbi külügyminisztere, hogy ténylegesen nem lehet választóvonalat húzni a gazdasági és a biztonsági problémák között (Kerry, 2015, idézi, Lee–Wainwright–Glassman, 2017, 1–21.). És az sem véletlen, hogy egy Barack Obama nem egy esetben hangot adott a klímaválság feletti aggodalomnak, ám – a Pentagonnal összhangban – e krízist a biztonság felől tolmácsolta, azaz a biztonságpolitika elemére egyszerűsítette.

Az itt vázolt okfejtés azonban szembekerül egy sereg gyakran hangoztatott elképzeléssel. Például azzal a gondolattal, hogy míg a gyarmatosítás alóli felszabadulás és a létező szocializmus összeomlása után az államok tényked ése a nemzetközi jog kontextusában a rögzítettség, addig a határokon átívelő tőke a rögzítetlen, végtelen mozgás felől mutatható meg (Fouskas, 2018, 397–421.).

Ezen elképzelés mereven két ellentétes irányra osztja a fennálló dinamikát, az első kapcsán a territorializációt, a második kapcsán a deterritorializációt hangsúlyozza. Mintha az államok fellépését az államközti terekben csupán egy adott nemzeti tér

földrajzi kereteibe lehetne zárni! Mintha például az USA biztonsági politikája nem feltételezi a különféle területileg meghatározott csomópontok-támaszpontok fenntartását, mondjuk a Dél-kínai tengeren! (Lee–Wainwright–Glassman, uo.). Mintha ezt a praxist nem *a deterritorializáció és a territorializáció elemeinek egybekapcsolódása* alapján kellene értenünk! Mintha a tőke olyan formájának, mint a transznacionális korporáció mozgásainak nem lennének olyan dimenziói is, amelyek kötődnek a nemzetállamok által körülhatárolt térhez!

És a fenti eszmefuttatás ütközik azzal a reflektálatlan globalizációfilozófiával is, amely különféle kimerevített kettősségekben merül ki. Pártolói azt sugallják, hogy az elavult nemzeti kereteket meghaladó folyamatok folyékonnyá, ideiglenessé módosítják a határokat – egy idealisztikus optikában ez pedig az örökösen csak óhajtott kozmopolitizmus küszöbére léptet bennünket.

Hogy a transznacionalizáció folyamatai mennyire jutottak előre, és hogy behatolnak a mindennapi élet pórusaiba, azaz hogy a transznacionális szereplők mekkora hatalommal rendelkeznek – köztudott. A *Kint* és a *Bent*, az *Ott* és *Itt* jelentései a multipolárissá átformálódó világrendben mély változásokon mentek keresztül. Hogy ezen transznacionalizáció befolyásolja a létező államok ügyintézőinek manőverezési terét, akik értelmezve-teremtve – hogy egy régi fogalommal éljek (Taylor, 2017) – „belsővé teszik" ezen folyamatokat, szintén jól ismert. Amikor Nicos Poulantzas egykoron a „transznacionalizált" „internális burzsoázia" fogalmával élt, akkor éppen erre gondolt, és az államközi rendszer, valamint az internacionalizálódó termelés viszonylataival számolt. És a transznacionalizáció folyamatai nem lennének elképzelhetők, amennyiben nem léteznének a tőkés osztálynak olyan frakciói, amelyek stratégiai érdekeiket ezen processzusokban azonosítják.

Ám szögezzük le, a tőkedinamika megjelenési formái, a tőke morfológiája nem oldhatók fel egy olyan uniformizált, kiegyenlített, töréspontok nélküli tér jelentésrendszerébe, amelyből kivesznek az osztályharcok és a társadalmi mozgalmak által gerjesztett harcok nyomai. A globalizáció ugyanis a szerkezeti

determinációk perspektívájában nem más, mint a *szükségszerűen* létrejövő világpiac, amely különféle megnyilvánulások alakjában, de a kapitalizmus kezdete óta jelen van. Nem létezett a tőkés modernizáció egyetlen olyan korszaka sem, amelyben nem álltak volna fenn globális dimenziók.

Ezeket a dimenziókat félremagyarázzák azonban az olyan elméletek, amelyek a jelen korban egy töretlen transznacionalizációt, valamint globális szinten egységesülő „transznacionális osztályt" képzelnek el. Ez az irányulás oda vezet, hogy a fennálló államok geopolitikai-gazdaságtani mozgásai a transznacionalizáció *puszta közvetítésére egyszerűsülnek*. Ezen orientációk pedig oda jutnak, hogy – a „módszertani nacionalizmus" bírálatától vezérelve – visszahullnak az erőszak-monopóliummal rendelkező állam *szolgálati* szerepkörét kiemelő elméletek sorába. Ezzel szemben azt kell látnunk, hogy annak ellenére, hogy a transznacionalizáció valóban módosította a létező feltételrendszert, és számos oldalt von be szívóhatásrendszerébe, az állam nélkülözhetetlen a szerkezeti kényszereket fenntartó társadalmi reprodukció szempontjából.

Voltaképpen nem lehet átugrani a (nem kulturálisan, hanem a tőkelogika felől értett) nemzetállami kereteket, mert a tőke számára elengedhetetlen, hogy biztosítsa/megerősítse hatalmát, stratégiai fölényét ezen a szinten. Ezt a különösen releváns dimenziót azonban nem adja vissza a szűk államértelmezés, amely homályban hagyja a tényt, hogy a transznacionalizáció beleágyazódik egy keletkezés-összefüggésbe.

Ily módon a legtöbbször félrefognak azok az elgondolások, amelyek túl gyorsan, minden analitikus erőfeszítés nélkül, kibékíthetetlen ellentétet csiholnak a „globalizáció" és a hídfunkcióra redukált (társadalmi viszonylatokat összesűrítő, azokat kifejező) „nemzetállam" között. Hovatovább a „nacionalizmus" és a neoliberalizmus által szított globalizáció viszonylatai között sem kellene kapkodóan feloldhatatlan feszültséget belelátni – a „nacionalistaként" aposztrofált Erdogan számára magától értetődő, hogy „neoliberális" pénzügyletekhez folyamodjon, vagy hogy országát áruvédjegyként reklámozza a megfelelő piacokon (Madra, 2017; Woodley, 2015, 45.).

Mindamellett a túlhajtott transznacionalizációs tézis még annak okán is elmarasztalható, hogy túl keveset mond az osztályrelációk/harcok/érdekellentétek kapcsán. Valójában a transznacionalizáció itt arra szolgál, hogy általa megkerüljük azokat a bonyodalmakat, amelyeket a tőkedinamika és annak hatalmi igényei eredményeznek. Ismételgethetjük naphosszat az olyan denunciáló címkéket Donald Trumppal kapcsolatban, mint a „posztfasiszta populizmus" vagy deglobalizációs „merkantilista nacionalizmus", ám nem fogunk hozzáférkőzni a lényeghez, ha nem vesszük tekintetbe az amerikai tőke belső hasadásait, differenciációját. Mármint azt a tényt, hogy adódtak e tőkeformációnak olyan részei, amelyek a transznacionalizáció további előremozdításában voltak érdekeltek, de voltak olyan frakciói is e tőkének, amelyek ellenérdekeltek voltak. És sokkal többet nyerünk azzal, ha a tényleg felszínre bukkanó trumpi és másfajta neomerkantilizmust nem valamilyen – a globalizációs progresszivizmustól eltérő, deviáns – „populista" regressziónak tekintjük, hanem megkíséreljük elhelyezni a válságfolyamatok által életre hívott folyamatok keretein belül.

És nem azt tapasztaljuk-e ebben az összefüggésben, hogy a jelenkorban is működhetnek olyan tőkefrakciók, amelyek szembeszegülnek a „transznacionalizált tőkeosztállyal"? Nem valami hasonlót lehetett érzékelni a Brexit kapcsán, amely napvilágra hozta a transzatlanti neoliberalizmushoz ragaszkodó tőkerészek és a konkuráló proeurópai (neo)liberalizmushoz kötődő tőkék konfliktusát? Amennyiben a Kína által kilátásba helyezett *Egy Övezet Egy Út* programot mérlegeljük, és azt fontolgatjuk, hogy ezen projekció az unilateralizmussal konfrontálódó ellenhegemonikus terv-e, és hogy milyen módon rendezi újra az állam és a tőke viszonylatát, úgy mindenképpen elemeznünk kellene, hogyan illeszkedik mindez bele a kínai tőke *belső, otthoni* osztályuralmának strukturális logikájába.

A transznacionalizáció-globalizációval kapcsolatos viták további elkerülhetetlen dimenziója a szuverenitás kérdése. Hatálytalanítják-e a felvázolt folyamatok az oszthatatlannak minősített szuverenitást? Igazat kellene-e adnunk azon vélemé-

nyeknek, amelyek szerint átléptünk a posztszuverenitás korszakába?

Azt a gondolatmenetet követem, hogy a szuverenitás nem tűnik el, még ha oszthatatlansága át is alakult. Egyesek úgy vélik, hogy nyomós érvek szólnak amellett, hogy a (nemzet)államok legfőbb hatalmának zsugorodása párban jár a „tőke szuverenitásának" kidomborodásával. A „posztszuverenitás" szólama ennélfogva megtévesztő: csak a szuverenitás mozgékony helye tevődött át. És természetesen átfogó hatalma, mozgási potenciáljai, erőforrásbirtoklása okán a korporatív tőke az a legkomolyabb jelölt, amely erre a rangra pályázhat. Sőt mi több, a transznacionális korporációk nemcsak hogy az államok fölött boltozódnak, hanem rá is kényszerítik logikájukat az állam belső szerkezetére.

Aligha lehet félredobni ezt a fontos okfejtést. A neoliberalizmus ugyanis affirmálta a tőke szuverenitási potenciáljait, és visszaszerezte megcsorbított szuverenitásának jegyeit. És a kelet-indiai társaságok, valamint utódaik valóban rendelkeznek „delegált" állami/szuverenitási lehetőségekkel, azaz az államok ráruházhatják meghatározott hatóköreiket e korporációkra (Barkan, 2013). Ezenkívül az az iménti állításhoz kapcsolható gondolat, hogy az államok – valamennyire legalábbis – maguk is *utánozzák* a világpiac ellenőrzéséért és a piaci hatalomért vetélkedő korporációk fellépési formáit, szintúgy nem félretehető állítás.

Mégis, az állam/korporáció közötti bonyolult viszonylatok elemzését elszegényítjük ha nem részesítjük figyelemben az állam közismerten „relatív autonómiáját", amelyet pedig nem lehet pusztán a tőke logikájából levezetni. A korporáció és az állam a priori módon tételezett relációja nem magyarázza a kínai és az amerikai tőke/állam-konstelláció közötti messzemenő különbségeket, vagy azt a tényt, hogy az amerikai állam szankciókat vethet ki olyan alanyokra (akár az adott tőkeérdekekkel szemben is), amelyek megszegik a rebellis országokkal kapcsolatos befektetés tilalmára utaló rendeleteket, vagy azt, hogy ugyanezen állam közvetett módon befolyásolhatja a külföldön működtetett beruházások módozatait – meghatározott stratégiai imaginárium jegyében, amely persze nincs ellentétben a tőke

egészének érdekháztartásával, ám, ismételten mondom:, geopolitikai irányultságában viszonylagos autonómiát élvez. Azaz, ha mellőzzük ezen önállóság taglalását, úgy újra csak annak a veszélynek tesszük ki magunkat, hogy az államot az eszközszerepre redukáljuk (Starrs, 2013, 817–830.).

És vegyük fel újra a fonalat a szuverenitás értelmezése kapcsán. Összetettség áll itt elő a „nemzetköziség-alakzatokat" diktáló globalizáció szintjein, és a szuverenitás egyfajta multiplikációjára és különféle „kihelyezésére" kerül sor. Az állam és a transznacionális tőke szuverenitásainak bonyolult kereszteződéseit már láttuk, de ezzel aligha merítjük ki a folyton bonyolódó helyzetet. Hiszen minderre ráépülnek a különféle regionális szervezetek gyakorlatai, amelyek például artikulálják a biztonság jelentéseit, és serkentik a biztonság és a gazdaság fúzióját. És a leegyszerűsíthetetlen bonyolultsághoz hozzátartoznak az olyan szupranacionális módon intézményesülő szervezetek is, mint az Európai Unió (amelyet, elhamarkodottan, afféle „posztmodern" „deterritorializált" entitásként könyvelnek el), amelyek nem véletlenül indukálnak számos értelmezést. Mit jelent a „kormányközöttiség" vagy a „tagállam" fogalma? Vajon eligazító erejű-e az a kettősség, amelyet azok hangoztatnak, akik kisarkított ellentétet látnak a szupranacionális és a nemzeti vonatkozások között? Hogyan értékeljük a tényt, hogy az Európai Unióban a többségi demokratikus elvektől független szupranacionális szervek vállalták (a nemzetállamok helyett) magukra számos neoliberális intézkedés lebonyolítását?

Csak igazolhatjuk a tényt: az államközi rendszer tükrözi a transznacionális-globális szisztéma *szerkezeti* törvényszerűségeit. A területi vetélkedés *jelenségrendszerét* (Kees van der Pijl fogalmait kölcsönvéve) az előzetesen már létrehozott pozíciókba, tulajdonrendszerbe kapaszkodó atlanti-„locke-i" magterület és a kihívó, „hobbesi" szuverenitásgondolatot idéző „periféria" (Kína, valamint a Lev Gumiljov-féle eszmékből inspirálódó, euroázsiai projektumot ápoló, putyini Oroszország) közötti viszonylatok alapján ábrázolhatjuk – utóbbiak a transzatlanti erőkhöz képest másképp formázzák a kapitalizmus és a demokrácia viszonylatát, és másképp alakítgatják az állam/tőke komplexumot. Ehhez társulnak az „egyenlőtlen és kombinált fejlődés" különféle formációit megjelenítő, a világállapotot jellemző helyzetek.

A szuverenitás sokszorozódása és újrarendeződése/artikulációja *(pooling)* azonban mindvégig összefüggésben áll az itt többször is emlegetett szerkezeti kényszerekkel. És nem független a tőke térellenőrző stratégiájának irányától. Valójában a geopolitikai-gazdaságtan a „néma kényszer" transznacionális vetülete.

*

A kiutat keresők köreiben előretörőben vannak azok, akik a „posztkapitalizmus" jelentéseivel élnek (Bonneuil, 2018, 78.).

A „posztkapitalizmus" az alternatívakeresés *szerény* változata. Úgy néz szembe az eleddig emlegetett kényszeralakzatokkal, azaz a néma kényszer akár transznacionális variációival is, hogy legfeljebb minimális feltételek rögzítésére vállalkozik. Ódzkodik a profetizmustól, és megelégszik egy időbelileg meghatározott („poszt") jelölő kivetítésével. Azt mérlegeli, hogy léteznek-e olyan feltételek a jelen korban, amelyek az emancipáció szolgálatába állíthatók. Kapcsolatba hozható mindez azzal az elképzeléssel, amelyet egykoron André Gorz hangoztatott: a végtelenbe futó, inkább látszólagos reformok, a „reformok nélküli reformizmus", a lecövekelt, ideologizált „reformizmus" helyett formát kell adni a „nem-reformista", „strukturális" reformoknak (Gorz, 1964), amelyek nem merülnek ki a fennálló állapotot szépítgető gyakorlatban, és nem kooptálhatók a tőke önérvényesülése számára.

A „posztkapitalizmus" különféle változata vizsgálja az árugazdaság alapjait, és arra tesz javaslatot, hogy fel kell számolni azokkal a gazdálkodási formákkal, amelyek a szűkösség és a bőség jelentései alapján jelentenek mércét az emberi életvezetés számára. Teszi ezt azért, mert elveti azt a gyakori meggyőződést, hogy a sokat tárgyalt egyenlőtlenség gyógyírja a gazdasági növekedés további szorgalmazása lenne – ez nem egyéb, mint az

imént említett reformizmus ismétlése, valamint a szűkösség/bőségképlet újrakomponálása. Ami megint csak nem veszi figyelembe a fent kifejtett megállapítást, miszerint az alappilléreket érintő válság okán az emberi létezés forog kockán.

A kormeghatározottságoknak megfelelően a technológia különös vonatkoztatási pontot jelent. És vannak olyan változatai a posztkapitalizmusnak, amelyek forradalmi jelentőséget tulajdonítanak a technológiának – a hallatlan dinamizmus okán a technológia által működésbe állított automatizáció szükségtelenné teszi a „strukturális reformokat", és amennyiben zöld színt ölt magára, megment bennünket az ökológiai apokalipszistől.

A technológia és a belőle származó hatékonyság kérdése valóban nem megkerülhető az alternatíva szempontjából: a statisztika szerint kb. félmilliárd embert sújt a rendkívül hosszú munkaidő, és a munkából származó agyongyötörtség a halálokok 5%-át teszi ki (Pega et al., 2021, 154.; Roberts, 2022). A munka meghaladása bizony „strukturális reform" lenne. Ám a technoeszkatológia torzít (itt átveszek néhány állítást: Losoncz, 2021; vö. Benanav, 2020), voltaképpen felteszi, hogy az automatizáció egyenes vonalúan bontakozik ki és hogy a technológia „semleges". Az elemzések nem erősítik meg ezeket a rózsaszínű reményeket: az automatizáció nem helyettesíti eleve az élő munkát, sőt mi több, marad a kvalifikációt nem igénylő munka, azaz az automatizáció nem lendít túl eleve a munkaszféra keretein. És az automatizáció egyúttal mindig hatalmi viszonyokba ágyazott: jellemző, hogy mindig nagy előszeretettel élnek vele ott, ahol letöri a túlontúl agilis munkásokat (Benanav, uo.). Vagyis az automatizáció amúgy is akadozó formái nem jelentenek olyan királyi utat, amely a munka utáni korba vezetne bennünket. Aki pedig ezt tűzi ki célul, nem takaríthatja meg azt, ami nélkülözhetetlen minden komolyabb változáshoz: a munka politikai értelmezését.

Régi kérdés, hogy a technológia felhasználható-e az emancipáció számára. És ugyancsak régi probléma, hogy mennyire alkalmazható a technológia a *nem piaci társadalmi koordináció* érvényre jutásával kapcsolatban.

A múlt század harmincas éveiben egy, a maihoz képest mégiscsak másfajta történelmi környezetben összecsaptak az osztrák elmélet olyan képviselői, mint Friedrich Hayek és a piaci szocializmust képviselő Oscar Lange, és valójában a technológia lehetőségeit helyezték mérlegre a piaccal összefüggésben. Nagyon röviden: Hayek – aki később a neoliberalizmus kultikus egyéniségévé vált – közismerten abból vezette le a piaci koordináció elsőbbségét, hogy a benne működő ármechanizmus lehetővé teszi a decentralizált döntésformákat és a szükségletek komplex kielégítését. A másik oldalon ez sokakat bizonytalanná tett, és a vita maga csak megerősítette a kimerevített, ideologikus kettősséget, jelesül a piac és a tervezés között.

Szükségszerű volt azonban, hogy a *Big Data* korában újra felszínre bukkanjon az egyébként sokszor elmesélt kérdés (Saros, 2014), immáron leszámolva az említett ideologizált dualizmussal. Ráadásul feledésbe merültek az olyan kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a digitális technológia segítségével előremozdítsanak „nem reformista reformokat", vagyis nem piaci koordinációs alakzatokat, azaz „digitális szocializmust" (Morozov, 2019). Ilyen volt az angol kibernetikus Stafford Beer terve, amelyet Chilében a hetvenes években az akkor diadalra jutó neoliberalizmus tört meg. Még ötven év múltán is figyelemre méltó a terv átgondoltsága, amely elébe ment a komplexitásnak, azaz tudott arról, hogy a reálszocialista tervezési mód képtelen érdemi választ adni a növekvő komplexitásra: Beer különféle visszacsatolási rendszerek kidolgozásán fáradozott, amely figyelembe vette a piaci impulzusokat, de az információk áramoltatásával olyan koordinációs, nem piaci mechanizmusokat anticipált, amelyek felette álltak a tervezés addig ismert teljesítményein, és képesek alárendelni a piac logikáját a szolidaritásnak.

Mindez – a digitális technológiáknak az emancipáció irányába való hajlítása – számos elgondolkodtató kérdést vet fel. Bárhogy is legyen azonban, a nem piaci koordinációval kísérletezés a technológia *politikáját*, a kontingenciákkal terhelt folyamatok sokszerűségét igényli. Ezeket nem lehet súrlódásmentesen beil-

leszteni a kapitalizmusba, hiszen elnémított hangoknak ad megnyilvánulási lehetőséget.

A technológia *per se* nem szolgálja az emancipációt, és nem helyettesíti a konfliktusokkal, esendőségekkel tűzdelt társadalmi folyamatokat, amelyekben érdekek sérülnek, döntésekre kerül sor, felszabadító jellegű felismerések keletkeznek, amelyek megragadják a történelem kallódó lehetőségeit. Valójában ugyanez a kritikai megfontolás érvényes azokra az elgondolásokra is, amelyek abban reménykednek, hogy a Walmart tervezési gyakorlatai-algoritmusai egyúttal az alternatíva, azaz egy „népi köztársaság" (Phillips–Rozworski, 2019) küszöbére helyeznek bennünket: csak egyet kell ugranunk, és máris az alternatíva világába jutunk. A megrögzült reformizmus általam bírált irányulása legszívesebben lemondana minden kockázatról, ezért szorítja, amennyire csak lehet, háttérbe a konfliktusokról szóló diskurzusokat. Így arról értekezik, hogy az esetleges környezeti apokalipszis mindenkit egyformán érint, azaz az észszerű reformok előirányozása azért is várható, mert „mindenki egy csónakban evez", egy kényszerközösség része. Ám az effajta gondolkodás elvonatkoztat a hatalom jelenségrendszerétől, annak koncentrációjától, amely nem engedi, hogy a fentihez igazodó egyneműsítést alkalmazzunk: nem vagyunk egy csónak utasai.

Az ideológia a kapitalizmust a történelmen túlra helyezi. Ezzel néz szembe az, aki megpróbál konfrontálódni a kapitalizmus szerkezeti kényszereivel. Neki történelmet kell látnia ott, ahol az ideológia naturalizálni akar. Tudnia kell, hogy enélkül értelmetlen alternatívákról beszélni.

IRODALOM

Barkan, J. (2013): *Corporate Sovereignty: Law and Government under Capitalism.* Minneapolis, University of Minnesota Press

Benanav, A. (2020): *Automation and the Future of Work.* London, Verso

Bieler, A. – A. D. Morton (2014): Uneven and Combined Development and Unequal Exchange: The Second Wind of Neoliberal „Free Trade"? *Globalizations,* 11(1), 35–45.

Bonneuil, C. (2018): *Défaire la tyrannie du présent. Temporalités émergentes et futurs inédits.* Paris, La Découverte

Cafruny, A. – L. S. Talani (2019): German Ordoliberalism and the Future of the E. U. *Critical Sociology,* 1–12.

Dupuy, J.-P. (2002): *Pour un catastrophisme éclairé.* Paris, Seuil

Fouskas, V. K. (2018): Neo-liberalism and ordoliberalism: a critique of two forms of imperialism and authoritarianism. *Critique,* (46)3, 397–421.

Gorz, A. (1964): *Strategy for Labor: A Radical Proposal.* Boston, Beacon Press

Hickel, J. (2020): *Less is More.* New York, Random House

Kerry J. (2015): U.S. foreign policy in a changing world. U.S. Department of State Op-Ed 17 October. https://2009-2017.state.gov/secretary/remarks/2015/10/248302.htm

Lee, S. – O. J. Wainwright – J. Glassman (2017): Geopolitical economy and the production of territory: The case of US–China geopolitical-economic competition in Asia. *Environment and Planning A,* 1–21.

Losoncz A. (2021): https://azonnali.hu/cikk/20210501_unnepelni-vagy-meghaladni-kell-e-a-munkat

Madra, Y. M. (2017): Antinomies of Globalization, Markets. *Globalization & Development Review,* 2–4.

Mau, S. (2019): *Mute Compulsion. A Theory of the Economic Power of Capital.* Odense, University of Southern Denmark

Middelar, L. van (2016): The Return of Politics – The European Union after the crises in the eurozone and Ukraine. *JCMS,* 54, 3, 495–507.

Morozov, E. (2019): Digital Socialism. *New Left Review,* 116/117 mar–jun.

Pega, F. et al. (2021): Global, regional, and national burdens of ischemic heart disease and stroke attributable to exposure to long working hours for 194 countries, 2000–2016: A systematic analysis from the WHO/ILO Joint Estimates of the Work-related Burden of Disease and Injury, Environment International 2021. https://doi.org/10.1016/j.envint.2021.106595

Phillips, L. – M. Rozworski (2019): *The People's Republic of Walmart: How the World's Biggest Corporations are Laying the Foundation for Socialism,* London – New York, Verso

Plehwe, D. – Q. Slobodian (2017): Landscapes of Unrest: Herbert Giersch and the Origins of Neoliberal Economic Geography, *Modern Intellectual History,* doi: 10.1017/S1479244317000324:15.

Saros, D. (2014): *Information Technology and Socialist Construction: The End of Capital and the Transition to Socialism.* Abingdon – New York, Routledge

Scheidler, F. (2019): *The End of Megamachine.* Zero Books

Starrs, S. (2013): American Economic Power Hasn't Declined – It Globalised! Summoning the Data and Taking Globalisation Seriously. *International Studies Quarterly,* (57), 817–830.

Streeck, W. (2014): How will capitalism end? *New Left Review,* (87) 2.

Taylor I. (2017): *Global Governance and Transnationalizing Capitalist Hegemony: The Myth of the 'Emerging Powers'.* London, Routledge

Woodley, D. (2015): *Globalization and Capitalist Geopolitics.* London, Routledge

Európa jövője és a nemzetek

ANDOR LÁSZLÓ

Bevezetés

A 2010 utáni időszakban egyre mélyebb és sokrétűbb konfliktus alakult ki a magyar kormány és az Európai Unió között. Az EU-intézmények vezetése, az Európai Parlament és a tagországok kormányainak többsége egyre határozottabban bírálta a Magyarországon kialakult alkotmányos elfajulás folyamatát. Egyidejűleg a hazai jobboldal politikai retorikájában egyre erőteljesebb és sokszínűbb Brüsszel-ellenes motívumok jelentek meg. Közben a médiaviszonyok eltorzulása nyomán a magyar társadalom egyre kevésbé tudott tájékozódni arról, hogy valójában merre tart az unió, mi foglalkoztatja a közösség vezetőit, valamint a többi tagország társadalmát. Kevesen értesültek arról is, hogy az Európai Unió 2021 májusában nagyszabású társadalmi konzultációt indított Konferencia az EU Jövőjéről (a továbbiakban KEUJ) cím alatt. A gondolat sokáig érlelődött, és az indítás a koronavírus-válság miatt el is húzódott. A KEUJ számos ellentmondása ellenére jól demonstrálja: mindenképpen indokolt egy mélyebb konzultáció, hiszen az Európai Unióban az elmúlt évtizedekben jelentős egyensúlytalanságok alakultak ki. Ezek feloldása nem megoldható a tagállamok és a közösségi intézmények kapcsolatának újrarendezése nélkül, ami viszont szükséges ahhoz, hogy az európai kormányok válaszolni tudjanak a kor globális kihívásaira. Ez a konzultációs folyamat alkalmat ad annak a kérdésnek a tisztázására is, hogy az EU és a nemzeti érdekek között zéró összegű játszmát feltételezzünk-e, avagy a kölcsönös előnyök növelésének lehetőségét. Mindez segít abban, hogy

megfelelő perspektívából értékeljük az egyes kelet-közép-európai országokban fellángolt nacionalista tendenciákat.

Az európai integráció globális hajtóerői

A második világháború utáni évtizedekben az európai integrációt (kezdetben mint nyugat-európai integrációt) világpolitikai változások hívták életre és hajtották előre.

Az ötvenes években a Szén- és Acélközösség (EESC) létrehozása a hidegháború korai időszakára esett. Olyan területeken indultak el közös politikák és intézmények, amelyeknek nagy szerepük volt a hadviselés szempontjából. Az Európai Gazdasági Közösséget (EEC) létrehozó *Római szerződést* az ún. szuezi válság után néhány hónappal írták alá, demonstrálva az elhatározást, miszerint a gyarmatbirodalmak felbomlásával a nyugat-európai országoknak az egymással történő integráció jelenti a jövőt, az ebben rejlő gazdasági potenciált kell kiaknázniuk a prosperitás érdekében.

Az 1970-es években, miután az Amerikai Egyesült Államok visszalépett a nemzetközi pénzügyi rendszer stabilizálásától, a nyugat-európai országoknak el kellett kezdeniük saját monetáris integrációjuk felépítését. Ez több lépésben jutott el az egységes valuta megvalósításához. A nemzeti valuták megszüntetésére azonban nem került volna sor anélkül, hogy el ne indult volna az egységes piac megteremtése – ez volt az a zászlóshajó, amellyel Nyugat-Európa válaszolni kívánt Japán (és más kelet-ázsiai gazdaságok) szárnyalására, az európai gazdasági pozíciókat veszélyeztető gazdasági teljesítményére.

Az 1990-es évek globalizációs[1] folyamatai ösztönzést adtak a további mélyítési törekvéseknek, abból kiindulva, hogy egy egyre kompetitívebb világgazdaságban csak egy egységesülő, hatékonyabban kormányzott, rugalmasabb EU maradhat életképes.

[1] A globalizáció értelmezéséről és az európai társadalomra gyakorolt hatásáról l. Bayer, 2021.

A 2000-ben elfogadott, ún. *Lisszaboni stratégia* a világ legversenyképesebb régiójának pozícióját célozta meg, és ehhez a politikai kereteket egy alkotmányozási folyamatban kívánták létrehozni. Ez a „nagy ugrás" a 2005-ös francia és holland népszavazásokon elbukott, és az akkor már 25 tagú közösség kisebb-nagyobb korrekciókkal próbálta elérni az addig elért egységesülési folyamat megszilárdítását. Az így tető alá hozott *Lisszaboni szerződés* sok tekintetben visszalépést jelentett a föderalista törekvésektől, és számos módját találta annak, hogy a nemzeti (tagállami) kormányok kompetenciáit körbebástyázza és megerősítse.[2]

Amint a *Lisszaboni szerződés* életbe lépett (2009), már ki is ütköztek a korlátozott integráció ellentmondásai. A globális pénzügyi válság olyan gödörbe taszította az EU valutáját és azon keresztül a közösség egészét, amelyből csak a gyors és hatékony kollektív cselekvés húzhatta volna ki. Az adott jogi keretek között azonban minden jelentős pénzügyi döntést át kellett futtatni a tagállami (nemzeti) parlamenteken. Ez sem a döntések tartalmát, sem azok gyorsaságát tekintve nem vezetett optimumra,[3] és jelentősen erodálta az EU jövőjébe vetett hitet, felerősítve a dezintegráció[4] felé mutató tendenciákat. Ezen szerkezeti fogyatékosságok következtében Európa gazdasága sokkal lassabban lábalt ki a pénzügyi és gazdasági válságból, mint az Egyesült Államok és a feltörekvő országok nagy része, és közben belsőleg is rendkívül megosztottá vált.

Bár mindenki tudja, hogy az EU nem válhat Európai Egyesült Államokká, a nagy válságok időszakában az USA vezetése folyamatosan azt szorgalmazta, hogy az EU lépjen az integráció magasabb fokára. Ez vonatkozott a pénzügyi kérdésekre, de

[2] Ilyen tényezők: az Európai Tanács kiemelt politikai szerepe, az egyhangú szavazás igényének fenntartása olyan területeken, mint például a külpolitika, az egy ország – egy biztos gyakorlatának fenntartása a Bizottság összetételénél, valamint a nemzeti (tagállami) irányítás monopóliumának fenntartása a kohéziós politika területén.

[3] A válságidőszak egyes tényezőiről és a bizalomvesztés problémájáról l. Jensen–Miszlivetz (eds.), 2015. Ugyanezt az időszakot az uniós kormányzás nézőpontjából mutatja be Andor, 2013.

[4] A dezintegrációs kockázat forrásait és következményeit mutatja be Csaba, 2016.

például a 2013 végétől elmérgesedett ukrajnai válság nyomán az EU katonai dimenziójának megerősítésére is. Donald Trump négyéves elnöksége e tekintetben kivételt jelent, hiszen ebben az időszakban a Fehér Ház EU-ellenes (és különösképpen németellenes) volt, ami összhangban volt azzal a koncepcióval, hogy az USA (és valamelyest hasonlóképp az Egyesült Királyság) a maga kereskedelmi deficitjét a többlettel rendelkező országok elleni gazdasági hadviselés útján kezelje. Abból a szempontból azonban nem kivétel a Trump-időszak, hogy ismét aláhúzta az európai folyamatokat determináló globális változások[5] jelentőségét.

A Trump-időszak szülte, de tartósan az EU identitásának és politikájának elemévé válhat a stratégiai autonómia koncepciója. Ez azt jelenti, hogy a stabilitás és érdekérvényesítés céljából ne kelljen más globális szereplőkre, elsősorban az Egyesült Államokra támaszkodnia. Kína és más feltörekvő gazdaságok gyors gazdasági növekedése miatt az EU és az USA relatív világgazdasági súlya egyszerre zsugorodik, ám közben az USA-n belül olyan belső társadalmi feszültségek is felhalmozódtak, amelyek kezeléséhez hosszabb idő és sok erőforrás kell. Joe Biden első elnöki éve azt mutatja, hogy a következő időszakban mindenképpen ezek a belső problémák kapják majd a legtöbb figyelmet.

Még ha erősíti is közös védelmi kapacitását, az EU belátható időn belül nem válik olyan értelemben katonai szuperhatalommá, mint az Egyesült Államok, Oroszország vagy Kína. Ugyanakkor élharcosa tud lenni annak a törekvésnek, hogy a nemzetközi konfliktusokat minél inkább békés úton, fejlesztési együttműködésre támaszkodva, a multilateralizmus keretei között lehessen megoldani. Ehhez persze a ma fennálló multilaterális intézményrendszert[6] is meg kell erősíteni, tovább kell fejleszteni, aminek a világ országai csak előnyét látná olyan vál-

[5] Az európai változásokat generáló globális trendekről l. Ágh–Káncz (szerk.), 2020.

[6] Az EU és a multilaterális intézményrendszer kapcsolatáról l. Teló (ed.), 2020 és Ágh, 2021.

sághelyzetekben, mint amilyet az új koronavírus megjelenése okozott 2020-ban.

Az EU stratégiai autonómiára törekvését a pénzügyi-gazdasági és a védelmi kérdéseken túlmenően olyan területeken is értelmezni kell, mint a technológiai fejlődés (az EU lemaradása az USA és Kína mögött az innováció és konkrétan a számítástechnika és távközlés egyes területein), valamint a klímaváltozás elleni küzdelem. Itt az EU kezdeményező és vezető szerepe globális szinten nélkülözhetetlen, mint ahogy korábban a nemzetközi fejlesztési együttműködés területén is az volt. Ugyanakkor itt is kérdés, hogy mennyiben tud az EU belsőleg is egységes lenni, a közös klímacélokkal összhangban levő irányt szabni az energia-, közlekedés-, agrár- és más politikáknak. Ez pedig azt jelenti, hogy a társadalmi elvárásoknak (például klímaváltozás elleni küzdelem) való megfelelés érdekében számos szakpolitikai területen folyamatosan felvetődik az EU és a tagországok kapcsolatának újrarendezése.

Globalizmus és nacionalizmus között

Az EU legtöbb tagállamát nem nevezhetjük nemzetállamnak abban az értelemben, hogy a nemzetállam fogalmán etnikai, nyelvi homogenitást feltételezzünk. Ennek következménye például, hogy az EU-ban kevesebb a hivatalos nyelvek száma, mint amennyi a tagállamoké. Az EU nemhogy nem várja el a homogenitást a tagállamoktól, hanem éppen hogy azt feltételezi, hogy a lakosság mindenütt kevert lehet nyelvi, vallási, kulturális és egyéb szempontból.

Az EU kifejezett törekvése, hogy lezárja azt a múltat, amelyben a nemzetek közötti konfliktusok rendre erőszakot szültek és pusztításhoz vezettek (a 20. század első felében világháborúk formájában). A meghaladandó múlt részei a birodalmak, amelyekben a domináns nemzetek megfosztották jogaiktól a kisebbségeket, és gyarmati alávetettségbe taszították a világ számos országát, népét. De a múlt része a nyelvi-etnikai szempontból

homogén nemzetállamokra való törekvés is, amelynek során gyakran kierőszakolt etnikai tisztogatás, népességcsere vagy akár népirtás is történt.

Miközben tekintettel vagyunk a nemzeti kategorizálás komplexitására az Európai Unióban, a nemzeti érdekek szem előtt tartásának fontos jeleként kell tekinteni arra, hogy az unió a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődésre törekszik, és ennek érdekében a kohéziós politikán keresztül korrigálja az egységes piac működését. Amikor azonban – a 90-es évek elején – az EU létrehozta az egységes piacot, egyúttal megteremtette a régiók közvetlen képviseletének lehetőségét is, ezáltal mozdítva elő, hogy a szabad mozgás esetleges mellékhatásait a közösség szintjén orvosolni lehessen.

A régiók képviseletének megvalósításán keresztül az EU alkotmányos berendezkedése[7] tekintettel van arra is, hogy az EU tagországai nem egyforma méretűek. Egyfajta pozitív diszkriminációt szolgál az is, hogy az Európai Parlamentben a kisebb létszámú tagállamok esetében kevesebb fő is elég egy EP-mandátum elnyeréséhez. Mindazonáltal az EU nem tud megoldást kínálni minden belső alkotmányos problémára. Egyes EU-tagországok EU-tagságuk ideje alatt éltek át alkotmányos válságot. Ilyen példákat lehet említeni Belgium, Spanyolország vagy az Egyesült Királyság esetében.

A tagállamok egyenlősége bizonyos tekintetben fontos alapelv az EU-ban, miközben – elsősorban az EP összetételén keresztül – a népességarányos képviseletre is törekedni kell. Senki nem feltételezi, hogy 50-60 millió lakosú országok egyenlő súlyúnak fogadják el magukat a 2-3 millió lakosúakkal vagy annál is kisebbekkel. Az Európai Unió intézményeiben az Európai Parlament az, amely a népességarányos képviseletet biztosítja, miközben torzít is a kisebb népességű országok javára. A Tanács döntéseiben a tagországok súlyozott szavazatokkal vesznek

[7] Az EU alkotmányos berendezkedésének elméletéről és gyakorlatáról l. Fabbrini, 2016.

részt. A tanácsi döntések egy kis (és tendenciajelleggel csökkenő) része feltételez egyhangúságot.

Egy lehetséges intézményi reform az amerikai[8] irányba terelhetné az EU intézményrendszerét: az EP-tagság a kisebbeknek kedvező torzítás enyhítésével erősíthetné a népességarányos képviseletet, miközben a Tanács fejlődhetne egy a tagállami érdekeket megjelenítő törvényhozási felsőházzá. Jelenleg mind a Tanácsban, mind pedig a Bizottságban keveredik a szakpolitikai kormányzás a tagállami képviselettel (utóbbiban azért, mert az egyes tagállamok kötelező jelleggel, egy-egy fővel vannak jelen a Bizottság vezetésében). A Bizottság reformjára irányuló törekvések eddig nem jártak sikerrel, tekintettel arra, hogy a kisebb nemzetek nem látnak garanciát a magas szinten történő szervezeti jelenlét más módon történő megoldására.

Az EU önállóbbá tétele, vagyis a tagállamoktól való nagyobb mértékű függetlenedése jelentős mértékben költségvetési kérdés is. A *Sokéves költségvetési keret* (angol rövidítéssel MFF) túlnyomórészt a tagállamok befizetéseire támaszkodik. Az EU azonban nem szuperállam, hiszen a tagállamok által megtermelt összes jövedelem mindössze egy százalékát központosítja.[9] Mindezek miatt az EU jövőjének kardinális kérdése, hogyan alakítható át az EU finanszírozása, és mennyiben állítható a közösségi szint a saját lábára saját bevételek segítségével. Az EU korábban már elindult a saját bevételek (például vámok) arányának növelése felé. Az 1990-es években azonban lezajlott a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok liberalizációja, ami a vámbevételek leépülésével járt, és az EU költségvetésének elapadó bevételeit más forrásokkal kellett pótolni. Ez megint csak oda vezetett, hogy az

[8] Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya a kétkamarás törvényhozás megszervezésével kezeli az egyenlőtlen népességű tagállamok problémáját: a Képviselőházban népességarányos képviselet érvényesül, míg a Szenátusban két-két taggal rendelkezik minden tagállam, függetlenül attól, hogy hány lakója van.

[9] A rendes EU-költségvetés hosszabb ideje a teljes GNI 1 százaléka körül (kismértékben a fölött) alakul. Ezzel a hagyománnyal szakított a koronavírus-válság kezelése érdekében elfogadott csomag, amely azonban hangsúlyozottan egyszeri megoldás, és még távol van attól, hogy az EU rendes működésének elemévé váljon.

EU közös forrásait hétévről hétévre a tagállamok adják össze. Az EU-tagállamok költségvetési befizetéseinek meghatározásakor tekintetbe veszik a jövedelmi szintet[10] (vagyis a befizetés nem népességarányos).

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy az EU a nacionalizmus visszaszorításával és a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés eszközrendszerével igyekszik erősíteni az európai nemzeteket, segítve őket abban, hogy helytálljanak a globális gazdasági versenyben. Az egységes piac[11] és a közös valuta ennek a törekvésnek a gazdasági eszköztárához tartozik. Az integráció nélkül a kisebb nemzetek a gazdasági és politikai hegemóniáknak kiszolgáltatott egységek volnának, különösképpen a globalizáció folyamataira vagy az Oroszország és Kína által képviselt geopolitikai törekvésekre.

Az elmúlt évtizedekben – a neoliberalizmus hanyatlásával összefüggésben – az EU egyre inkább igyekszik kidomborítani azt is, hogy az integrációban részt vevő nemzeteknek nemcsak lehetőséget kínál a globális gazdasági versenyben való részvételhez, hanem védelmet is nyújt a globalizáció káros hatásaival szemben. A globalizációból fakadó társadalmi feszültségek ellen azonban az EU ez idáig nem tett annyit, mint amennyit lehetséges lett volna. 2006-ban létrejött az *Európai globalizációs alap* (EGF), de nagyon kis összeggel, és a későbbiekben sokan ezt meg is akarták szüntetni. A valóságban éppen hogy ennek a működését kellene erősíteni, és könnyebben elérhetővé tenni a hirtelen jött válságok által sújtott térségek számára. Ehhez azonban két dolog szükséges: tartósan nagyobb felhatalmazást adni az EU-nak az erőforrások fölötti rendelkezésre, illetőleg közvetle-

[10] Annak, hogy a magasabb jövedelműek magasabb arányban fizetnek be, köszönhetjük az EU-költségvetésben azt a kismértékű redisztribúciót, amelyet a költségvetési keret folyamatosan megvalósít. A kiadási oldalon kisebb mértékű redisztribúciós hatás érvényesül, hiszen ott kizárólag a kiadások nagyjából egyharmadát kitevő kohéziós politika érvényesíti azt az elvet, hogy az alacsonyabb jövedelmű országok és régiók nagyobb mértékű támogatásban részesüljenek.

[11] Az egységes piac jelentése egységesen szabályozott piac, nem pedig kontinentális *laissez faire*, ahogy azt sokan hibásan gondolják.

nebb kapcsolatot létesíteni az unió és a szubnacionális szereplők (önkormányzatok, régiók, civil szervezetek) között, összhangba hozva a mélyebb integráció szükségességét a különféle nép- és nemzeti szuverenitási[12] igényekkel.

Főbb kérdések Európa jövőjéről szóló konzultáció asztalán

Az EU és az állampolgárok közötti kapcsolatteremtés sajátos és újszerű formája a 2020-ban indult *Konferencia Európa jövőjéről* (KEUJ). Egy ilyen tanácskozás gondolata már a 2019-es Európai Parlament-választások előtt felbukkant, szószólói elsősorban Emmanuel Macron francia elnök és Guy Verhofstadt korábbi belga miniszterelnök voltak, vagyis a liberális föderalizmus „zászlóvivői". A 2019-es EP-választást követő intézményközi egyeztetések során a KEUJ egyfajta közös elhatározássá vált, amelynek elvileg 2022 tavaszára, tehát éppen a franciaországi elnökválasztás időszakára kellett volna kézzelfogható eredményeket produkálnia.

A KEUJ széles spektrumú napirendje[13] jól mutatja, hogy az eszmecserére egy olyan évtized után kerül sor, amely tele volt válságokkal. Ezek egy része az EU működési zavaraiból, hiányosságaiból fakadt, mások kívülről érkeztek. Ugyanakkor az utóbbiak esetében is fontos látni, hogy az unió külső sokkokkal szembeni ellenálló képessége nem alakulhat esetlegesen, legyen szó világgazdasági, migrációs vagy ökológiai problémákról. A külső sokkok elleni védelem tehát legalább annyira kell, hogy saját stabilitása és fejlődése újragondolására sarkallja az EU-t, mint a belső egyensúlytalanságok és feszültségek.

A kezdeményezők részéről a KEUJ mélyebb értelmét az adja, hogy az Európai Unió további integrációját szükségesnek és el-

[12] Az integrációs kihívásokat a szuverenitás problémája felől vizsgálja Brack et al. (eds.), 2021.

[13] A KEUJ-napirend számos kérdéséhez szól hozzá progresszív nézőpontból Rodrigues (ed.), (2021).

kerülhetetlennek tartják, ugyanakkor korábban előfordult már, hogy népszavazások alkalmával (például Franciaország és Hollandia esetében) a társadalmi többség elutasította a mélyebb integrációt. Ennek a kockázatát minimalizálni kell azáltal, hogy

- alapos, türelmes konzultáció keretében, társadalmi részvétellel határozzuk meg a további integrációs igényeket;
- a konzultációban megvalósuló társadalmi részvétel megnöveli annak esélyét, hogy a további intézkedések társadalmi jóváhagyása is megtörténjen.

A KEUJ[14] deklarált céljai között szerepel, hogy reflektáljon Európa sokszínűségére, és érdemi párbeszédet generáljon az EU intézményei és az európai állampolgárok között. Ennek érdekében 2021 tavaszán elindult egy digitális platform, amelyen keresztül az állampolgárok eljuttathatják gondolataikat a központnak. A KEUJ vezetése különösen fontosnak tartotta, hogy a folyamatban vegyenek részt a fiatalok, akiknek aktivitása általában a politikában, de konkrétan az európai ügyekben mindenképpen egyenetlennek nevezhető. A résztvevők többé-kevésbé egységes álláspontra helyezkedtek a tekintetben, hogy a 2022 tavaszáig létrejövő reformjavaslatokat cselekvésnek kell követnie, máskülönben hitelét és értelmét veszítené az egész folyamat. Azzal kapcsolatban azonban, hogy ennek a végrehajtásnak pontosan milyen korlátai vannak, következhet-e akár szerződésmódosítás is, már megoszlottak a vélemények. Úgy is mondhatjuk: egyes résztvevők inkább az EU távoli, mások a közeli jövőjével kapcsolatos eszmecserének tekintik a konferenciát.

[14] A KEUJ első, alakuló ülésére 2021. június 19-én került sor Strasbourgban. Az egészségügyi kockázatokat figyelembe véve félig személyes részvételi, félig virtuális formában bonyolították le. A résztvevők – az uniós intézmények képviselőitől a nemzeti parlamentek tagjain át a civil szervezetekig – többnyire arra használták ki néhány perces beszédidejüket, hogy megosszák egymással gondolataikat és várakozásaikat a következő kilenc hónap eseményeivel kapcsolatban. Szinte minden felszólalásban elhangzott, hogy a KEUJ egyedülálló alkalmat teremt egyfelől az EU intézményei és az állampolgárok közötti távolság csökkentésére, másfelől a közösség megújítására, egy szorosabb és szolidárisabb integráció megteremtésére, amely ráadásul határozottabb szerepvállalásra képes a nagyvilágban is.

Mivel a KEUJ indítására végül a koronavírus-válság árnyékában került sor, elkerülhetetlenné vált, hogy a napirend valamelyest reflektáljon az egészség kérdésére is. Ez kedvezett annak, hogy az Egészségügyi Unió – már korábban is bevezetett ötletét – szélesebb körben is felkarolják, és emellett vita folyjék arról is, hogy a világjárvány nyomán kialakult recesszióból az Európai Unió gazdasága és társadalma egy jobb, sokkokkal és válságokkal szemben ellenállóképesebb modell megvalósításával lábaljon ki.

A KEUJ körüli hangzatos megnyilatkozások szerint az Európa, illetve az unió jövőjéről való közös gondolkodásban az állampolgároknak szánják a fő szerepet, hogy akaratuk szerint alakuljanak ki az EU új irányvonalai. Ez a látszólag magától értetődően nemes szándék azonban ellentmondást rejt és magyarázatra szorul. Az ellentmondás abban rejlik, hogy bár az EP-t az állampolgárok közvetlenül választják, és ennek következtében erős demokratikus legitimációval[15] kellene hogy rendelkezzen, a KEUJ keretében szükségesnek látszik egy külön fórum életre hívása az állampolgárok nézeteinek megismerésére és a hosszú távú döntéshozatalba való bekapcsolásukra. Ezzel a megközelítéssel az EP tagjai lényegében önmaguk legitimitását kérdőjelezik meg – vagyis azt, hogy a megválasztott képviselő a választók hiteles reprezentánsa, és nem az ún. elité. Ad abszurdum: akit az állampolgárok megválasztanak, onnantól kezdve az elit képviselőjévé válik, míg olyan személyek, akiket soha senki nem választott meg, az állampolgárok képviselőjeként jelenhetnek meg. Ebből a furcsaságból a későbbiekben még adódhatnak gondok.

A KEUJ-ban részt vevő állampolgárok egy része most hallhatja először azt a frázist, miszerint „az EU válságokon keresztül fejlődik". Ebben van igazság, de a megállapításból sokan rossz következtetést vonnak le: nem is kell annyira aggódni az aktuális válság miatt, az EU „úgyis" erősebben jön ki belőle. Ez az, ami viszont már hamis. Túl sok és összetorlódó válság az EU-t is

[15] A válság és a legitimációs probléma összefüggéséről, illetve az EU szükséges továbbfejlesztéséről föderalista értelmezést ad Habermas, 2013.

a fölbomlás felé tudja sodorni. A vezetők dolga az is, hogy megpróbálják megelőzni a válságokat, ami az integrációban részt vevő országok mindegyikének érdeke külön-külön is.

Egy korábbi jövővita: Juncker Fehér könyve

A KEUJ ebben a konkrét (2021-ben kialakított) formában egyedi kezdeményezésnek tekinthető. Nem mellékes körülmény azonban, hogy nem túl régen zajlott egy másik eszmecsere az EU jövőjével kapcsolatban. Azt a korábbi bizottsági elnök, Jean-Claude Juncker indította 2017 tavaszán, amikor az unió a *Római szerződés*[16] 60. évfordulóját ünnepelte. Az európai integráció helyzetének, lehetőségeinek és feladatainak áttekintése azonban nem egyszeri aktus, hanem időről időre visszatérő tevékenység, amelynek új fejezete zajlott 2017-ben. Az EU-ból való kilépés felé mutató brit népszavazás (2016. június 23.) nyomán egész Európában megélénkült a gondolkodás arról: egyáltalán milyen Európai Unió kell nekünk, milyen unió felelne meg leginkább a társadalmi elvárásoknak és az integrációhoz hozzátapadt történelmi feladatoknak.

2016. szeptember közepén az Európai Tanács (vagyis az EU-tagországok állam- és kormányfőiből álló politikai testület) Pozsonyban, rendkívüli értekezleten próbálta meg kijelölni a főbb irányokat. A brit kormányfő nélkül megtartott, dunai hajókázással fűszerezett eseményen minden vezető hitet tett az EU-ban maradás mellett. Ezzel együtt is azonban a brit kilépés (Brexit) új helyzetet teremt, megbontva az eddig fennállt kényes politikai egyensúlyokat. A helyzet felmérése és a lehetséges továbblépési irányok felvázolása ezúttal is az Európai Bizottság feladata lett.

[16] Még akkor is, ha az 1957-es aktussal nem a mai uniót alapították meg, hanem csak annak elődjét, az Európai Gazdasági Közösséget, az integráció e hat évtizede valóban egy történeti korszaknak tekinthető. Az olasz kormány ez alkalomból Rómába invitálta az Európai Unió vezetőit, hogy együtt tekintsenek vissza a megtett útra, és gondolkodjanak az integráció jövőjéről.

A Bizottság 2017. március 1-én mutatta be azt a *Fehér könyvet*, amelyben öt lehetséges forgatókönyvet vázolt fel az integráció jövőjét illetően. Jean-Claude Juncker elnök már a 2016. évi, az unió helyzetét értékelő beszédében jelezte: az Európai Bizottság elő fog terjeszteni egy ilyen dokumentumot, amellyel a Bizottság a 2017. március 25-i római csúcstalálkozóhoz kíván hozzájárulni. A *Fehér könyvvel* az EU vezetői jelezték: legitimációs válságot[17] látnak, amelyből a kiutat elsősorban szervezeti modellválasztás területén keresik.

Mielőtt a dokumentum a jövőbe tekintene, számot vet a múlttal, és felhívja a figyelmet az eredményekre. Megerősíti azt a narratívát, miszerint földrészünk békéje és prosperitása szempontjából nélkülözhetetlen a gazdasági integráció. (*„Ma, az EU hatvanadik évfordulójának küszöbén hét évtizeden át tartó békés időszakra és egy kibővült Unióra tekinthetünk vissza, amelynek 500 millió polgára szabadságban él a világ egyik legvirágzóbb gazdaságában."*) Ugyanakkor őszintén beszél az elmúlt évtized pénzügyi és gazdasági válságairól is. Ezt követően a dokumentum öt forgatókönyv alapján mutatja be, miként alakulhat az unió 2025-ig, attól függően, hogy milyen utat választ a 27 ország közössége. Az eredeti dokumentumban az egyes forgatókönyveket az élet különböző területeiről vett példákkal szemléltetik. A szöveg pedig explicite megengedi, hogy az öt forgatókönyvön túl lehet másfajta jövőkép is, illetve lehetnek a felvázolt irányok között átfedések.

A *Fehér könyvhöz* nagy várakozások fűződtek, mivel eredendően ennek a dokumentumnak kellett volna cselekvési tervet hirdetnie a *Négy elnök jelentése* nyomán a valutaunió ügyében lezajlott vitákról. A pozsonyi csúcstalálkozó után tudható volt, hogy a dokumentum szélesebb témakörre összpontosít majd, és a korábban vártnál többet foglalkozik majd a biztonság és a védelem kérdéseivel. Mindezek alapján az előretekintő rész, amely inkább csak általános politikai attitűdöket tesztelt, jelentősen elmaradt a várakozásoktól.

[17] A legitimáció kérdéséről l. bővebben Schmidt–Wood, 2017.

A *Fehér könyv* igazából egy zöld könyv lett, hiszen fehér könyvnek azt szokták nevezni, amikor egy kormányzati intézmény akciótervet hirdet, de ezúttal nem akcióterv született, hanem egy vitaindító.[18] Tulajdonképpen megszondázták az Európai Unió jövőjével és fejlődésével kapcsolatos attitűdöket. A *Fehér könyv* „kizöldülése" annyiban érthető, hogy megjelenése időben közel esett a Hollandiában és Franciaországban tartott választásokhoz, amelyeket nem sokkal követett a német Bundestag-választás. Az előző két ország népszavazása buktatta meg 2005-ben az *Alkotmányos szerződést*, az utóbbi kettő pedig egyértelműen a két „legbefolyásosabb" ország, amelynek tandemjéhez gyakran igazodnak más országok kisebb-nagyobb kérdésekben. Egy olyan időszakban indult tehát a vita, amikor a tagállamok egy jelentős csoportja sok kérdésben nem is tudott volna állást foglalni – csak azután, hogy felállt az új kormányuk. Addig viszont víziói mentén lehetett vitázni az EU intézményeiben. A vitát segítette, hogy a *Fehér könyv* megjelenését öt további vitaanyag (*„reflection paper"*) követte az uniós napirend szempontjából fontos kérdésekről (globalizáció, monetáris unió, szociális dimenzió, költségvetés, biztonság).

Több, kevesebb, vagy másfajta Európai Unió?

Az EU-val kapcsolatos gondolkodás gyakran egyszerűsödik le egy „több vagy kevesebb Európa" vitára, vagy olyan klisékre, mint a föderális és a nemzetközpontú integráció szembeállítása. Ez a megközelítés persze nem alaptalan; tudományos EU-tanulmányok nagy része is azt boncolgatja, hogy vajon a szupranacionális vagy kormányközi elven működik-e az integráció.

A nemzetek fölötti, vagyis föderális Európa gondolata sokszor újjászületett már. Képviselői az elmúlt évtizedekben könnyen hivatkozhattak arra, hogy az alapdokumentumok is a „mind szorosabb egység" kifejezést használták. Mióta azonban

[18] A *Fehér könyv* ilyen értelmezését adja Forgács, 2017.

az alkotmányozó folyamat kisiklott (2005), a föderalista gondolat és annak képviselői Európában inkább defenzívában vannak.

A föderalista trend gyengülése – például a tíz évvel ezelőtti nagy pénzügyi válság időszakában – láthatóvá tette az euroszkepticizmus különböző formáit. Mind az európai, mind pedig a tagállamokon belüli vitákban megjelent az EU, de legalábbis a valutaunió dekonstrukciójának gondolata. Egy gondolatkörről, de sokféle állításról van itt szó. Van, aki az EU-t eleve rossz gondolatnak tartja, mások szerint viszont csak az a baj, hogy túl sokat markol – akár a központosított hatáskörök, akár a befogadott országok tekintetében. Bárhol is fogjuk meg, e gondolatkörben a megoldás a visszabontás. Vagy legyen az EU szűkebb; presztízsveszteség nélkül engedje el azokat, akik nem akarnak egy szorosabb integráció tagjai lenni. Vagy keressen egyensúlyt egy sekélyebb integrációval és mindenekelőtt az egységes valuta megszüntetésével.

Az EU-ellenességgel kapcsolatos elemzéseket beárnyékolja, hogy a ma euroszkeptikusnak nevezett politikai erők, így a francia Nemzeti Gyűlés (korábban Nemzeti Front) eredendően nem feltétlenül az EU-val kapcsolatos érzetekből és nézetekből indultak ki. Húsz-harminc vagy annál több évvel ezelőtt a globalizáció, az új nemzetközi munkamegosztás, a kontinensek közötti népvándorlás válthatta ki a bizonytalanság érzetét, amelyekre nosztalgikus, populista válaszokat hirdettek, bezárkózást és intoleranciát vallva. Idővel az EU-ellenesség is helyet talált a populista palettán; különösen a keleti bővítés és az új tagországokból érkező munkavállalók megjelenése után. A brit függetlenségi párt (UKIP) és a német AfD viszont eredendően az egységes valuta ellen lépett fel, és idővel lett kínálatukban hangsúlyosabb elem a bevándorlókkal (és bevándorlók leszármazottaival) szembeni gyűlölködés.

A föderalizmus és a dekonstrukció között több átmeneti formula is létezik. A két legfontosabb, köztesnek mondható megoldás az áramvonalas és a kétsebességes Európa koncepciója. Áramvonalasságról akkor beszélhetünk, amikor a létező EU-t megpróbáljuk megszabadítani olyan terhektől, amelyek költségessé és népszerűtlenné teszik. Szokásos példák: Strasbourg, regionális politika, munkaidő-szabályozás. Az áramvonalasítással

szemben a kétsebességes koncepció területi értelemben próbálja meg az eltérő igényekhez és preferenciákhoz való alkalmazkodást. A szorosabb együttműködés hívei mélyítsék a kapcsolatokat, a többiek alkossanak egyfajta külső kört. Kérdés azonban, hogy a brit kilépés nem veszi-e le a napirendről hosszú időre a kétsebességes EU gondolatát.

Akármelyik koncepcióról is legyen szó, az nem kétséges, hogy az EU reformra szorul ahhoz, hogy jobban működjön az integráció, és a kormányzati területek és a tagországok tekintetében egyensúly alakuljon ki. Ez messze nem annyira lehetetlen, mint amennyire néhányan állítják. Önmagában az, hogy az EU-nak jelenleg 27 tagja van, nem teszi sem kormányozhatatlanná, sem reformálhatatlanná. Az a vélelem, miszerint a másfél évtized alatt megduplázódott tagság eleve széthúz, és emiatt a Bizottság önjáróvá és ellenőrizhetetlenné válik, fel-felbukkan, de nem logikus, amennyiben a tagországok összetartanak, beállnak a Bizottság mögé, és követik az iránymutatását is. Ha a tagországok széthúznak, a Bizottság is légüres térbe kerül; kevesebbet várnak el tőle és nehezebben követik. Ez utóbbira példa a Juncker-időszak, amikor is a 2014-es EP-választások nyomán mindenki a szkeptikusok térnyerését konstatálta, és sokan visszariadtak attól, hogy új kezdeményezésekkel javítsák ki a működési hibákat.

A lehetséges megoldások, kombinációk száma nem végtelen. Az euró, amelynek mint egységes valutának megvan a maga közgazdasági logikája, gátat szab annak, hogy miből lehet válogatni. Ha megmarad az egységes valuta, reformra van szükség, és az további közös eszközök bevezetését jelenti az eurózónában. Stiglitz (2016) nem hagy kétséget efelől, de lényegében egyetért ezzel a szakértők döntő többsége. S bár sokan úgy gondolják, hogy ez csak a dél-európai országok körében élvez támogatást, a német szakértők közül is sokan felsorakoznak mellette (például Peter Bofinger, Henrik Enderlein, Sebastian Dullien, Marcel Fratzscher). A valutareformot[19] sokan azért halogatják,

[19] Valutareformon a *Maastrichti szerződés* által létrehozott Gazdasági és Monetáris Unió elmélyítését értjük, amely – a „négy elnök" 2012-es jelentését követve a mone-

mert nem érzik az állampolgárok támogatását (input-legitimitás), miközben a késlekedés a gyenge teljesítmény miatt erodálja az integrációba vetett bizalmat (output-legitimitás).

A megfelelő EU-reform utáni kutatás kritikus kérdése a legitimitás. Kezdetben, hosszú évtizedeken keresztül az integráció (Európai Gazdasági Közösség, majd Európai Közösség) legitimitását kizárólag a kimeneti teljesítmény határozta meg. Az embereknek teljesen mindegy volt, hogy részt vesznek-e a döntések alakításában, a vezetők kiválasztásában, vagy figyelemmel kísérhetik-e az unió anyagi forrásainak felhasználását. Ha az EGK (majd EK) tevékenységéhez gazdasági növekedés volt köthető, az integrációnak köszönhetően mindenhol bővülő anyagi lehetőségeket érzékeltek, az integráció többségi támogatása magától értetődő volt. Most, a hosszú válság után (pontosabban: annak egy késői szakaszában) senki sem lehet elégedett a „kimeneti" eredményekkel, és ezért inkább feltűnik: több részvételre, demokratikus megalapozottságra lenne szükség a „bemeneti" oldalon. A brüsszeli intézményeknek jobban tekintetbe kéne venniük, hogy az emberek mit várnak el, amihez több kapcsolat és impulzus szükséges.

Az azonban, hogy mit várnak az állampolgárok az EU-tól, függ attól is, hogy egy adott időszakban mi számít súlyos társadalmi problémának. A 2010-es évek elején, a hosszú pénzügyi válság és ismétlődő gazdasági visszaesés időszakában a munkanélküliséget tekintették a legsúlyosabb problémának. Később, 2015–16 táján a terrorizmus elleni hathatós fellépést várták az EU-tól az emberek, ami köszönhető az időszak terrorcselekményeinek és annak is, hogy 2013-tól kezdve (egészen 2020-ig) a

táris uniót a fenntarthatóság érdekében bankunióval és fiskális unióval egészíti ki. Ezzel az EU szintjére emelkedik a kockázatkezelés, és ezzel összefüggésben létrejön kockázatmegosztás is, a közös fiskális kapacitás pedig lehetőséget nyújt anticiklikus beavatkozásra és közösségi beruházások megvalósítására. A valutareform tágabb értelemben kiterjed a Stabilitási és Növekedési Paktum (SGP) korrekciójára, az Európai Központi Bank mandátumának kiterjesztésére, közös munkanélküli-biztosítás létrehozása, illetőleg a Tőkepiaci Unió létrehozására is. A valutareform továbbvitelének politikai elemzését adja Offe, 2015, jelenlegi állásáról l. Vallée, 2021.

munkanélküliség mértéke a legtöbb országban folyamatosan csökkent. A 2020-as világjárványt megelőző években – különösképpen a fiatalabb korosztályok körében – a klímaváltozás elleni küzdelem jelent meg mint első számú elvárás, 2020–21-ben pedig az új típusú koronavírus elleni hatékony fellépést, beleértve a pandémia gazdasági és szociális következményeinek kezelését is.

A közvélemény nemcsak abban a tekintetben változékony, hogy milyen területen vár el teljesítményt az uniótól. Az is változó, hogy mennyire bíznak az emberek az egyes intézményekben, és mennyiben tudnak elfogadni további hatásköri koncentrációt. Egy évvel a bankunió meghirdetése előtt maga a kifejezés is ismeretlen volt; egy évvel a brit népszavazás előtt a közös hadsereg körül totális szélcsend uralkodott, ám a Brexit elindítása és a 2015-ös menekültválság életre keltette ezt a gondolatot is.

Integrációs forgatókönyvek – nemzeti álláspontok

Jean-Claude Juncker korábban már említett *Fehér könyv*e az elméleti irodalomtól eltérően, az alábbi formában fogalmazta meg az EU előtt álló lehetséges irányokat:

- 1. forgatókönyv: *Megy minden tovább* – a 27 tagú Európai Unió az eredményközpontú reformprogramjának végrehajtására összpontosít.
- 2. forgatókönyv: *Csakis az egységes piac* – az EU-ban fokozatosan előtérbe kerül az egységes piac, mivel a tagállamok egyre több szakpolitikai területen nem képesek közös nevezőre jutni.
- 3. forgatókönyv: *Aki többet akar, többet tesz* – az EU a mai módon halad tovább, de az arra kész országok számára fennáll a lehetőség, hogy meghatározott területeken célirányos koalíciókat hozzanak létre.
- 4. forgatókönyv: *Kevesebbet hatékonyabban* – az EU arra összpontosít, hogy meghatározott szakpolitikai területeken többet és gyorsabban valósítson meg, miközben ke-

vesebbet tesz ott, ahol úgy érzi, hogy nem tud hozzáadott értéket biztosítani.

- 5. forgatókönyv: *Sokkal többet együtt* – a tagállamok minden területen több hatáskört és erőforrást osztanak meg, és kiterjesztik a döntéshozatalt.

A *Fehér könyv* szerzői az egyes forgatókönyvek értelmezésében is segítettek, felvázolva, hogyan változna meg a határokon történő átjárás, valamint hogyan valósulna meg az önvezető autók forgalomba állítása egyik vagy másik irány választása esetén. Ha azonban nem az absztrakció szintjén kezeljük a felvillantott és lehetségesnek tartott fejlődési irányokat, akkor könnyen észrevehető, hogy az egyes forgatókönyvek (legalább is 2-től 5-ig) reprezentálják a nagyobb méretű EU-tagországok jellemző pozícióit, amelyek hosszú évek integrációs vitáiban kristályosodtak ki.

A „csakis az egységes piac" régóta a brit retorika része volt. A britek – főként az euroszkeptikus pozícióra helyezkedők – gyakran hangoztatták, hogy amikor az Egyesült Királyság az 1970-es években csatlakozott az integrációhoz, akkor az nem Európai Unió volt, hanem Európai Közösség, és leginkább „közös piacnak" nevezték. Sem az egységes valutához, sem más, a nemzeti szuverenitás szimbólumait veszélyeztető lépéshez nem adták nevüket, és főleg nem akartak politikai uniót.

Az „aki többet akar, többet tesz" mint jelszó kapcsolatba hozható Franciaország gyakorta hangoztatott álláspontjával, amelyet olykor kétsebességes[20] Európaként is emlegetnek. A franciák nem voltak annyira lelkes hívei az unió keleti bővítésének, mint a britek vagy akár a németek. Miután viszont ez megtörtént, fenntartják, hogy a szélesebb és heterogénebb EU nem lehet akadálya a szorosabb integrációnak, különösképpen az eurózónát illetően. E törekvéseket tükrözi a szerződésbe foglalt „megerősített együttműködés" *(enhanced cooperation)* lehetősége,

[20] A két- vagy többsebességes EU a hazai szakirodalomban többnyire negatív értelmezést kap, mivel a fejlődés centrumából való kiszorulás képzetével társul, l. Fóris, 2017 és Hegyi, 2017.

amely bizonyos kritériumok mellett egyes országcsoportoknak megengedi, hogy a kisebbséget mellőzve mélyebben integrált csoportosulást hozzanak létre az unión belül.

A „kevesebbet, de hatékonyabban" gondolatot nem nehéz a német uniós filozófia magvának tekinteni. Németország gazdasági értelemben az integráció nagy nyertese, de mégis minden további lépést praktikus, hatékonysági szempontok alapján alaposan mérlegel. Nem idegen a berlini kormányok felfogásától az sem, hogy egy már létezett együttműködési formát visszabontsanak, ha az nem bizonyul sikeresnek vagy fenntartásra érdemesnek. Az elmúlt évtizedekben tehát Németország jellemzően arra törekedett, hogy a status quo fenntartása párosuljon annak korrekciójával, finomításával, és elkerülhető legyen az unió belső tagozódása, töredezése.

A „sokkal többet együtt" jelszó összekapcsolható az EU eredeti, „mind szorosabb integrációt" hirdető törekvéseivel, de ma már nem tekinthető egy általános és feltétel nélküli konszenzus kifejeződésének. Mivel a különféle válságokat számos országban vezették vissza arra, hogy az EU-integráció vagy túl széles, vagy túl messzire ment, és gyakoriak az intézményi bénultságra utaló tünetek, a legtöbb tagországban a manifeszt föderalizmusnak ez a kifejeződése inkább kisebbségi vélemény. Ahol erős bázisa maradt mégis, az jellemzően Dél-Európa: Spanyolország vagy Olaszország kormányairól általában feltételezhető, hogy szinte bármilyen további integrációs kezdeményezésnek támogatói között találjuk őket, és ebben maguk mögött tudhatják a szélesebb hazai közvéleményt is.

Érdekes kérdés, hogy hol helyezkednek el ezen a térképen a kisebb országok, vagy egyes kis- és közepes országok jellegzetes csoportosulásai. Például Észak-Európa EU-tagországait gyakran találhattuk egy társaságban a britekkel, vagy a britek hiányában a németekkel. Tehát a korábban EFTA-tagság után EU-taggá váló országok azóta sem váltak lelkes integrációhívőkké. Emlékezetes, hogy Dánia esetében népszavazás akasztotta meg a *Maastrichti szerződés* bevezetését, a svédeknél pedig az euró bevezetését. Az északiak jellemzően nem pártolják a minden

EU-tagra kiterjedő valutauniót, a nagyobb költségvetést, de azt sem, hogy az EU szociális dimenziója[21] újabb hatáskörökkel bővüljön. Költségvetési vitákban jellemzően a „zsugori" országok körében mutatkoztak, még akkor is, amikor szociáldemokrata kormányok vezették azokat.

Brexit: egy dezintegrációs forgatókönyv

Az Egyesült Királyság összesen 47 évig volt az Európai Unió (illetve elődje) tagja. Az első évtizedet leszámítva azonban szinte folyamatosan kitűnt azzal a politikával, amely az integráción belül a lehető legnagyobb nemzeti önállóságot igyekezett fenntartani. A brit kormányzati elit – különösen konzervatív kormányok regnálása idején – előszeretettel használta bűnbaknak az EU-t, miközben a britek egyre sikeresen tudtak mazsolázni a közös politikákból. Ez a taktika eszkalálódott aztán a 2009-es nagy recesszió utáni éveken, és vezetett el a 2016-os népszavazásig, majd annak nyomán a kilépésig.

Az Egyesült Királyság EU-ból való kilépése mindenképpen mérföldkő az EU történetében, hiszen most először nem előremutató irányba zajlik az európai integráció (melynek két fő összetevője a bővítés és a mélyítés), helyette jelentős visszalépés történt. Korábban nem volt példa arra, hogy egy tagállam elhagyja az uniót. Arra, hogy hogyan jutott ideáig az EU és a britek viszonya, már az integráció kezdete környékén lehetne keresni a választ, ám a téma szempontjából jelentősebbek a közvetlen előzmények.[22]

[21] Az EU szociális dimenziójáról és az ún. európai szociális modellről l. Andor, 2017.

[22] A brit kilépéshez vezető politikai eszkaláció akkor kezdődött, amikor David Cameron kivezette pártját az Európai Néppártból (2009). Már ez a lépés is jól jelezte a brit konzervatívok ambivalens hozzáállását az EU-hoz. Az Európát ekkoriban érő válságok miatt nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyesült Királyság távolodni szeretne azoktól az uniós politikáktól és intézkedésektől, amelyek többletköltséget jelentenek számára, viszont közvetlenül nem kifejezetten előnyösek számára (például stabilizációs segélycsomagok biztosítása, migránsok befogadása stb.).

David Cameron brit miniszterelnök 2013. januári EU-t értékelő beszéde volt az, amelyben először ajánlotta fel a népszavazás lehetőségét a briteknek, ha az unióban nem úgy haladnak a dolgok, ahogy az ország számára kívánatos lenne. Ezek után a következő mérföldkő a 2014. novemberi Cameron-beszéd volt, amely már a 2015. májusi brit parlamenti választások előszobájának tekinthető, és megfogalmazta az igényt a belső (Európából érkező) migrációs nyomás enyhítésére. Ezek a nyilatkozatok egyelőre még csak problémafelvetésnek voltak tekinthetők; felhívták a figyelmet arra, hogy az Egyesült Királyság bűnbaknak használja az európai országokból érkező munkavállalókat. Konkrét javaslatokat nem is tudtak megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy mit kellene tennie az EU-nak és a többi tagállamnak, hogy a britek hangulata javuljon. Egy évvel ezután, 2015 őszén jutott el odáig a brit kormány, hogy előálljon „kívánságkosarával". Miután az EU lényegében teljesítette kívánságait, Cameron retorikája lényegesen megváltozott, és aktívan kampányolni kezdett az EU-ban maradás mellett (látva, hogy sok minden forog kockán az Egyesült Királyság számára).

A britek négy fő témakörbe csoportosítható követeléséről és egy jövőbeli szerződésmódosításról végül 2016 februárjában született *megállapodás* az Európai Tanácsban. Ezek után Cameron kitűzte a népszavazást 2016. június 23-ra. A követelések közül az első három nem volt kifejezetten vitatott kérdés, és minden tagállam számára elfogadható volt. Ezek voltak az eurózónán kívüli tagállamok jogainak biztosítása; az EU versenyképességének erősítése egy jobb szabályozási rendszerrel, amelyben a tagállamok nincsenek túlterhelve és az EU jogszabályalkotó tevékenységét pedig kordában tartják; valamint a nemzeti parlamentek[23] hatásköreinek védelme. Az utóbbi összefügg a tagországok nemzeti szuverenitásának megőrzésével, és azzal a követeléssel társul, hogy a szerződésben szereplő *„ever closer Union"*-ként meghatározott cél ne vonatkozzon az Egye-

[23] A nemzeti parlamentek EU-ügyekben való részvételéről ad áttekintést Kreilinger, 2019.

sült Királyságra, mert az sérti a tagállami szuverenitást. A negyedik javaslat azonban már nagy port kavart az EU-tagállamok között, hiszen az lényegében az EU-n belülről érkező migránsok szociális jogainak megkurtításáról szólt. Annak ellenére azonban, hogy sok tagállam kezdetben ellenezte ezt a pontot, hiszen közvetlenül is érintettek voltak a kérdésben (például Lengyelország, Románia és Magyarország), végül mindenki megszavazta ezt a követelményt is.

A migráció ebben az időszakban nem csak Nagy-Britanniában kavart sok politikai vitát. Sokan voltak Észak-Európában vagy akár Németországban is, akik nem tudták feldolgozni, hogy az unió állampolgárai számára az összes tagországban szabad a munkavállalás, és a vándorló munkavállalókat egyenlő bánásmódban kell részesíteni, még akkor is, ha alacsonyabb jövedelmű országból érkeztek. Voltak, akik a szabad munkavállalás felfüggesztését követelték, de olyanok is, akik elfogadták a munkaerő szabad mozgását, de úgy, hogy az ne járjon együtt a jóléti rendszerek közötti szabad átjárással. A jóléti újraelosztás, a szociális gondoskodás rendszerei tehát maradjanak nemzeti hatáskörben.

Konkrétan Nagy-Britannia nem panaszkodhatott a tekintetben, hogy az EU ne lett volna kellően rugalmas. Már Margaret Thatcher kiharcolt országa számára (1985-ben) egy jelentős költségvetési visszatérítést. Könnyítés volt később számukra a valutaunióból és a schengeni övezetből való (részleges) kimaradás. Azzal, hogy sikerült engedményeket kiharcolniuk maguknak, kényelmes helyzetbe került az Egyesült Királyság,[24] ezáltal különböző „komparatív előnyökre" tudott építeni. Ezt a privilegizált helyzetet a britek a 2016-os népszavazással eldobták maguktól. Egyértelmű, hogy materiális értelemben az Egyesült Királyságnak nem jó a Brexit, ugyanis a fenti „komparatív előnyöket" ezek után nem tudja majd úgy kihasználni az Egyesült Királyság, mint eddig. A kilépés következményei érezhető hatással vannak, így idővel komolyan el kell gondolkoznia, hogy hogyan tudja visszafordítani ezeket a folyamatokat.

[24] Brit komparatív előnyként említhető a londoni City privilegizált helyzete, melynek révén egyszerre európai és globális pénzügyi központ szerepét is betölti London, másrészt az egyetemi szféra, amely szorosan összefonódott a kutatás-fejlesztési és innovációs világgal. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy ezek az előnyök azért tudtak nagymértékben érvényesülni az Egyesült Királyságban, mert uniós tagként egy nagyobb piachoz kapcsolódtak, valamint részesültek az Európai Unió kutatás-fejlesztési, oktatási és mobilitási támogatásaiból.

Lengyel szakítópróba: az EU-jog értelmezése

Az Európai Parlamentben a Brexitet összehozó brit konzervatívok a „konzervatívok és reformisták" frakciójában foglaltak helyet, együtt a lengyel jobboldal vezető pártjával. Távozásukkal át is ruházták az EU „túlzott központosítása" elleni küzdelmet lengyel társaikra, és ezzel együtt megkezdődött Lengyelország EU-tagságának a lebegtetése is. Az Európai Bizottság nem nézte passzívan a jogállam lebontása felé tett lépéseket a lengyel esetben, és elindította a szerződés 7-es cikkelye szerinti eljárást, elsősorban az igazságszolgáltatás rendszerében megfigyelt elfajulás miatt.

A kormányzópárt (Jog és Igazságosság Pártja, PiS) által folyamatosan napirenden tartott igazságügyi reform, az alkotmánybíróság és a bíróságok vezetőtestületeinek átalakítása Európa-szerte megütközést keltett és heves tiltakozást, tüntetéseket váltott ki belföldön. A politikai kinevezettekkel megtöltött Nemzeti Igazságszolgáltatási Tanács működése miatt több lengyel bíró az Európai Bírósághoz (ECJ) fordult, mire a lengyel kormánytöbbség hozott egy ún. szájkosártörvényt, ami ezt megtiltotta. Ezzel szinte szántszándékkal provokálták a luxemburgi bíróságot, amely 2019-től több ügyben is kimondta: a lengyel igazságszolgáltatás már nem független. Erre volt a lengyel kormány szája íze szerinti alkotmánybírósági döntés vakmerő válasza: egyszerre vonták kétségbe az Európai Bíróság joghatóságát, a közösségi jog elsőbbségét és az uniós alapszerződések alkot-

mányosságát.[25] Varsó ezzel kihívást intézett az európai integráció jogi alapjai[26] ellen.

Az Európai Unió jövőjét féltők szerint az európai integráció kerül veszélybe, ha egy tagállam nem fogadja el az Európai Bíróság döntéseit. Főleg azért, mert az EU egy „jogon alapuló integráció": nincs közös rendőrség, katonaság, erőszakszervezet, így az EU önmagában nem tudja kikényszerítenie a döntéseit. Az integráció csak akkor működik, ha mindenki elfogadja a közös szabályokat és bírósági döntéseket – most azonban a lengyel alkotmánybíróság maga tiltotta be az Európai Bíróság döntéseinek érvényesítését.

Bár a szó szűkebb értelmében még korai jogi „Polexit"-ről beszélni, hiszen Lengyelország továbbra is EU-tag, ha az uniós jog hosszabb távon nem tud érvényesülni, az egzisztenciális fenyegetés az uniónak is, mert egy jogon alapuló integrációban ilyen nem fordulhatna elő. Az igazságügyi káosz politikai szimpátiáktól függetlenül a formális jogállamiság katasztrófája. Miközben a lengyel igazságszolgáltatásra óriási nyomás nehezedik, a bírósági rendszer szétesőben van. Egyre több lengyel bíró van, aki nem fogadja el az Európai Bíróság által illegitimnek minősített kamara és a törvénytelenül kinevezett bírók döntéseit, vagyis jogerős döntések érvényessége válik bizonytalanná.

Az ominózus lengyel döntés miatt az EU bírósága bírságot szabott ki Lengyelországra. Közben Magyarország is ebbe az irányba araszol, miután a kormány nem hajlandó az uniós előírásoknak megfelelően módosítani a menekültügyi szabályozás egyes elemeit. Az Európai Bíróság 2020 decemberében ítélte jogellenesnek, hogy a magyar hatóságok korlátozzák a harmadik országbéli állampolgárok hozzáférését a menekültügyi eljáráshoz, a menekültstátuszt kérelmezőket őrizetben tartják és az illegális bevándorlókat mindenféle jogorvoslati lehetőség nélkül kitoloncolják az országból a magyar–szerb határon. A bírák kifogásolták a tranzitzónák működését is, amit azóta megszüntetett a kormány, és jogsértőnek ítélték a visszakényszerítéseket, amivel viszont nem hagytak fel a hatóságok. Az eseteket dokumentáló Magyar Helsinki Bizottság szerint a 2020. decemberi végzés óta változatlanul folytatódnak a mindenféle jogállami garanciát nélkülöző „személytelen" kitoloncolások Szerbiába. Emiatt már az EU határvédelmi ügynöksége, a Frontex is távozott Magyarországról.

A fenti lengyel és magyar példák a nemzeti és a közösségi jog közötti rivalizálásról szólnak. Mivel emlékeztetnek a korábbi brit konzervatívok taktikájára, nem tekinthetők a kelet-közép-európai régió sajátosságának, az itteni fejlődési rendellenességek kifejeződésének. Sőt éppen hogy inkább elterelik a figyelmet azokról a fejlődési problémákról, amelyek az elmúlt három évtizedben itt felhalmozódtak.

Ami a visegrádi országokat és a Kelet-Balkánt (tehát Romániát és Bulgáriát) illeti, a politikai anomáliákra irányuló nagy figyelem miatt sokkal kevesebb szó esik olyan súlyos problémákról, mint a belső területi egyensúlytalanságok, a rendszerváltás okozta gazdasági depresszió elhúzódó hatásai, valamint az EU-tagság időszakában tapasztalt egyenlőtlen fejlődés. A Baltikumtól a Balkánig terjedő régió az EU-tagság másfél évtizede alatt ugyan érdemi gazdasági konvergenciát produkált, de ez nem járt együtt szociális felzárkózással. Közép- és Dél-Kelet-Európa társadalmi problémáinak megkerülhetetlen tényezője a cigányság egyre rosszabb helyzete, marginalizálódása is.

Az EU eszközöket kínált fel a régió gazdasági és társadalmi problémák kezelésére, de az integráció által nyújtott lehetőségekkel a helyi szereplőknek megfelelően kellene élni. Ezért is kardinális kérdés az, hogy mi történik a fejlesztési forrásokkal, és a munkahelyteremtést vagy integrációt szolgáló pénzeszközök célba érnek-e. Összességében pedig a kérdés az, hogy milyen fejlődési modell szilárdul meg a régióban. Nem segítenek

[25] Miközben a lengyelek nem akarják elfogadni, hogy az EU beleszólhat a bírósági rendszerükbe, az is legalább ennyire vitatott, hogy a nemzeti alkotmánybíróságok egyáltalán vizsgálhatják-e az uniós jogot. Az Európai Bíróság szerint a közösségi jog a nemzeti alkotmánynál is magasabb rendű, tehát ezt nem tehetik meg. Ez elég radikális tétel, hiszen ennek értelmében az utolsó uniós rendelkezés is elsőbbséget élvez egy elfogadott nemzeti alkotmánnyal szemben.

[26] Az európai integráció jogi alapjairól l. Kajtár–Sonnevend (eds.), 2021.

választ találni a mélyebb gazdasági és társadalmi kérdésekre a jogi kompetenciák körüli szakítópróbák, amelyek egyszerűen a magukat nemzeti elitként aposztrofáló elitcsoportok politikai játszmái.

A magyar EU-tagság és a nemzeti érdek

Magyarország az EU keleti bővítésének első körében lett az Európai Unió tagja 2004-ben. Az EU-hoz való csatlakozást az 1990-es években nemzeti konszenzus övezte, elsősorban az integrációhoz fűzött, gazdasági jellegű várakozások miatt. A társadalom arra számított, hogy a 90-es évek rendszerváltásának egyfajta kiteljesedését hozza az EU-csatlakozás, miközben korrigálja is azokat az anomáliákat, amelyek az átmenet időszakában a gazdaság és a társadalom számára súlyos megrázkódtatást okoztak. A magyar belpolitika szembenálló erői azonban egymástól eltérő korrekcióban gondolkodtak. A 2002–2010 között kormányzó balközép irányzat modernizációs és szociális jellegű korrekcióra törekedett (és ebben lényegét tekintve kudarcot vallott), míg a 2010-ben hatalomra került jobboldal korrekciós politikája azon rétegek érdekeit szolgálta elsősorban, akik számára a rendszerváltás nem teljesítette be a tulajdonossá, tőkéssé, gazdasági értelemben vett uralkodó osztállyá válás törekvését.

Ahhoz, hogy az Orbán-kormány az általa szükségesnek ítélt rendszerkorrekciót meg tudja valósítani, konfrontációt vállalt az Európai Unióval, legyen szó annak adópolitikájáról, belső piaci vagy kohéziós politikájáról. Szinte minden területen túlment az uniós jog által kijelölt mozgástéren, felvállalva vagy kockáztatva kötelezettségszegési eljárásokat, hogy végre tudja hajtani erőltetett tőkefelhalmozási programját. Annak érdekében, hogy a több cikluson átívelő folyamat ne szakadhasson félbe, a 2010-ben megszerzett kétharmados parlamenti többségre támaszkodva idejekorán olyan alkotmányos módosításokat hajtott végre, amelyek segítségével mint kormányzó erő gyakorlatilag

leválthatatlanná tette magát. Ezzel természetesen az EU egyik legfontosabb alapértékét, a jogállamiság elvét is megsértette, de a nyugat-európai kormányok részéről hol az elszántság, hol a képesség, hol mindkettő hiányzott ahhoz, hogy az uniós normák betartatása érdekében hatékonyabb nyomásgyakorlásba fogjanak.

Sajátos, autokratikus államkapitalista rendszert építő politikáját Orbán Viktor és pártja egyre szélsőségesebb nacionalista ideológiába csomagolta. Ennek része volt az is, hogy magát sohasem mutatta EU-ellenesnek; ehelyett azt hangoztatta, hogy „a nemzetek Európájának" koncepcióját követi és védelmezi másokkal szemben. Mivel azonban egy idő után már az Európai Néppárt (EPP) sem tolerálta, hogy a nemzeti és keresztény jelzőket egy ennyire retrográd, kirekesztő és antidemokratikus erő aggassa magára, 2020-ban szakításra került sor az EPP és a Fidesz között.

A nemzeti érdek érvényesítése nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szóban forgó ország minden kérdésben önállóan, másoktól elkülönülve intézi az ügyeit. Ez a logika oda vezetne, hogy a legkövetkezetesebb nemzeti érdekérvényesítőknek az autarkiára törekvő, elszigetelődő országokat tekintsük. Ahol egy földrajzi egységen belül az érdekek egybeesnek vagy legalább hasonlók, úgy célravezető lehet azok együttes érvényesítése minden résztvevő számára. Így például Magyarország már az 1990-es évek elején, a visegrádi együttműködésben való részvétellel példát mutatott arra, hogy egy közös, regionális keretben törekedjen nemzeti céljai megvalósítására (a nyugati orientáció megszilárdítására az EU-hoz és a NATO-hoz való csatlakozással).

Orbán Viktor pártja és kormánya számos alkalommal a migráció témakörét használta ki arra, hogy demonstrálja az EU vezetésével – és többségi véleményével – való szembenállását, illetve hogy társadalmi támogatást építsen pozíciójához. Így tett például a 2016. október 2-diki népszavazás alkalmával, illetőleg 2021 végén is, amikor deklarálta, hogy nem fogja végrehajtani a kívülről érkező migránsokkal kapcsolatos európai bírósági dön-

test.[27] Ennek a célja azonban nem a Magyarországra irányuló és egyébként elhanyagolható mértékű migráció kezelése volt, hanem a kevésbé iskolázott – és tájékozódási képességében korlátozott – választói rétegek tartós megnyerése.

A nemzeti célok és érdekek követését tehát meg kell különböztetni a nacionalizmustól és annak különböző válfajaitól. Magyarországon a reformkorban kezdték a nemzet kifejezést a teljes lakosságra érteni, korábban inkább a nemesség szinonimája volt. A nemzethez tartozók azonosítása az állam polgáraival a francia forradalom terméke, amely fokozatosan vált a magyar gondolkodás részévé is a 19. században. Egyidejűleg – mintegy ellenirányként – fejlődésnek indultak a nemzetből való kirekesztést célzó ideológiák is, amelyek etnikai vagy vallási alapon határoltak el kisebbségeket a feltételezett homogén nemzet egészétől. Konzervatív és szélsőjobboldali ideológiák részévé vált a haladó irányzatok nemzetellenesként történő beállítása (következésképpen elnyomása, hazaárulással vádolása stb.), időnként rasszista motívumokkal elegyítve.

Kezdetben (a 19. században) a nacionalizmus a liberalizmussal összefonódó ideológiaként fejlődött Európa-szerte, és összhangban volt az egyenlő állampolgári jogok kiterjesztésének elvével. A 20. században a nacionalizmus inkább konzervatív és kirekesztő politikákkal fonódott össze, magukat nemzeti elitként definiáló érdekcsoportok ideológiájaként. A 21. század elején Európa számos országában, így Magyarországon is erős irányzattá vált a populizmussal kevert etnonacionalizmus. Ez az irányzat lehet ugyan reakció az Európai Unió által képviselt politikai és gazdasági liberalizmusra, de nem hozható közös nevezőre az EU-tagsághoz és az integráció erősítéséhez fűződő nemzeti érdekekkel.

[27] Az Európai Bíróság menekültügyi rendelkezéseket bíráló döntése jogerős és kötelező végrehajtani. Mivel a magyar hatóságok ezt elmulasztották, az Európai Bizottság 2021. júniusban felszólító levélben figyelmeztette őket a kötelességükre. Két hónapot kaptak a válaszra, a követelt jogszabályi módosítások azonban nem születtek meg. A biztosi kollégium ezért úgy dönthet, hogy egy újabb eljárásban felkéri az Európai Unió Bíróságát kényszerítő bírság kiszabására.

Az első világháború, a háborús vereség, majd pedig a győztesek által diktált békeszerződés és országcsonkítás Magyarországon a nemzettudat középponti elemévé váltak. Ugyanakkor sokak szemében éppen az Európai Unióhoz való csatlakozás alkalmas a trianoni trauma orvoslására (l. Jeszenszky, 2019). Ebből a szempontból felbecsülhetetlen jelentőségű, hogy az EU a tagországok között megvalósítja a határok átjárhatóságát, és Magyarország szomszédainak többsége már most az EU tagja (ez még akkor is igen jelentős, ha az ún. schengeni zóna kiterjesztése vontatottan halad).

Bár a magyar társadalom döntő többsége szilárdan az EU-tagság mellett áll,[28] a politikai jobboldal rendre megpróbál operálni Brüsszel-ellenes klisékkel, szólamokkal (és gyakran a valóságot elferdítő narratívákkal). A Brexit története intő példa lehet: az önállóság délibábjának kergetése még egy Magyarországnál sokkal fejlettebb és erősebb szereplő esetében sem sikerre, hanem veszteségekhez és a legkülönbözőbb zavarokhoz vezethet, tetézve a belső dezintegráció kockázatával. Mi több, a „nemzetek Európája" és hasonló jelszavakkal takarózva, Magyarország jobboldali kormánya egy olyan időszakban próbál keresztbe feküdni az EU-integráció további mélyülésének, amikor azt igen súlyos világgazdasági energiák hajtják előre és teszik szükségszerűvé.

IRODALOM

Ágh Attila – Káncz Csaba (szerk.) (2020): *Változó világrend: A bizonytalanság kora a nemzetközi politikában.* Budapest, Noran Libro

Ágh Attila (2021): *Awaking Europe in the Triple Global Crisis: The Birth Pangs of the Emerging Europe.* Edward Elgar

[28] A politikai jobboldal támogatói majdnem ugyanolyan mértékben EU-pártiak, mint a baloldalé. A közös európai politikák támogatottsága olykor a hazai belpolitikai megosztottságra is rácáfol. Például 2020 végén, amikor az EU intézményeiben az uniós források jogállami feltételekhez kötéséről folyt a vita, a magyarok háromnegyede annak ellenére a jogállami kondicionalitás mellett foglalt állást, hogy a magyar kormány látványosan ez ellen hadakozott.

Andor László (2013): *Erősödő Európa.* Budapest, Kossuth

Andor László (2017): *Jóléti modellek, európai válságok.* Budapest, Noran Libro

Andor László (2020): Rómától Rómáig. *Köz-Gazdaság – Review of Economic Theory and Policy, 12*(2): 5–16. http://retp.eu/index.php/retp/article/view/480

Bayer József (2021): *Felbolydult világ: Írások a globalizációról.* Budapest, Napvilág Kiadó

Brack, Nathalie – Ramona Coman – Amandine Crespy (2021): *Understanding Conflicts of Sovereignty in the EU: A new angle to analyse EU integration.* London, Routledge

Csaba László (2016): The EU at Sixty: A Watershed or Business as Usual? Comparing Grexit to Brexit. *Acta Oeconomica,* 66(S1): 63–77.

Európai Bizottság (2017): *Bizottsági fehér könyv Európa jövőjéről: hogyan tovább a 27 tagú Európa egységével.* http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-385_hu.htm. Letöltve: 2017. 03. 02.

Fabbrini, Sergio (2016): The constitutional conundrum of the European Union. *Journal of Public Policy,* 23(1): 84–100.

Forgács Imre (2017): Juncker márciusi tréfája. *Népszava,* március 11.

Fóris György (2017): EU-sebességek és magyar EU-érdekek. http://brux.blog.hu/2017/02/24/eu-sebessegek_es_magyar_eu_erdekek. Letöltve: 2017. 03. 19.

Giddens, Anthony (2013): *Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe?* Cambridge, Polity Press

Gostyńska-Jakubowska, Agata (2019): *Boosting the role of national parliaments in EU democracy.* Centre for European Reform, 24th September, https://www.cer.eu/in-the-press/boosting-role-national-parliaments-eu-democracy

Habermas, Jürgen (2013): *The Crisis of the European Union: A Response.* Cambridge, Polity Press

Hegyi Gyula (2017): Többsebességes Európa, lemaradó Magyarország. *168 Óra,* március 9.

Jensen, Jody – Ferenc Miszlivetz (eds.) (2015): *Reframing Europe's Future: Challenges and failures of the European construction.* London, Routledge

Jeszenszky Géza (2019): A magyar út az európai út. In: Kovács (2019), 49–59.

Kajtár Gábor – Sonnevend Pál (szerk.) (2021): *A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó

Kovács Lajos Péter (szerk.) (2019): *Közel Európa távol.* Budapest, Éghajlat Könyvkiadó

Kreilinger, Valentin (2019): *Subsidiarity and more: The involvement of national parliaments in the EU.* Berlin, Jacques Delors Centre, Policy Paper. https://www.delorscentre.eu/en/publications/detail/publication/subsidiarity-and-more-the-involvement-of-national-parliaments-in-the-eu

Laffan, Brigid – Alfredo De Feo (2020): *EU Financing for the Next Decade. Beyond the MFF 2021–2027 and the Next Generation EU.* Fiesole, European University Institute

Merritt, Giles (2016): *Slippery Slope: Europe's Troubled Future.* Oxford, Oxford University Press

Offe, Claus (2015): *Europe Entrapped.* Cambridge, Polity Press

Pataki Ferenc (2015): *Nemzet és baloldal.* Budapest, Noran Libro

Rodrigues, Maria Joao (ed.) (2021): *Our European Future. Charting a Progressive Course int he World.* Brussels, FEPS (Foundation for European Progressive Studies)

Schmidt, Vivien – Matt Wood (2017): New White Paper Underlines Why Europe Needs To Be More Open. *Social Europe.* https://socialeurope.eu/eus-new-white-paper-underlines-europe-needs-open-citizens. Letöltve: 2017. 03. 19.

Stiglitz, Joseph E. (2016): *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe.* New York, Norton

Teló, Mario (ed.) (2020): *Reforming Multilateralism in Post-Covid Times: For a more regionalised, binding and legitimate United Nations.* Brussels, FEPS

Vallée, Shahin (2021): A new roadmap for the euro area, *DGAP Memo,* No 02, August. https://dgap.org/en/research/publications/new-roadmap-euro-area

A demokrácia az ökológiai és klímaválság korszakában

ANTAL ATTILA

A 20. század végén „nem ért véget a történelem" (vö. Fukuyama, 1989), sőt a 21. században gyakorlatilag újrakezdődött, méghozzá olyan kihívások keretében, amelyet addig még nem is látott az emberiség. Mára ugyanis egyszerre rendült meg a globális ökológiai és klímaválság miatt az emberiség fizikai élettere és életlehetősége, valamint a liberális demokrácia válsága miatt az a politikai, társadalmi keretrendszer, amelyre jövőnket építeni akartuk. Korszakunk kettős kihívása tehát az egymásra tornyosuló ökológiai és politikai válság. A két válságjelenség gyökerei azonosak: ez pedig nem más, mint a globális kapitalizmus és annak az embert, illetve a természetet kizsákmányoló jellege. A kapitalizmus egymásra torlódó válságai társadalmi és ökológiai szempontból elértek egy olyan kritikus pontot, hogy egyszerre veszélyeztetik a társadalmi rendszereinket (beleértve a demokráciát, pontosabban azt, amit eddig annak gondoltunk) és az emberi élet ökológiai alapjait. Ebben a tanulmányban amellett érvelek, hogy a 21. század első évtizedeiben fog eldőlni az, hogy milyen világa lesz a gyermekeinknek, unokáinknak, ugyanis a mi nemzedékünket rendkívül váratlanul érte az ökológiai és politikai összeomlás, és nehéz azzal szembenézni, hogy a liberális demokrácia nem volt alkalmas eszköz a globális kapitalizmus kordában tartására, és elindult az emberi élet ökológiai és társadalmi alapjainak felszámolása. Korszakunk kihívása éppen az, hogy képesek vagyunk-e felismerni ezt a fordulópontot és tudunk-e olyan demokratikus megoldásokban gondolkodni, amelyek nem csak a hatalmi pozíciókban lévő kevesek túlélését jelentik. Ugyanis az új autoriter rezsimek felemelkedése mutatja, hogy a jelen ökológiai és politikai válságkomplexumára már kész van egy válasz a történelem „asztalán": ez pedig a gyűlöleten, kizsákmányoláson, a kapitalizmus és a nemzetállamok (összekapcsolódó) autoriter működtetésén alapuló politika, amelynek lehetségesen öko- és genocídium lesz az eredménye. A tanulmány fő kérdése (dilemmája) éppen az, hogy létezik-e ebben a helyzetben demokratikus politikai alternatíva?

Az egymásra halmozódó válságok kihívása

A következőkben bemutatom korszakunk egymásra rakódó válságait: az ökológiai és klímaválságot, a liberális demokrácia és a globális kapitalizmus válságát, továbbá az ezekhez kapcsolódó alapvető fordulatot, vagyis az új autokráciák felemelkedését. Ezek a válságok egyszerre és egymásra hatva bontakoznak ki, egymást erősítik, és a demokrácia 21. századi sorsát az fogja meghatározni, hogy milyen válaszokat adunk erre a komplex válsághalmazra. Ezt hangsúlyozta az ENSZ főtitkára, António Guterres is a szervezet 76. Közgyűlése kezdetén:

„A COVID és az éghajlati válság mélyreható törékenységeket hozott felszínre társadalmi szinten és magának az egész bolygónak a szintjén. Mégis, e hatalmas kihívásokkal szembeni alázat helyett önteltséget látunk. A szolidaritás útja helyett a pusztulás zsákutcájában járunk."[1]

Ehhez hasonlóan Andreas Malm is élesen vetette fel a problémát:

„A klímaváltozás lehet a 21. század gyorsítója, felpörgeti a késő kapitalizmus ellentmondásait – mindenek felett a gazdagok örökzöld pázsitja és a tulajdonnélküli létbizonytalansága közt húzódó növekvő szakadékot –, és egyik helyi katasztrófát sietteti a másik után." (Malm, 2019, 201.)

[1] António Guterres beszéde az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének 76., 2021. szeptember 20–24. közötti ülésszakán New Yorkban. Forrás: https://www.un.org/sg/en/node/259283

Az ökológiai és klímaválság és az eddigi környezetvédelmi paradigma bukása

A globális ökológiai és klímaválság már igen régóta érezteti a társadalmainkban a hatását, ugyanakkor csak a legutóbbi években kezdtük el globális és helyi szinteken kongatni a vészharangot, amikor sohasem látott módon és mértékben kezdtek kibontakozni a visszafordíthatatlan, ténylegesen mindennapos hatásai a világon és benne immáron magában a Kárpát-medencében is: a példátlan hőhullámok, amelyek közvetlenül emberek halálát okozzák; a természetes vizek pusztulása; a nagyvárosokban és azok agglomerációjában tapasztalható vízhiány; az egyre gyakoribbá váló extrém időjárási körülmények. Mindezek olyan jelenségek, amelyek a jövőben nem kivételek lesznek, hanem a „normalitás" részei. Sőt előrejelzések szerint a válság hatásai tovább fokozódnak: Európára, különösen annak déli részére, a felperzselődés, az árvizek, valamint a trópusi járványok korszaka köszöntött. Az IPCC (Éghajlatváltozási Kormányközi Testület) 2021-ben publikálni kezdett (hatodik) jelentéséhez kapcsolódó dokumentumok szerint (IPCC, 2021a) a klímarendszerben lezajlott változások az antropogén hatások nyomán példátlan folyamatokat indítottak el. Az IPCC szakemberei kifejtették, hogy az ember okozta éghajlatváltozás már most is hatással van számos időjárási és éghajlati szélsőségre a világ minden régiójában. Egyre gyakrabban kell számítani hőhullámokra, heves esőzésekre, aszályokra és trópusi ciklonokra. Az IPCC kifejezetten utalt arra, hogy az ötödik jelentés óta az extrém időjárási hatások még inkább visszavezethetők az emberi beavatkozásokra (IPCC, 2021b,10.).

Nem állíthatjuk tehát azt, hogy a környezeti válság csak úgy „ránk rúgta" az ajtót, hiszen a globális Északot elérő menekülthullámok, valamint a koronavírus tágabb összefüggése már régóta jelezte, hogy igen komoly a baj. Az ökológiai és klímaválság korszakunk olyan kihívásai, amelyek rendkívüli módon felértékelik azt, hogy miképp gondolkodunk a környezetvédelemről. Az ökológiai és klímaválság korában érvényüket vesztik klaszszikus környezetvédelmi megfontolásaink. A helyzet az, hogy az utóbbi évek és hónapok ökológiai, tudományos és közéleti fejleményei nyomán joggal állíthatjuk, hogy az a környezetvédelmi paradigma (amely leegyszerűsítve a következő: a normál gazdasági, politikai és jogrendszer keretei között, azok zöldülésével kezelhetők a környezetvédelmi problémák, katasztrófák) egészen egyszerűen összeomlott, és beköszöntött (még ha sokan nem is akarják vészhelyzetként elismerni) az ökológiai és klímaválság korszaka. Felvetem továbbá, hogy az ökológiai és klímaválság komplexumával létrejött egy új, minden társadalmi részrendszert logikáját és saját bináris kódjait felülíró univerzális bináris kód, ez pedig nem más, mint az, hogy planentáris szinten *életben marad vagy kipusztul az emberiség*. Egy példátlan helyzettel állunk szemben, mert nem arról van szó, hogy valamelyik társadalmi részrendszer (például a gazdaság) lenne válságban, hanem a helyzet az, hogy az összes részrendszer van „metaválságban", hiszen a társadalmi totalitás létfeltételei és életkörülményei kérdőjeleződnek meg.

A liberális demokrácia válsága és a neoliberalizmus

Az ökológiai válsággal párhuzamosan, a 20. század második felétől (nagyjából a jóléti rendszerek válságától és a neoliberális paradigma felemelkedésétől) zajlik egy igen komoly politikai válság is, mégpedig a liberális demokráciák összetett (bizalmi, intézményes és ideológiai) válsága.

A liberális demokráciák először Nyugat-Európában és Észak-Amerikában fejlődtek ki, majd pedig a fejlődő világban is gyökeret eresztettek, majd a demokratizálódás legújabb hullámával 1989 után Kelet-Európában is. Az a demokráciaexport azonban, amely a liberális demokrácia politikai hagyományokra és kultúrára tekintet nélküli – egyfajta alkotmánymérnökösködés formájában való – átültetését jelentette, nagyon sok problémát és fájdalmat okozott. A kelet-közép-európai rendszerváltások lényegében a társadalmi szempontok figyelmen kívül hagyásá-

val zajlottak le, és túlértékelődött az intézményi megközelítés, hiszen ez tudta csak biztosítani a korábbi államszocialista rendszereknek a globális kapitalizmusba való visszaintegrálódását. Gagyi Ágnes leírása szerint:

„A makrofolyamatok szintjén a rendszerváltás Magyarország intézményes visszaágyazódását jelentette a kapitalista világgazdaságba, a nyugati centrumtól való erőteljes függés pozíciójában. Az államszocialista gazdaság privatizációjával a termelőeszközök a hazai és a nemzetközi tőke kezében összpontosultak, az államadósság és vállalati adósságok visszafizetése az államra hárult, a szocializmus által korábban proletarizált népességet pedig megfosztották a megélhetés korábbi állami garanciáitól... a demokratikus politikai intézményrendszer létrehozásának követelménye együtt járt azzal a követelménnyel, hogy az integrációban a proletarizált népesség érdekeinek sérülniük kell." (Gagyi, 2014, 304.)

A közép-kelet-európai rendszerváltások és az évtizedekkel későbbi (alább tárgyalandó) „demokratikus visszarendeződések", antidemokratikus fordulatok mutatnak rá leginkább a liberális demokráciák kortárs válságának legkiemelkedőbb okaira: a liberalizmus és a demokrácia közötti inherens feszültségekre és ellentmondásokra. A liberális demokrácia két összetevője között érzékelhető feszültség szükségessé tette olyan korlátozó és közvetítő mechanizmusok kiépítését, amelyek megakadályozzák, hogy a liberális demokrácia összeomoljon önnön paradox vonásai alatt. A többség uralmát biztosító demokrácia ugyanis igen sokszor sértheti a minden ember (így a kisebbség) egyenlő jogait középpontba helyező liberalizmust, a liberális pluralizmus pedig adott esetben veszélyeztetheti a képviseleti rendszerek kormányzóképességét. Ez a belső ellentmondás, valamint az, hogy a liberálisok állandó veszélynek tekintik a kormányzat túlhatalmát, amely potenciális zsarnokként viselkedhet az egyénnel szemben, továbbá az, hogy a liberálisok – egyfajta antropológiai szkepticizmus eredményeképpen – az egyént önérdekkövető lényként írják le (és azzal számolnak, hogy a politikai hatalmat hajlamos önérdeke mentén felhasználni) vezetett el az alkotmányosság elveinek a liberalizmushoz kapcsolásához. Ezen jelenségek és félelmek kezelésére jött létre az alkotmányos demokrácia (másként: a liberális alkotmányosság) koncepciója,

amely a kormányzati intézmények között osztja el a hatalmat, az erőforrásokat és a kötelességeket. Vagyis korszakunk demokratikus válságai alkotmányos válságok is, amelyek azt jelzik, hogy az alkotmányos demokrácia nem minden tekintetben volt alkalmas a szabadságjogok és a demokratikus többség összehangolására. Abban, hogy a liberális demokrácia belső feszültségei csak korlátozottan voltak kezelhetők alkotmányos eszközökkel, kulcsszerepe volt a kapitalizmusnak, pontosabban annak, hogy a liberális demokrácia a kapitalizmus egyfajta jogi, politikai és kulturális keretrendszereként tartották számon. A második világháború utáni jóléti és alkotmányos konszenzusok felbomlása azonban bebizonyította azt, hogy a kapitalizmusból fakadó társadalmi igazságtalanságok miatt a liberális demokráciák belülről épülnek le. Mindebben kulcsszerepe volt a globális kapitalizmus neoliberális fordulatának.

Az 1960-as évektől kezdve igen jelentős társadalmi mozgalmak bontakoztak ki, amelyek a társadalmi igazságosság és a környezetvédelem mentén szerveződtek. Ugyanakkor megindult ezzel párhuzamosan a defenzívából kitörni kívánó neoliberális ellenmozgalom, és az 1970-es évek során a neoliberalizmus jelentős támadást intézett a jóléti kapitalizmus ellen. Ebben az időszakban a Milton Friedman körüli neoliberális tanácsadók egy olyan új nemzetközi rendszert vizionáltak, amely a nemzetközi monetáris rezsimeknek a rugalmas árfolyamokon nyugvó helyzetét irányozta elő. Ez a neoliberális szellemi elit óriási hangsúlyt fektetett a deregulációs és privatizációs mozgalmak kialakítására (amíg a társadalmi szabályozás az egészségügyben vagy a környezetvédelem területén nőtt, addig a gazdaság felett egyre csökkent). Plehwe (2016, 67.) utal a legkegyetlenebb példára is, ami nem más, mint Chile és Argentína, ahol a kialakult diktatúrák a neoliberális forgatókönyvek szerint jöttek létre.

A fordizmus hanyatlása a legtöbb országban előkészítette a neoliberális hegemóniát. Bár a gazdasági stagnálás és az emelkedő munkanélküliség, valamint a magas infláció jelezte a keynesi gazdaságpolitika határait az OECD-országokban, de egyértelmű volt, hogy kibontakozhat a formálódó neoliberális hegemó-

niának egy szocialista vagy szociáldemokrata alternatívája (például a francia baloldali-keynesiánus megoldás Mitterand alatt), amelynek bukása azt jelezte, hogy nagyon szűk ennek a mozgástere (uo. 68.). A neoliberális pozíciókat erősítette az 1973-as olajválság és az ennek nyomán elmaradt baloldali válságkezelés. Az 1980-as évek elhozták ugyan az autoriter neoliberalizmus bukását, és ez egyúttal meg is alapozta a washingtoni konszenzushoz vezető utat – megnyitva ezzel a „neoliberális konvergenciát". A kapitalizmus globalizációja tehát kéz a kézben haladt a neoliberalizmus erősödésével, és az 1990-es évektől bekövetkezett a neoliberális hegemónia konszolidálódása: Európában és Ázsiában is mélyült és szélesedett a gazdasági integráció, a közös piacok kialakítása, amelyre az USA az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) kialakításával válaszolt. Ugyanakkor ez a konszolidáció sokkal inkább folyamatos politikai harcot jelentett a politikai ellenfelekkel, valamint a társadalmak azon tagjaival, akiket a legjobban sértenek a neoliberális politikák (uo. 69.), és mindez elvezetett a neoliberális erők és politikai hálózatok morális szelektivitásához. Azonban a neoliberális kapitalizmus és annak válságai (még a rendszer törékenységét minden eddiginél jobban bebizonyító 2008-tól kirobbanó gazdasági és pénzügyi válság sem) mégsem termeltek ki olyan alternatívát, amely mind ez idáig képes lett volna leváltani ezt a neoliberális gazdasági és politikai rendet (az alább tárgyalandó új típusú, jobboldali populista autokráciák sem átalakítani szeretnék a globalizált kapitalizmust, hanem együttműködnek azzal).

Álláspontom szerint a liberális demokrácia belső válságában és egyúttal a neoliberalizmus előretörésében három tényező játszott kulcsszerepet: a liberális demokráciák irányába kibontakozó bizalmi válság, a társadalmi részvétel kiüresedése (depolitizálódás) és ezzel együtt a liberális demokrácia „technokratizálódása". Pierre Rosanvallon amellett érvel (2008), hogy a demokráciákat mindig ellentmondások és konfliktusok terhelték. Szerinte a legitimáció és a bizalom két különböző dolog: a legitimáció procedurális tény és jogi terület, tisztán és vitathatlanul a szavazatok következménye. A bizalom ellenben sokkal összetettebb, egyfajta „láthatatlan intézmény". Rosanvallon élesen rávilágít arra, hogy a demokrácia történeti problémája a legitimáció és a bizalom közötti (sajnálatosan egyre növekvő) szakadék. A liberális demokráciák (mint az alkotmányosság keretei által meghatározott politikai berendezkedés) elsősorban a jogi legitimáció procedurális kereteire helyezték a hangsúlyt, és eközben elhanyagolták a bizalmi faktort. A liberális demokrácia válsága visszavezethető arra is, hogy (szándékával ellentétben) maga után vonta a politikai terek és a társadalmi részvétel kiüresedését (depolitizálódás) és az intézmények felértékelődést. A liberális demokrácia depolitizálódásának velejárója, hogy a népszuverenitás letéteményesei, tehát az állampolgárok felől elindult egyfajta hatalmi átrendeződés az intézmények és az intézmények szakértőinek irányába. Mindennek egyik legjelentősebb kivetülése a liberalizmus joguralom-központúsága: a liberalizmus a politikát a joggal akarja helyettesíteni, és eljogiasítja, elbürokratizálja az egész közéletet.

Élesen bírálta a modern (neoliberális) politika depolitizáló jellegét és mindennek veszélyeit a modern állampolgári létre Giorgio Agamben, aki korszakunkat a kivételes állapot fogalmával írja le. Agamben szerint (2005, 2016) kibontakozik egy olyan jelenség, amely fokozza korunk veszélyeit: az állampolgárok depolitizálódnak, és az állampolgári lét egyre inkább elveszíti jelentését, passzív jogi státussá degradálódik, és megindult a köz- és magánszféra említett összemosódása. Eközben a kormányzatok a biztonság ígéretével kampányolva folyamatosan kivételes állapotokat generálnak, az állampolgár pedig a közszférából ki- és visszaszorulva kétségbeesetten próbálja védeni saját magánszféráját.

Michael Head is határozottan mutat rá arra, hogy a „21. század első éveiben a világ vezető demokráciáinak tekintett nyugati országok is egyre gyakrabban folyamodtak szükséghelyzeti típusú hatáskörökhöz vagy a törvények feletti végrehajtó hatalom igénybevételéhez" (Head 2016, 1.). A koronavírus pedig fokozta a rendkívüli kormányzati eszközök alkalmazását.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 971833 1881 SZEGED

A globális kapitalizmus állandó válságai és az élet ökológiai alapjainak felszámolása

Az ökológiai és klímaválságot a globális kapitalizmus válságjelenségei kötik össze a demokrácia válságának rétegeivel: pontosabban az, hogy a liberális demokrácia belső válságai miatt egész egyszerűen nem volt alkalmas a kapitalizmus (különösen annak neoliberális formaváltozatának) korlátozására, és a kapitalizmus erői az ember és a környezet parttalan kizsákmányolásával elkezdték felszámolni az élet ökológiai alapjait. Naomi Klein *The Shock Doctrine* című könyvében arra mutat rá, hogy a válság a kapitalizmus alapvető, kiszámított és integrált velejárója, amely nem gyengíti, hanem éppenséggel erősíti magát a globális kapitalizmust. A kapitalizmus válságokon alapuló jellegét már Marx is megfogalmazta, és arra utalt, hogy a tőke felszámolja önmaga természeti és strukturális alapjait (ezt a profitráta süllyedésével magyarázta) (Marx, 1972a; 1972b). Klein azonban úgy érvel, hogy a válság sokkal szervesebb része a kapitalizmusnak, mint azt korábban gondoltuk. Klein szerint a deregulált kapitalizmus diadala egyáltalán nem a szabadságon alapul, és bírálja azt is, hogy a korlátlan szabadpiac és a demokrácia kéz a kézben járnának. Klein szerint a piaci fundamentalista kapitalizmus a kényszerítés brutális formája és története a szándékos társadalmi és gazdasági sokkhatásokon alapul (Klein, 2007, 18–19.): a kapitalizmus kihasználja a különféle katasztrófákat (puccs, terrortámadás, piaci összeomlás, háború, cunami, hurrikán), ami az egész társadalmat kollektív sokkhatás alá helyezi. Mindennek eddigi leginkább globális formája az ökológiai és klímaválság. A kapitalizmus Klein által leírt „válságállósága", pontosabban az a tény, hogy a válságok hozzátartoznak a kapitalista termelési mód lényegéhez, nagyon is hasonlít ahhoz, amit a korábbiakban Agamben (2005, 2016) kapcsán láthattunk a modern kormányzati rendszerek esetén, amikor a kivételes eszközökkel való kormányzás és a rendkívüli helyzetek előidézése jogi és politikai normalitássá vált.

A kapitalizmust tehát sok tekintetben maguk a válságok „tartják életben", működtetik, de legalábbis dinamizálják, és ennek igen komoly pusztító hatása volt mindig is a társadalmakra és a természetes környezetre. Emögött pedig az húzódik meg, hogy a kapitalizmus a természetet mindig is egyfajta „olcsó erőforrásnak" tekintette. Ennek drasztikus következményei azonban a neoliberális korszak és a globális ökológiai és klímaválság miatt mára beláthatatlanok. Jason W. Moore egyenesen az „olcsó természet végéről" beszél korszakunkban, hiszen elemi erővel szembesültünk azzal, hogy az élet ökológiai alapjainak felszámolását intézményesítette a globális kapitalizmus:

„A tőke a szükségből erényt kovácsolt ezeknek a külsődleges és »olcsó« természeteknek a létrehozásával. Az államgépezettel, az imperialista hatalommal és a polgári tudással kötött szövetségének köszönhetően a tőke alkalmasnak bizonyult arra, hogy leküzdje a folyamatos felhalmozás előtt tornyosuló valós vagy fenyegető akadályokat. A határvidék ennélfogva a kapitalizmus sajátos módszere volt a számlák kiegyenlítésére, melyek gyorsan megugrottak a felhalmozás egymást követő, hosszú évszázadai alatt. Vajon az olcsó természet neoliberális kapitalizmus általi kimerítése ciklikus jelenség csupán – akárcsak a hosszú tizennyolcadik század végén vagy az 1970-es években tapasztalt kimerülés –, vagy ez az olcsó természethez vezető kapitalista út vége? Más szóval: vajon napjaink válsága csak fejlődési válság, melyet meg lehet oldani a tőkés viszonyok további kiterjesztésével, vagy inkább korszakos válság ez, amely alapvetően új viszonyokat kényszerít majd ki jólét, hatalom és természet között?" (Moore, 2019, 22–23.).

Úgy vélem, hogy éppen az itt leírt, egymásra rakodó és egymást erősítő válságjelenségek miatt mindenképpen új konstrukcióba fog kerülni a demokrácia és a kapitalizmus a 21. században.

A 21. századi autokráciák felemelkedése

Napjainkra visszafordultak azok a demokratizálódási tendenciák, amelyek az 1970-es évek közepétől a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek bukásáig elindultak – ezt nevezhet-

jük Samuel Huntington alapján a harmadik demokratizációs hullámnak (Huntington, 1991) –, és a jobboldali autoriter populizmus (Antal, 2017) felemelkedésével elkezdett körvonalazódni az autokráciák új korszaka (Diamond–Plattner–Walker, 2016). Ennek kapcsán indult meg a szakirodalomban a demokratikus visszarendeződéssel és a hibrid rendszerekkel kapcsolatos diskurzus (Böcskei–Szabó, 2019). Ez egyúttal meghatározta azt is, hogy milyen irányba indult el az antidemokratikus fordulatokkal kapcsolatos gondolkodási irány: ez pedig az volt, hogy korszakunk elhozta a „köztességet" demokráciák és nem demokráciák között. Ahogy ezt Larry Diamond már 2002-ben megfogalmazta:

„A harmadik [demokratizációs – *A. A.*] hullám »kései időszakának« egyik legszembetűnőbb jellemzője az volt, hogy példátlanul megnőtt azon rezsimek száma, amelyek sem nem egyértelműen demokratikusak, sem nem hagyományos tekintélyelvűek. Ha a demokrácia egy nagyon szigorú mércéjeként nem csak a demokratikus választásokat, hanem a polgári szabadságjogok erős jogállamiság alatti szilárd védelmét is használjuk, akkor a köztes rezsimek aránya valóban megnő, mert a harmadik hullám új »demokráciái« közül nagyon sok »illiberális«." (Diamond, 2002, 25.)

Úgy vélem, hogy a demokratikus visszarendeződéssel és a hibrid rendszerekkel kapcsolatos diskurzus nem egészen pontosan mutat rá a liberális demokráciák politikai és ideológiai válságára, ugyanis a hibridizációval kapcsolatos megközelítések referenciapontja mindig is az volt, hogy az új típusú autoriter rendszerek (Oroszország, Törökország, Magyarország, Lengyelország) hogyan térnek el a liberális demokrácia sztenderdjeitől, s nem pedig az, hogy a liberális demokrácia (korábban elemzett) belső feszültségei, a globális kapitalizmus és az ökológiai klímaválság miként okozzák együttesen az autoriter rezsimek felemelkedését. A hibrid rendszerekkel kapcsolatos diskurzus rámutatott arra, hogy ha a demokráciát egyfajta eljárási (procedurális) és intézményi keretrendszerre egyszerűsítjük, akkor igen nehéz vizsgálni az autoriter rendszerek kiépülésének komplex okait. Mindennek fontos példái a „választási" és a „kompetitív autokrácia" koncepciója. Az Andreas Schedler

által leírt választási autokrácia „egy olyan rendszer, amelyben valójában nem versengő a választás, és amelynek a valódi célja a rendszer legitimálása a voksolásokon keresztül. Miközben a demokrácia látszatát biztosítja, hatásában a demokratizáció esélyének a minimálisra csökkenését vagy éppen az eliminálását szolgálja" (l. Böcskei–Szabó, 2019, 25.). A Steven Levitsky és Lucan A. Way által meghatározott kompetitív autokráciák „abban különböznek a teljes tekintélyelvűségtől, hogy léteznek olyan alkotmányos csatornák, amelyeken keresztül az ellenzéki csoportok érdemben versenyeznek a végrehajtó hatalomért" Levitsky–Way, 2010, 7.). A szerzők „a formális demokratikus intézményekre úgy tekintenek, mint a politikai hatalom megszerzésének és gyakorlásának kulcseszközeire. A hatalom birtokosai azonban olyan masszívan sértik meg ezen intézmények szabályrendszerét, hogy a rezsim működése a demokratikus működés minimumát sem éri el... a legnagyobb kihívás a rendszerben rejlő ellentmondás és az ebből fakadó bizonytalanság kezelése, amelyet a demokratikus szabályok és az autokratikus módszerek együttes jelenléte hoz magával" (Böcskei–Szabó, 2019, 26.).

A kortárs autokráciák nem úgy emelkedtek fel elsősorban, hogy létrejött a demokrácia és nemdemokrácia keveréke, mint ahogyan azt a hibrid rendszerekkel kapcsolatos megközelítések sugallják. Álláspontom szerint sokkal inkább az a helyzet, hogy az új típusú autoriter rezsimek egyfajta válaszkísérletek a liberális demokrácia összeroppanására, de még inkább a globális kapitalizmus okozta ökológiai és klímaválságra. Korszakunk autoriter rezsimjei arra épülnek, hogy a kapitalizmus (főként a félperiférián és a periférián) minden további nélkül együttműködik a nem demokratikus kormányzatokkal, sőt a környezetvédelmi és munkajogi szabályokat a tőke számára kedvező módon hajlító rendszerek kifejezetten előnyt jelentenek a liberális demokráciák jogállami „körülményességeivel" szemben. Az autoriter kormányzatok által életbe léptetett rendkívüli jogrendek pedig valamiféle válaszreakciót kívánnak adni az ökológiai és klímaválságra, azonban ennek a fő eszköze a gyűlöletpolitika, a klímamenekültekkel és a bevándorlókkal szembeni indu-

latok elszabadítása. Mindezeket figyelembe véve, felvetődik az az alapvető kérdés, hogy mennyiben lesz képes a liberális demokrácia kezelni korszakunk egymásra halmozódó és egymást súlyosbító válságait.

Létezik-e demokratikus politika a klímavészhelyzet korában?

A liberális demokrácia már jóval azelőtt mély válságba került, hogy végletesen megmutatkoztak volna az ökológiai és klímaválság hatásai, és éppen emiatt tűnik egyre kilátástalanabbnak korszakunkban az, hogy a liberális demokrácia változatlan formában kezelni tudja azt a válsághalmazt, amely eleve megroppant állapotban érte el. Mivel tehát a kapitalizmus elkezdte felszámolni az élet ökológiai alapjait, ezért az emberiségnek nincs már ideje arra a fokozatos alkalmazkodásra, mely szerint a környezetvédelmi logika majd fokozatosan átalakítja, átkódolja a részrendszerek logikáit, és nincs időnk annak kivárására sem, hogy elegendő lesz a politikai rendszer szerkezetének átalakítása a gazdasági, a jog- és egyéb rendszerek logikájának zöldítésére. Mára bizonyossá vált, hogy (a kapitalizmus és a demokrácia alapvető újragondolásával) „mélyadaptációra" (Bendell, 2018) van szükség, ha nem léptetünk életbe statáriális intézkedéseket a politikai rendszerben és azon keresztül valamennyi társadalmi részrendszerben, akkor az emberiség (nagy részének a) túlélése válik kétségessé. Ez a mindent felülíró kényszer vezethet el bennünket az ökológiai és klímavészhelyzeten alapuló gondolkodáshoz, amelynek az kell legyen az egyik alapvetése, hogy a gazdasági rendszert (vagyis a globális kapitalizmust) terheli a felelősség a globális ökológiai és klímaválságért, továbbá jelentős szerepet játszott mindebben a kapitalizmus pusztítását legitimáló liberális demokrácia eddigi formája, valamint a szabályozási kereteket biztosító jogrendszer.

A liberális demokrácia pusztán amiatt sem maradhat fenn 20. századi formájában, mert a belső és külső válságait nem volt képes kezelni, és azért sem, mert – ahogyan arra utaltam – a globális ökológiai és klímaválság elhozta azt a zavarba ejtő helyzetet, hogy mind a demokratikus, mind az autoriter rendszerek a normál állapot és jogrend felfüggesztésével reagáltak a globális vészhelyzetre. Úgy vélem, hogy ez a 21. századi „weimarizálódásként" is felfogható folyamat fogja kialakítani azt, hogy milyen lesz/lehet a kortárs demokrácia.

A klímavészhelyzet a demokráciákban és az autoriter klímapopulizmusban

Régi (ugyanakkor korántsem veszélytelen) hagyomány, hogy rendkívüli válságokra, kivételes állapotokra rendkívüli eszközökkel reagál egy közösség (Antal, 2019). A Római Köztársaság szenátusa katonai vészhelyzet esetén kivételes, ám időben korlátozott (hat hónapra szóló) hatalommal rendelkező diktátort választott, akit ugyanakkor ellenőriztek a köztársasági hivatalok. A liberális demokráciák alkotmányos struktúráikban átvették ezt az ún. *rendkívüli jogrend* különféle megoldásainak formájában, amikor is valamilyen (természeti, politikai, háborús) válsághelyzetben a végrehajtó hatalom kap kivételes felhatalmazást időlegesen, szigorú elszámolással tartozva a törvényhozásnak. Az ökológiai és klímaválság mind a nemzetállamokra, mind a világ egészére leselkedő legnagyobb válsághelyzet. Ilyenformán nagyon is érthető az a logika, ahogyan a társadalmak a válsághelyzet egy újraértelmezett eszközéhez kívántak nyúlni azzal, hogy elindult a klímavészhelyzet intézményesítése.

A kivételes kormányzás eszközeinek behozása az éghajlati és ökológiai válság kezelésébe az éghajlati katasztrófát minden eddiginél égetőbb közügyként megragadó új civil mozgalmakhoz (Extinction Rebellion, Fridays for Future) kötődik. A klíma- és ökológiai vészhelyzet szükségessége abból fakad, hogy már régen túl vagyunk azon az időn, amikor a meglévő gazdasági, társadalmi és politikai rendszereken belül kezelni tudtuk volna az éghajlati és ökológiai válságot, ezért rendkívüli intézkedésekre van szükség. Mindez a nemzetállamok kormányainak és

a világ összes politikai rendszerének fellépését igényli. A közelmúltban több város saját területén (köztük London, Los Angeles, Manchester, Vancouver, Bázel, Konstanca és Budapest) és maga az Európai Parlament is klímavészhelyzetet hirdetett. Ha megvizsgáljuk az eddig kihirdetett klímavészhelyzeteket, akkor azt látjuk, hogy azok nagyon fontos célokat és elvárásokat fogalmaznak meg a karbonsemlegesség, a Párizsi megállapodásban meghatározott klímacélok, a közintézmények kibocsátásokkal kapcsolatos adatnyilvánossága, valamint az extrém időjárási körülményekre való felkészülés kapcsán. Ezek természetesen kulcsfontosságú kérdések a klímaválságra való politikai, társadalmi és gazdasági reagálás szempontjából, ugyanakkor egyelőre nem nagyon látjuk azt, hogy tudnak-e majd illeszkedni a klímavészhelyzethez, és ha igen, akkor miként a rendkívüli hatalomgyakorlás több évszázados tendenciái, vagyis van-e mögötte politikai és társadalmi akarat, hogy létrejöjjön a világon először a klímaválságra reagáló rendkívüli jogrendtípus és az ehhez igazított demokrácia.[2]

[2] A klíma- és ökológiai válság tehát igen szoros kapcsolatban van a kivételes állapottal. Joel Wainwright és Geoff Mann éppen erre hivatkozva azt vázolják *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future* című könyvükben, hogyan kínálhat kiutat a kivételes állapot a globális válságokból. Kiindulópontjuk, hogy az ökológiai krízissel sokáig nem törődött a kivételes állapot elmélete, holott a kivételes kormányzás biztonsági paradigmája egyre inkább érinti az egész bolygót (Wainwright–Mann, 2018, 4.). Wainwright és Mann „klímaleviatán" elnevezésű, utópikus elemzési keretrendszere arra vonatkozik, hogy milyen lehetséges forgatókönyvek kínálkoznak a politikai szuverenitás különféle lehetőségeit és az ökológiai katasztrófa globális súlyát tekintve. Wainwright és Mann hobbesiánus alapokon (nem a „mindenki háborúja mindenki ellen" értelemben, hanem abban a tekintetben, hogy hogyan lehet megalapozni egy jövőbeni szuverén kormányzati hatalmat) vázolják fel elképzelésüket, amelynek kiindulópontja, hogy a kapitalista társadalmak alkalmazkodni tudnak a klímaváltozáshoz, és a kapitalista társadalmi viszonyok védelme a világot az általuk klímaleviatánnak nevezett forgatókönyv felé mozdítja el. Ez egy olyan adaptációs projekt, amelynek keretében a kapitalista elitek stabilizálják pozícióikat a globális válságok közepette (uo. 15.). Ez a forgatókönyv azzal számol, hogy a globális ökológiai kihívásokra reakcióként a nemzetállami szuverenitások felett létrejön egy olyan entitás, amely nem feltétlenül egyetlen személy, hanem egy olyan hatalmi szereplő, aki a rendkívüli eszközöket is képes bevetni a földi élet megvédése érdekében (akár annak eldöntése is idetartozhat, hogy kiket és miket kell feláldozni a cél érdekében), ezért szuverenitása az egész bolygóra kiterjed (*planetary sovereignty*): cselekvőképes az egész Földön, és a földi élet védelmében jár el (uo. 15., 28.). Wainwright és Mann koncepciójának tehát a lényege, hogy a klímaleviatán, mint potenciális és legfőbb szuverén, az egész bolygóra bevezetheti a kivételes állapotot, és ennek keretében alapvető kérdésekről – ki mennyi emissziós kerettel rendelkezik – dönthet.

A globális ökológiai és klímaválság paradox módon nemcsak a klímavészhelyzetért nemzetközi szinten küzdő mozgalmaknak, hanem az autoriter (főként jobboldali populista) rendszereknek is lehetőséget kínál, amelyek elkezdték levetkőzni korábbi klímaszkeptikus nézeteiket. A munkás érdekképviselet válságával, valamint azzal, hogy a kortárs baloldal kevéssé tudta politikai projektté formálni a tőkekritikát, a feltörekvő jobboldali populisták meglehetősen népszerűek azok körében, akiknek a globalizációs, automatizálási, valamint szakszervezet leépülésével kapcsolatos folyamatok leginkább erodálták a munkahelyét, jövedelmét és tágabb értelemben vett gazdasági biztonságát (különösen a férfiak, az ipari és gyáriparban dolgozók és a kevésbé képzett fehérgalléros munkások) (Lockwood, 2018, 717.). Emiatt a korábbi, emberi eredetű klímaváltozással kapcsolatos megközelítést egy olyan aktív autoriter klímapopulizmusra cserélték le, amelynek a lényege az, hogy a klímavészhelyzet költségei nem terhelhetik az embereket.

Az autoriter klímapopulizmus azonban alapvető csapdahelyzetet teremt az ökológiai és klímaválság kapcsán, hiszen nem az az alapvető célja az ilyen rendszereknek, hogy a társadalmak túlélését segítse a globális válságok korszakában, hanem sokkal inkább a kivételes kormányzati eszközök felhasználása az autoriter hatalom konzerválására: mindez igen jelentős veszélyt tartogat a kortárs demokráciák tekintetében, hiszen az új típusú autokráciák azzal az igénnyel is fellépnek, hogy a liberális demokráciához képest hatékonyabb megoldásokat tudnak adni (éppen a normál politika és jogrend felfüggesztése miatt) a klímaválságra. Ennek a hatalomtechnikának az egyik legjobb példája az Orbán-rendszer, amely nem ökológiai és abból következő társadalmi tragédiaként tekint a klímaválságra, hanem egy olyan (ezúttal „zöldkonzervativizmusként" keretezett) pro-

jektként, amelynek révén újfajta módon, de a gyűlöletpolitika régi eszközrendszerében tudja folytatni a politikai szakadékok szélesítését, az ellenségképzést. Orbán korántsem a magyar társadalmat akarja felkészíteni és megmenteni, hanem saját maga és politikai rendszere túlélése számára épített „bárkát", és így lehetősége van arra, hogy kihasználja a folyamatosan bekövetkező katasztrófákat. Ez természetesen morálisan és politikailag elfogadhatatlan, de ezen túl felmérhetetlen veszélyeket is hordoz, ugyanis Orbán „klímapopulizmusa" a rendkívüli eszközökkel való kormányzás állandósításával párosul. Amíg az utóbbi évek nemzetközi és hazai klíma- és ökológiai mozgalmai tisztességes, ám hiábavaló harcot vívtak a klímavészhelyzet országos bevezetéséért, addig az Orbán-rendszer immáron több mint fél évtizede folyamatosan a rendkívüli jogrend eszközeivel kormányoz. 2015-ben került bevezetésre a *„tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet"* (2015. szeptember 15-től helyi, majd 2016. március 9-től országos szinten), amely a pandémia eddigi hullámai alatt végig hatályban volt, és 2022 márciusáig meghosszabbításra is került. A menekült- és bevándorlásellenes gyűlöletpolitika hatására bővült a kormányzat alkotmányos lehetősége a kivételes állapot bevezetésére, és az Alaptörvénybe került az ún. *„terrorveszélyhelyzet"*. A koronavírus kapcsán az Orbán-rendszer három felhatalmazási törvénnyel (2020. évi XII., 2020. évi CIX., valamint 2021. évi I. törvények) háromszor vezetett be *rendkívüli jogrendet* rendeleti úton [40/2020. (III. 11.), 478/2020. (XI. 3.), 27/2021. (I. 29.) Korm. rendeletek]. Ehhez jön az, hogy 2020-ban egy rövid ideig (2020. június 18. és december 18. között) hatályban volt egy teljesen új, ún. *egészségügyi válsághelyzet* is, amelyet szintén rendeleti úton [283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet] vezettek be. A magyar miniszterelnök tehát azoknak a rendkívüli kormányzati eszközrendszereknek az alkalmazásában szerzett gyakorlatot, amelyre sokan (többek között e sorok szerzője is) a globális ökológiai és klímaválság jogi, politikai, gazdasági és társadalmi kezelésének egyik lehetséges megoldási módjaként tekintettek. Orbán ezeket az eszközöket azonban nem a társadalom akár radikális módon való megmentésére, hanem hatalma

autoriter formában való konzerválására használta fel. Előremenekült, és a jogi, valamint politikai rendszert már azelőtt rendkívüli módba állította, mielőtt a kivételes kormányzás eszközeivel egyáltalán megpróbálhattunk volna radikális válaszokat adni a klíma- és ökológiai vészhelyzet immáron mindennapos problémáira. Mindez jelzi a demokráciára leselkedő egyik legjelentősebb kortárs veszélyt, ez pedig nem más, mint az, hogy az új autoriter rezsimek felismerték a kivételes kormányzás politikai lehetőségeit az egymást átfedő válságok keretében.

A demokrácia megújítása és a klímavészhelyzet demokratizálása

Az itt elemezett, a liberális demokráciára nehezedő, egymásra halmozódó válságok és az új autokráciák felemelkedéséből következő legfontosabb tanulság az, hogy a demokráciát (mint intézményi, eljárási rendszert és annak az ideológiával való, belső feszültségekkel terhes kapcsolatát) alkalmassá kell tenni az ökológiai és klímaválság kezelésére, hiszen csakis így őrizhető meg a demokrácia a 21. században. Ellenkező esetben ez a század is az autoriter berendezkedések felemelkedését hozza el. Mindebben kulcsfontosságú az, hogy a demokrácia megújítása össze kell hogy fonódjon a globális ökológiai és klímaválság kezelése érdekében történő rendkívüli intézkedések, különösen a rendkívüli eszközökkel való kormányzás (röviden és leegyszerűsítve: a klímavészhelyzet) demokratizálásával. Ahhoz, hogy elkerüljük azt, hogy ezeket a rendkívüli intézkedéseket (amelyek jó részére valóban szükség van) az autoriter és klímaszkeptikusból klímapopulistává átvedlő jobboldal vezesse be, kiindulópontként – úgy vélem – az alábbiak szükségesek:

- szembenézés a liberális demokrácia belső kudarcaival és azzal, hogy nem volt képes a globális kapitalizmus korlátozására;
- ki kell lépni abból a jogi univerzalizmusát hirdető tévképzetből, hogy a jogrendszer politikai akarat hiányában is alkalmas a válságkezelésre;

- a végrehajtó hatalom aggasztó túlhatalmával szemben a hatalmi ágak „új kiegyezésére" van szükség; végül pedig létre kell hozni a klímavészhelyzet demokratikus alapjait.

Sem a liberalizmus nem tudta keretek közé szorítani a demokráciát, sem a demokratikus eljárások nem voltak elégségesek az emberi jogok védelmére, sem pedig maga a liberális demokrácia nem bizonyult hatékonynak a globális kapitalizmus keretek közé szorításában. Mindez az itt leírt módon elvezetett ahhoz, hogy elindult emberi élet ökológiai alapjai felszámolása, és ezzel együtt leépült az az alkotmányos (nemzetállami) demokrácia, de nem épült fel az a nemzetközi alkotmányos keretrendszer, amely képes lett volna meggátolni a klíma- és ökológiaromboló politikát. A liberális demokrácia kudarca megmutatta azt a fontos tapasztalatot, hogy a jog és az erre épülő jogállami intézményi keret önmagában, politikai akarat nélkül nem képes válságokat kezelni.

A demokrácia 21. századi megújításának mindenképpen magával kell hoznia a hatalmi ágak rendszerének és a köztük lévő dinamikák alapvető átgondolását, ennek keretében pedig egyfajta „kiegyezést" a hatalmi ágak között. A liberális demokrácia válságjeleként tárgyalt két tényező is (az új autokráciák felemelkedése, valamint maga a klímavészhelyzet is) a végrehajtó hatalom megerősödését eredményezte. A kormányzatok úgy igyekeztek profitálni a válságokból, hogy magukat mindenható válságmenedzserként állították be, a bevezetett rendkívüli jogrendek és kivételes kormányzati intézkedések hihetetlen mértékben megerősítették a végrehajtó hatalmat. A kormányzatok gyakorlatilag maguk alá rendelték a két legnagyobb ellensúlyt: a törvényhozást és a bíróságokat, különösen az alkotmánybíráskodást. A lengyel és a magyar példa mutatja leginkább Európában, hogy ha a törvényhozás elveszíti az érdemi ellenőrzést a kormányzat felett, akkor a parlament gyakorlatilag a kormányzat bizottságává degradálódik, és a következő célpont maga a bíráskodás lesz. A demokrácia mint képviseleti intézményrendszerek és eljárások összességének formáját öltő néphatalom csakis akkor maradhat fenn, ha megakadályozzuk a végrehajtó hatalom további centralizációját, de főképp megszüntetjük annak okát: ez pedig az, hogy a parlamentek és a bíróságok elveszítették valódi társadalmi és politikai funkcióikat, elszakadtak a társadalmaktól, és a végrehajtó hatalom nyomult be a meggyengült hatalmi ágak helyére.

Az előbb említett szempontok a liberális demokrácia alapvető válságaira mutatnak rá: ugyanis amíg a liberális demokrácia 20. századból örökölt roppant kihívásaira nem tudunk választ adni, addig a kortárs problémák megoldásába bele sem tudunk fogni, ugyanis (ahogyan ezt korábban bemutattam) a globális ökológiai és klímaválsággal mind a liberális demokrácia, mind pedig az új típusú autokráciák esetében elérkeztünk a demokrácia normál politikai és jogi rendjének részleges felfüggesztésének korszakába.

Felmerül tehát a kérdés: elérhető-e az emberiség túlélésnek biztosítása mint demokratikus cél demokratikus (tehát többségelvű és az eljárási szabályokra is tekintettel lévő) döntésekkel? Másként fogalmazva: hiába oldjuk meg a liberális demokrácia inherens válságait, ha a demokráciák normál működésmódját részben felfüggesztő klímavészhelyzetet nem sikerül demokratizálni. A demokráciákat ugyanis egyszerre fenyegeti a globális ökológiai és klímaválság és az új autoriter rendszerek kiépülése, de talán leginkább az, hogy ezek a nem demokratikus rendszerek hatékonyabb (és egyúttal kegyetlenebb) válaszokat adnak a klímaválságra. Úgy vélem tehát, hogy az a korszakunk legfontosabb kihívása, hogy a klímavészhelyzetet a humanizmus szempontjai mentén demokratizáljuk. R. S. Deese felvázolja a demokratizálás kapcsán megfogalmazódott elképzeléseket:

„A 21. század elejétől kezdve a globális demokrácia megteremtésének hívei általában három nagy megközelítés valamelyikéhez vonzódnak. Az első megközelítés a nemzeti kormányok megkerülése és egy újfajta globális államberendezkedés létrehozása. a nemzeti vezetők helyett a helyi vezetők összefogásával. A második a demokráciák politikai uniójának létrehozását jelenti, amely a demokratikus föderalizmus előnyeit példázná, és feltehetően új demokráciákat vonzana a soraiba. A harmadik megközelítés a meglévő globális intézmények demokratizálását foglalja magában, mint például az Egyesült Nemzetek Szervezetét. Miközben a globális demokrácia kiépítésének lehetséges módszereit vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy

csak az idő fogja megmondani, hogy ezek közül melyik kínál majd járható utat." (Deese, 2019, 141.)

A globális ökológiai és klímaválság (és a kapitalizmusnak az a természetes, hogy válságok segítségével újul meg) azonban minden eddiginél jobban megmutatta, hogy túl sok idő azonban nincs, ugyanis, ha valódi eszközként szeretnénk felhasználni a klímavészhelyzetet, akkor ezeket a döntéseket hamar meg kell hozni, és valószínűleg mind a három irányba el kell majd indulnunk egyszerre.

A valódi megoldás felé tett lépés az lenne – és álláspontom szerint ez tenne a legjobbat a klímaválság hatásaival való küzdelemnek és a liberális demokrácia megörökölt válságainak is –, ha létrejöhetne a világtörténelemben először a nemzetállami kereteket meghaladó, akár az egész bolygóra kiterjedő, a jogrendszerek által elismert új rendkívüli állapot, vagyis a globális klímavészhelyzet. Ugyanis a klímavészhelyzet nem más, mint a legszegényebbek és a klíma- és ökológiai válság által leginkább sújtott társadalmi csoportok egyetlen túlélési esélye, és bevezetése mindennél jobban jelzi, hogy olyan erkölcsi kényszer terheli meg nemzedékünket, amelyre nem volt példa a világtörténelemben. Úgy vélem, hogy a liberális demokráciára halmozódó válságokban voltaképpen az a közös, hogy azokkal a politikai rendszerek alapvetően nemzetállami keretben léptek fel és buktak el. A klímavészhelyzet pedig sohasem látott erővel veti fel a „kozmopolita", nemzetállami határok feletti demokrácia igényét és szükségességét, hiszen „[a] globális közös javak védelme érdekében a demokratikus elszámoltathatóság növekvő szükségességének fényében a demokratikus intézmények globális szintű létrehozása minden eddiginél fontosabb üggyé vált". (Deese, 2019, 107.) Úgy vélem, hogy csakis egy demokratizált és globális klímavészhelyzet lehet alkalmas azoknak a globális ökológiai és klímaválságot kiváltó alaptényezőknek a kezelésére, vagyis hogy a liberális demokrácia nem volt alkalmas arra, hogy a globális kapitalizmus ne kezdje el az élet ökológiai alapjait felszámolni. Ugyanis ebben az esetben tudjuk csak egy időben felvetni egyszerre, nemzetállami és globális szinten azokat a problémákat, amelyek idáig vezettek.

IRODALOM

Agamben, Girogio (1998): *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life.* Stanford (Ca), Stanford University Press

Agamben, Giorgio (2005): *State of Exception.* Chicago, The University of Chicago Press

Agamben, Giorgio (2016): *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig.* A Szem, március 27.

Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai.* Budapest, L'Harmattan

Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete: realizmus és utópia határán.* Budapest. Napvilág Kiadó

Antal Attila (2019): *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája.* Budapest. Napvilág Kiadó

Antal Attila (2020): *Mi értelme (lehet) a klímavészhelyzetnek?* Másfél fok, január 10. https://masfelfok.hu/2020/01/10/mi-ertelme-lehet-a-klimaveszhelyzetnek/

Bendell, Jem (2018): *Mélyadaptáció: Útmutató az éghajlati tragédiához.* IFLAS Alkalmi Tanulmányok, 2. http://lifeworth.com/DeepAdaptation-hu.pdf

Böcskei Balázs – Szabó Andrea (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó

Deese, R. S. (2019): *Climate Change and the Future of Democracy.* New York, Springer

Diamond, Larry (2002): Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy,* 13(2): 21–35.

Fukuyama, Francis (1989): *The End of History?* The National Interest, nyár. http://www.wesjones.com/eoh.htm

Head, Michael (2016): *Emergency Powers in Theory and Practice. The Long Shadow of Carl Schmitt.* London – New York, Routledge – Taylor & Francis

Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman, University of Oklahoma Press

Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat,* 21. 298–316.

IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2021a): Sixhth Assessment Report. Headline Statements from the Summary for Policymakers. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_Headline_Statements.pdf

IPCC (2021b): Climate Change 2021. The Physical Science Basis Summary for Policymakers. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM.pdf

Klein, Naomi (2007): *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism.* New York, Henry Holt & Co., Metropolitan Books

Levitsky, Steven – Lucan A. Way (2010): *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the cold war.* Cambridge, Cambridge University Press

Lockwood, Matthew (2018): Right-wing populism and the climate change agenda: exploring the linkages. *Environmental Politics*, 27(4): 712–732.

Malm, Andreas (2019): Forradalmi stratégia egy felmelegedő világban. *Fordulat*, 25. 192–217.

Marx, Karl (1972a): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* – Első rész. Budapest, Kossuth (MEM, 46/I.)

Marx, Karl (1972b): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* – Második rész. Budapest, Kossuth (MEM 46/II.)

Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat*, 25. 17–52.

Plehwe, Dieter (2016): *Neoliberal hegemony*. In: Spinger et al., 2016: 51–72.

Rosanvallon, Pierre (2008): *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, Cambridge University Press.

Rogers, Heather (2013): *Green Gone Wrong. Dispatches from the Front Lines of Eco-Capitalism*. London, Verso.

Schedler, Andreas (2013): *The politics of uncertainty. Sustaining and subverting electoral authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press.

Springer, Simon – Kean Birch– Julie MacLeavy (eds.) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. New York – London, Routledge

Wainwright, Joel – Geoff Mann (2018): *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future*. London – New York, Verso

Fejlődés és felzárkózás a poszthegemoniális technológiai korszakban

CSÁKI GYÖRGY

A biztonságpolitikában elterjedt kategória – a magyar szakirodalomban elsősorban Tálas Péter alkalmazza – a *poszthegemoniális korszak* kifejezés (Tálas, 2021), ami napjaink globális technológiai s ebből következően gazdasági erőviszonyaira is jól alkalmazható. A digitalizáció elterjedése ugyanis lehetővé tette, hogy viszonylag akár kis kezdőtőkével új vállalkozások is sikerrel törjenek be a globális piacra a leginkább technológiaigényes ágazatokban is, nagy szakértelmüknek és kiemelkedő kreativitásuknak köszönhetően.

A technológiai hegemónia a világgazdaság minden korszakában *gazdasági hegemóniát is biztosított* birtokosának. A 18–19. században a technológiai hegemónia biztosította Nagy-Britannia világgazdasági hegemóniáját, a 20. század túlnyomó részében (az 1914–1989 közötti „rövid 20. században" mindenképpen) az USA technológiai hegemóniáján nyugodott gazdasági hegemóniája (katonai és politikai hegemóniáján túl – melyeket a második világháború után némileg árnyalt a katonai bipolaritás).

Az 1980–1990-es évek fordulója óta, a globalizáció kibontakozásával és elmélyülésével együtt újabb technológiai fordulat bontakozott/bontakozik ki, ami alapvetően átrendezheti a globális technológiai és ebből eredően globális gazdasági erőviszonyokat.

A 4. ipari forradalom, az „ipar 4.0"

Az informatika és a távközlés összekapcsolódása, a két terület önállóan is forradalmi fejlődése s ezen fejlődések szinergiái új helyzetet teremtettek a világgazdaságban. A technológiai fejlődés olyannyira forradalmi jellegű, hogy általánosan elfogadottá vált a „4. ipari forradalom", az „ipar 4.0" (rövidítve: „i4.0") kategóriák használata. (A korábbi 3 ipari forradalom a gőzgépeken, az elektromos meghajtású motorokon és a tömegtermelésen, valamint az informatikán és az automatizált termelésen alapult.) A 4. ipari forradalom egyik meghatározó eleme a *digitalizáció* terjedése. A digitalizáció eredetileg a digitális formátumúvá alakítás, az a folyamat, amely segítségével egy fizikai vagy információs egységet számítógépek által feldolgozhatóvá tesznek. Közgazdasági értelemben ugyanakkor nem egyszerűen korábban manuálisan végzett műveletek számítógépesítését, hanem a termelés és a vállalatszervezés- és irányítás átalakítását jelenti.

Az „ipar 4.0" mint közgazdasági kategória a gyártási módszereknek az információs technológiákon és az automatizáláson alapuló gyökeres változásának, teljes átalakulásának összefoglaló megnevezése (Nick et al., 2021). Ma már a gépek hatékonyan át tudják venni a komplexebb folyamatok irányítását is, mert képesek egymással emberi közreműködés nélkül kommunikálni: robotok képesek a szükséges alkatrészekkel kiszolgálni egymást, vagy hibát észlelve megszakítani a termelési láncot. Létrejött és egyre jobban terjed a világban a *mesterséges intelligencia* (AI), ami alatt a gépek „gondolkodásra és tanulásra való képességét" értjük: az AI a bonyolult feladatok megoldását nem programozással, hanem önállóan, „tudatosan" végzi el. A mesterséges intelligencia nagyban támaszkodik a *big data* állományára, egy olyan, korábban elképzelhetetlen kiterjedésű adathalmazra, amelyet az információs társadalom szereplői hoztak létre. A *big data* kezelése kizárólag a *felhőalapú szolgáltatások* segítségével lehetséges: a hatalmas adattömeget és a kezelésükre szolgáló szoftvereket nem helyi adathordozókon, hanem egy külső szolgáltató eszközein, a „felhőben" tárolják. Az információk így – az internet segítségével – bárhol, bármilyen eszközről elérhetők.

Technológiai és üzemgazdaságtani megközelítésben az „ipar 4.0" feldolgozóipari érvényesülése az „intelligens gyár/okos gyár" kategóriájával ragadható meg, amelyekben – Monostori László megfogalmazása szerint – *kiberfizikai termelési rendszerekkel* új fizikai jellemvonásokkal rendelkező anyagokból és új technológiák felhasználásával (nanotechnológia, lézertechnológia, ipari biotechnológia, 3D-s nyomtatás, mesterséges intelligencia stb.) állítanak elő termékeket (Monostori, 2015).

A kiberfizikai termelési rendszerek a feldolgozóiparban számos területen alkalmazták: a gyártás optimalizálását szolgáló adatok gyűjtésében és folyamatos értékelésében; a megelőző karbantartásban a berendezések/alkatrészek műszaki állapotának nyomon követése, a nyert adatok/információk folyamatos értékelése, s ennek alapján az alkatrészek cseréje terén; a logisztikai folyamatok automatizálásában; a termékekhez kapcsolódó szolgáltatáscsomagok kiszélesítésében és értékük növelésében.

Az „ipar 4.0" azért jelent új korszakot a világgazdaság fejlődésében, mert az 1970–1980-as években az informatika csak egyes gyártási folyamatok termelékenységét, pontosságát és rugalmasságát növelte. Később, az informatika és a távközlés egyidejű fejlődése tette lehetővé az értékláncok valóban globális integrációját és koordinációját, megkönnyítve a különböző földrajzi helyeken folyó gyártási folyamatok irányítását és összefogását. Napjainkban, a digitalizáció eredményeként a teljes gyártási folyamatot integrált módon számítógépek felügyelik és irányítják. A termelési rendszerek integrációjának növekedése az ezekhez kapcsolódó és ezek által kiváltott új integrált vállalatirányítási rendszerekkel összekapcsolódva már új minőséget jelent.

A gazdasági fejlődés, a globalizáció kibontakozása – az informatikának és a távközlésnek az azt lehetővé tevő és megalapozó forradalmi fejlődése – az információt önálló, a technológiától és a munkaerőtől függetlenül is áruvá váló, adható-vehető s így a határokon átívelően is áramolni képes termelési tényezővé tet-

te. Az információ/tudás nemzetközi, határokon átívelő áramlásának legfontosabb eszköze az *internet*, amely maga is az informatika és a távközlés összefonódó fejlődésének eredménye, és előfeltétele a rendelkezésre álló adatok *digitalizálása*. Ma már az emberiség nagyobb fele, több mint 4 milliárd ember használja az internetet – s a többség mobil eszközök segítségével (és ma az internetes kereskedelem több mint felét mobil eszközökön bonyolítják).

A digitalizáció, a digitális technológiák használatára alapozó vállalati stratégia különösen meghatározó hatást gyakorol a világgazdaság szerkezeti jellemzőire, és a nemzetközi – globális – versenyképesség legfontosabb tényezőjévé vált. Egyrészt, a korábbiakban elképzelhetetlen mértékben bővül a *nemzetközi szolgáltatáskereskedelem*, másrészt, ma már a *feldolgozóipari termékekben megtestesült hozzáadott értéknek is egyre nagyobb hányadát szolgáltatások adják* (Szalavetz, 2013): a magas technológiai színvonalat képviselő termékekben egyre magasabb a szolgáltatási részarány – gondoljunk csak a minket körülvevő háztartási eszközök (beleértve a személygépkocsik) szoftvertartalmára! *A digitalizáció* azzal is alapvetően változtatta meg a nemzetközi munkamegosztás jellemzőit, hogy *strukturáltabbá, sokkal osztottabbá*, s ezzel *földrajzilag lényegesen tagoltabbá tette a globális értékláncokat*: a digitalizáció és az internet, valamint a konténeres nemzetközi szállítmányozás világában szinte teljesen érdektelen, hol végzik az egyes részteveékenységeket. A globális értékláncok egyik tankönyvi példája így szól: az észak-amerikai transznacionális társaság központja az USA keleti partvidékén működik, a K+F-központ Kaliforniában van, a részegységeket pedig Európában és Délkelet-Ázsiában gyártják, az összeszerelés Kínában folyik, az informatikai fejlesztést és a vevőszolgálatokat indiai leányvállalatokhoz telepítették, és a cég ügyvédjei Floridában működnek.

Az értékláncok tagoltabbá válása kettős következménnyel járt és jár. A nemzetközi működőtőke-áramlásban dinamikusan bővül a fejlődő országok részesedése a beszállítói tevékenység dinamikus növekedése következtében. Míg az ezredfordulón, az UNCTAD (ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája)

adatbázisa szerint a külföldi közvetlen befektetések 85 százaléka a fejlett országok között bonyolódott, 2017 és 2019 között a fejlődő országok részesedése a kiáramló működő tőke 29–40 százaléka között mozgott (UNCTAD, 2021). Az utóbbi években, ugyancsak az UNCTAD adatai szerint, a világ tíz legnagyobb közvetlen tőkeexportőre között találjuk Kínát és Hongkongot, valamint Dél-Koreát és Szingapúrt. (S csak az utóbbiakat követik az olyan hagyományos tőkeexportőrök mint Nagy-Britannia, Olaszország, Svédország és Belgium.)

A dinamikusan növekvő fejlődő országok vállalatai ugyanakkor jócskán „feljebb léptek" az értékláncokban, a korábbi munkaerő-igényes tevékenységek helyett egyre inkább a fejlett technikán alapuló, magasabb hozzáadott értéket hordozó tevékenységeket végzik. A kínai, szingapúri, dél-koreai és tajvani cégek immár saját fejlesztésű high-tech termékekkel is jelen vannak a legfejlettebb országok piacain.

Tudásalapú gazdaság, tudásalapú társadalom: a felzárkózás útja a fejlesztő állam

A *„tudásalapú gazdaság"* kategóriája – az OECD-nek az ezredforduló idejéről származó meghatározása szerint (David–Foray–Mauresse, 2001) – *a fejlett gazdaságokban a tudástól, az információtól és a magas képzettségi szinttől való nagyobb függés* leírására született, kifejezve egyúttal, hogy az üzleti és az állami szférának egyre nagyobb szüksége van a könnyű hozzáférésre mindezekhez. (Azon fejlődő országok, melyek nem képesek tudásalapú gazdasággá válni, az eddiginél is jobban elmaradnak a fejlett országoktól.) A tudás és a technológia egyre összetettebb, ami növeli a vállalatok és más szervezetek közötti kapcsolatok fontosságát a speciális tudás megszerzésének eszközeként. A tudás (információ) és a technológia önálló termelési tényezővé vált, és nemzetközi áramlásának mértéke és jelentősége azonos a tőke és a munkaerő nemzetközi áramlásának nagyságával és világgazdasági jelentőségével.

A tudásalapú gazdaságra jellemző – többek között – meghatározó az ország helyzete – a gazdasági, politikai, jogi és intézményi, valamint infrastrukturális és szociális helyzet és azok egymáshoz való kapcsolódása. Ugyancsak döntő jelentőségű a tudásmenedzsment hatékonysága: a kompetenciák fejlesztése, a tudás allokációja és felhasználása, valamint a gazdasági tényezők összekapcsolódásainak és hálózatainak menedzselési képessége.

A tudásalapú gazdaság elképzelhetetlen bizonyos, magas technológiai színvonalat és hatékony tudásmenedzsmentet feltételező-képviselő (elsősorban informatikai és távközlési) ágazatok által meghatározott makrogazdasági szerkezet nélkül (Szalavetz, 2004). A legfejlettebb gazdaságokban ez a szerkezet a korábbi időszak legfejlettebb technológiáit megtestesítő szerkezet fokozatos átalakulása révén jött létre. A fejlődő országok közül kiemelkedő, a társadalmi-gazdasági elmaradottságot sikerrel leküzdő *feltörekvő gazdaságok*ban ez a folyamat az állam aktív gazdasági szerepvállalása segítségével, jelentős mértékben az *állami struktúrapolitikai törekvések* megvalósulása révén volt elérhető.

2005-ben a Világbank megjelentetett egy tanulmánykötetet *a fejlődő országok 1990-es évekbeli növekedési tapasztalatai*ról (World Bank, 2005). A kötet fő következtetése az – a megrendelő Világbank akkori gazdaságpolitikai főirányát megkérdőjelező empirikus tapasztalat hangsúlyozása – volt, mely szerint a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank által támogatott, ún. „washingtoni konszenzus" (azaz: a fejlődő országokra is kiterjesztett doktriner neoliberalizmus) iránymutatásait követő gazdaságpolitikák nem vezettek dinamikus növekedéshez, valamiféle felzárkózásra. Ezzel szemben az erős állami gazdaságpolitikai aktivitással jellemezhető délkelet-ázsiai országok növekedési teljesítménye páratlanul dinamikus volt, miközben a makrogazdasági szerkezet is látványosan korszerűsödött – vagyis nem egyszerűen mennyiségi növekedés, hanem érdemi *gazdasági fejlődés* jellemezte az érintett országokat, nemzetgazdaságokat. (A washingtoni konszenzus az értelmetlen gazdaságpolitikai tanácsok lomtárába került, s bár egyesek használják a „poszt-washingtoni konszenzus" szókapcsolatot, ennek valós tartalma azonban nem terjed túl annak kimondásán, hogy a washingtoni konszenzusnak nem volt értelme.)

A kötet megjelenését követő vitákban gyakran felmerült, mondhatni a figyelem középpontjába került Chalmers Johnson 1982-ben megjelent, a japán gazdasági fejlődés sikereinek okát s azon belül az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (MITI) kitüntetett szerepét elemző kitűnő könyve (Johnson, 1982). A Johnson által a japán fejlődési modellre alkotott *fejlesztő állam* kifejezés általánosan elterjedt, elsősorban az összehasonlító gazdaságtan mai, *„a kapitalizmus változatai" (varieties of capitalism = VoC)* néven ismert változatában. A fejlesztő állam kategóriáját arra a néhány sikeres feltörekvő gazdaságra alkalmazzuk, amelyek erős és kiterjedt állami irányítással emelkedtek ki a fejlődő országok tömegéből, s váltak mára fejlett tudásalapú gazdasággá (Csáki, 2009). Ezek az országok megcáfolták a fejlődéselmélet, elsősorban az ún. dependencia-iskola azon, három-négy évtizeddel ezelőtt általánosan elfogadott tételét, mely szerint a periféria országai – az aszimetrikus világgazdasági függések rendszerének következtében – nem juthatnak el a világgazdaság centrumába, hosszabb távon sem válhatnak valóban fejlett centrumországgá. A fejlesztő állam tipikus sikerországainak, általánosan elfogadottan, a három legsikeresebb délkelet-ázsiai feltörekvő országot, Dél-Koreát, Szingapúrt és Tajvant tekintjük.

A fenti országokat (Hongkonggal együtt) már az 1970–1980-as években „kis tigrisek", szakszerűbben: „újonnan iparosodott országok" névvel illették – utalva az 1960-as évektől kibontakozott, különösen dinamikus növekedési teljesítményükre. Fejlődésük ugyanakkor az 1990-es évektől még inkább felgyorsult: a Világbank adatbázisa szerint (World Bank, 2022), míg 1990-ben Dél-Korea és Szingapúr *egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelme* (GNI) 6450 és 11 450 USA-dollár volt, addig 2019-ben már elérte a 33 800 és 59 600 dollárt – vagyis egy generációnyi idő alatt mindkét országban *megötszöröződött*! A tajvani egy főre jutó GNI ugyanakkor 29 230 dollár volt. A különösen sikeres

fejlesztő államok közé sorolhatunk két európai demokráciát is – Finnországot és Írországot, melyek az első világháború után nyerték el függetlenségüket, s utána még évtizedekig Európa legszegényebb országai közé tartoztak. Ugyancsak 2019-ben az ír GNI 63 470, a finn pedig 49 960 dollár volt – szemben Nagy-Britannia 42 130 és Svédország 56 090 dolláros bruttó nemzeti jövedelmével. (További viszonyításként: az egy főre jutó GNI 2019-ben Ausztriában 51 440, Belgiumban 47 950, Németországban 48 600, Dániában 64 000 USA-dollár volt.)

A fejlesztő állam önmagában nem biztosíték a felzárkózásra, a fejlett, tudásalapú gazdasággá válásra. Míg az alacsony jövedelmi szintről a közepes jövedelmi szintre való felemelkedés viszonylag sok országnak sikerült az elmúlt fél évszázadban – a közepes jövedelmiszintről a magas szintre való fejlődés azonban már csak kevés országnak, *a többség nem tudta elkerülni* – a közgazdasági szakirodalomban elterjedt kifejezéssel – a *közepes jövedelmi csapdát*. Érdemes lenne a sikeres fejlesztő államok és a kevésbé vagy egyáltalán nem sikeres példák egybevetésével kapcsolatban behatóan elemezni az *útfüggés* problémáját is. Matematikai és filozófiai egzaktsággal ugyanis öt sikeres példa alapján azt kell (vagy inkább kellene) mondani, hogy nincs útfüggés, hiszen vannak országok, amelyek sikeresen rázták le a történelmi múlt és a szociálantropológiai béklyókat. Közgazdasági-gazdaságtörténeti megközelítésben azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a sikertelen kísérletek hatalmas számát: Acemoglu és Robinson nagyszerű könyve alapján azt mondhatjuk, hogy az intézményi hagyományok visszahúzó ereje változatlanul hihetetlenül erős, így Latin-Amerikában és Afrikában, valamint Ázsia jelentős részében az útfüggés ma is érvényesül, s akadályozza a fejlődést, felemelkedést, a fejlett országokhoz való felzárkózást (Acemoglu–Robinson, 2013).

A három délkelet-ázsiai fejlesztő állam a japán *neomerkantilista modell*t követte/követi: az *erős piacvédelem* (értsd: protekcionizmus) *mellett intenzív exportorientáció* jellemzi gazdaságpolitikájukat. A modell azonossága mellett a három ország teljesen eltérő gazdaságstratégiát folytatott: Tajvan ötven évig a *kis- és középvállalatok*at preferálta, politikailag korlátozva nagyvállalatok kialakulását; Dél-Korea a *„nemzeti bajnokok*at" támogatta – azaz: néhány nemzeti tulajdonban lévő nagyvállalat kialakulását és megerősödését támogatta (a kiterjedt állami szektor mellett); Szingapúr az 1965-ben elnyert függetlenség óta folyamatosan a *külföldi közvetlen tőkebeáramlás*ra alapozza gazdasági fejlődését. Ez nagyjából az a három lehetséges gazdaságstratégia, amelyet egy saját tőkésosztállyal nem rendelkező, újonnan függetlenné vált ország – elméletileg – választhat: a megdöbbentő az, hogy a délkelet-ázsiai fejlesztő államokban *mindhárom stratégia sikerre vezetett*!

Az *export vezérelte gazdaságpolitika* azért lehetett eredményes mindhárom országban, mert a szerkezeti alkalmazkodás proaktív volt – a világgazdaság szerkezeti változásait nem követni, hanem azokkal együtt haladni volt a cél. Az export vezérelte növekedés ad lehetőséget az önálló, nem kizárólag az átvett technológiákra alapozott, ezért szükségszerűen mindig követő növekedésre. A technológiakövető növekedés javíthatja az adott nemzetgazdaság helyzetét – saját korábbi pozícióihoz képest. *A technológiai követés dinamikusan növelheti a nemzeti jövedelmet, de nem eredményez valódi felzárkózást* – hiszen a versenytársak, a fejlettebb gazdaságok növekedése is folyamatos, így a különbségek nem feltétlenül csökkennek.

A legutóbbi jelentős szerkezeti alkalmazkodás éppen azért volt látványosan sikeres a három kiemelt délkelet-ázsiai országban, mert felismerték az *informatika és a távközlés* (az „infokommunikáció"), *a digitalizáció* jelentőségét és lényegét, valamint *a számukra abban rejlő potenciális előnyök*et. A legfontosabb potenciális előny pedig éppen az volt, s az ma is, hogy *a digitalizáció utat nyitott a poszthegemoniális technológiai korszak felé*, azaz: lehetővé tette a fejlődő/feltörekvő országok számára is *a legfejlettebb* – elsősorban infokommunikációs – *technológiáknak előbb hatékony használatát, utóbb azok* érdemi, rendkívül magas hozzáadott értéket eredményező *önálló fejlesztését* is. Utóbbihoz ugyanakkor nyilvánvalóan rendelkezni kellett az ehhez szükséges képessé-

gekkel, kompetenciákkal – a társadalom, a vállalatok és az egyének szintjén egyaránt.

Nyilvánvaló, mondhatni: közhelyes igazság, hogy a tudásalapú gazdaság abban az országban alakulhat ki, amelyben rendelkezésre áll az ehhez szükséges tudás – s a szükséges tudás felhalmozódásának társadalmi/politikai, vállalati és egyéni feltételei egyaránt vannak, sikerre ott lehet számítani, ahol ezek együtt és egyidejűleg, egymást erősítve állnak rendelkezésre.

A tudás felhalmozódásának nyilvánvaló előfeltétele az oktatás és a kutatás-fejlesztés megfelelően magas színvonala, hatékonysága. Tekintsük át ezért röviden, mi jellemzi Dél-Korea, Tajvan és Szingapúr oktatási rendszerét (Csáki, 2018, 2021 és 2022).

Tudásalapú gazdaság, tudásalapú társadalom: az oktatás jelentősége a poszthegemoniális technológiai korszakban

A modern (köz)oktatási rendszer kialakítása és megszilárdítása különösen nehéz történelmi körülmények között valósult meg Dél-Koreában, Tajvanon és Szingapúrban egyaránt. Dél-Koreában a japán gyarmatosítás alóli felszabadulást követően egy pusztító polgárháború után kellett megteremteni az oktatási rendszert. Tajvanon az ugyancsak japán gyarmatosítás fél évszázada után alig négy évvel, a kínai polgárháború nyomán a szigetországba „visszavonult" 2 millió ember 1949-ben gyakorlatilag kisajátította a politikai hatalmat. Az 1965-ben (Malajziából kiszakadva) függetlenné vált Szingapúrban nem létezett átfogó közoktatási rendszer.

Tajvanon megőrizték a japán gyarmatosítók által kialakított hatosztályos alapfokú iskolahálózatot, azt 1950-ben kötelezővé és – természetesen – ingyenessé tették, ugyanakkor az oktatás nyelve minden szinten a mandarin kínai lett. (Tajvanon egy dél-kínai nyelvjárást beszéltek, a középiskolák zömében pedig japánul tanítottak.) Az alapvető cél az írni-olvasni tudás általánossá tétele volt. Szingapúrban 1965-ben létrehozták és kötelezővé (valamint ingyenessé) tették a hatosztályos általános

iskolát – ugyanakkor az angol lett az oktatás nyelve, ami mellett volt mindenki számára kötelező az anyanyelvi (mandarin kínai, maláj, tamil) oktatás is. A kisdiákok túlnyomó többsége nem az anyanyelvén tanult tehát (kivételt képeztek a tamil anyanyelvű, indiai nemzetiségűként nyilvántartott diákok) – s ami még ennél is érdekesebb: nem az anyanyelvükön tanítottak a tanárok! Dél-Koreában 1953-ban kötelezővé és ingyenessé tették a hatosztályos alapfokú képzést, és a polgárháború lezárultával azonnal hozzáláttak a közoktatás tömegessé tételéhez – ami a hatvanas évek végére meg is valósult. Dél-Korea ugyanakkor – ez gyakorlatilag egyedülálló a fejlődő világban – a kezdetektől fogva támaszkodhatott a magánoktatásra, amely a 19. század elejétől a nemzeti fejlődés jelképe volt a középosztály számára, amelyik mindig kész volt komoly anyagi áldozatot vállalni gyermekei tanulásáért – az óvodától az egyetemi tanulmányokig.

Egy-másfél évtized múltán mindhárom országban kilenc évre terjesztették ki a kötelező és ingyenes alapfokú oktatást, és megkezdték a szakképzési rendszer kiépítését – igazodva az aktuális gazdaságpolitikai törekvésekhez (elsősorban az érvényes struktúrapolitikához): Tajvanon a mezőgazdasági képzéssel kezdték, és utána helyezték a hangsúlyt az alapfokú feldolgozóipari képzésre; Dél-Koreában eleinte a nehézipart részesítették előnyben, míg Szingapúrban az egyszerűbb technológiákat alkalmazó munkaerő-igényes feldolgozóipari ágazatok igényeiből indultak ki. Mindhárom ország oktatáspolitikájának sikere, hatékonysága abban rejlett (itt most a köz- és szakoktatásra gondolva), hogy az oktatás szerkezete és minősége folyamatosan a gazdasági növekedéssel, az átfogó szerkezeti korszerűsödéssel együtt, azt kiszolgálva és elősegítve fejlődött. A nyolcvanas–kilencvenes években, fentieknek megfelelően, a közoktatásban a matematikai és természettudományos képzés felé fordult a figyelem, míg a szakoktatás a fejlett technológiákat használó, legfejlettebb feldolgozóipari alágazatok keresletének kielégítésére koncentrált. Az elmúlt két évtizedben az általános és a szakképzésben egyaránt nőtt az üzleti és pénzügyi szolgáltatások terén szükséges kompetenciákra fordított figyelem, és különösen dinamikusan

bővült-fejlődött az informatikai ismeretek oktatása. Egyidejűleg, függetlenül a jogi szabályozástól (vagyis függetlenül attól, hogy kilenc- vagy tizenkét éves a kötelező és ingyenes oktatás), mindhárom országban *általánossá vált a középfokú képzettség*, és jelentősen *nőtt a felsőfokú végzettséget szerzők száma és* korosztályukon belüli *aránya*. Az oktatási rendszerek alapvetően az angolszász modellt alkalmazzák a helyi viszonyokra, előtérbe állítva a kompetenciák fejlesztését, a kreativitást és a csoportmunkát.

A délkelet-ázsiai fejlesztő államok látványos gazdasági sikereinek egyik nyilvánvaló oka *a hatékony oktatási rendszerek*ben keresendő – látványosan igazolja ezt az *OECD* által összeállított *PISA-rangsorok*ban elfoglalt helyük. A legutóbbi, *PISA '2018* rangsorban az *olvasás/szövegértés* terén Szingapúr a második 549 ponttal, Dél-Korea a kilencedik 514 ponttal és Tajvan a tizenhetedik 503 ponttal. Az OECD-országok átlaga 497 pont volt, amelynél 17 európai ország ért el jobb eredményt (Magyarország 476 ponttal a harmincharmadik a rangsorban). *Matematikában* Szingapúr a második, Tajvan az ötödik, Dél-Korea pedig a hetedik helyen végzett, rendre 569, 531 és 526 ponttal. Az OECD-átlag 488 pont volt, melynél 20 európai ország ért el magasabb pontszámot, Magyarország 481 ponttal a rangsor 35 helyén végzett. *Természettudományokban* is a második helyen végzett Szingapúr 551 ponttal, Dél-Korea hetedik 519, Tajvan pedig a tizedik 516 ponttal. Az OECD-átlag 490 pont volt, melynél 19 európai ország ért el jobb eredményt – Magyarország 481 ponttal a harminckettedik. Érdemes megjegyezni, hogy mindhárom diszciplínában négy kínai tartomány, Pejcsing, Sanghaj, Csiangszu és Csöcsiang végzett az első helyen.

Hasonlóan kiemelkedők a három délkelet-ázsiai ország helyezései a nemzetközi egyetemi rangsorokban – tekintsük illusztrációként a *Quacquarelli Symonds (QS) World University Ranking* legutóbbi listáit. Az általános egyetemi rangsorban a két nagy szingapúri egyetem a 11. és a 12. helyen áll (ebben a rangsorban a Columbia Egyetem 18., a Princeton Egyetem a 19. és a Cornell Egyetem a 20.). A legjobb tajvani egyetem a 68. helyen áll ebben a rangsorban, míg a négy legsikeresebb dél-koreai egyetem a 36., 41., 74. és 78. helyet foglalja el.

Érdemes egy pillantást vetni néhány, a negyedik ipari forradalom szempontjából meghatározó jelentőségű diszciplína rangsoraira is. *Matematikában* a két nagy szingapúri egyetem a 9. és a 31. helyet foglalja el, a legsikeresebb tajvani egyetemet 66.-nak rangsorolták, míg dél-koreai egyetem áll a rangsor 47., 59. és 86. helyén. A *számítástechnika és informatikai rendszerek* rangsorában a két szingapúri egyetem a 4. és a 12. helyen áll, a legsikeresebb tajvani egyetem a 62., míg dél-koreai egyetem áll a rangsor 32., 41. és 86. helyén. A napjainkban egyre inkább meghatározó jelentőségűvé váló *anyagtudományok* terén szingapúri egyetem áll az 1. és az 5. helyen, tajvani egyetem az 55. és az 58., ugyanakkor 7 (!) dél-koreai egyetem szerepel az első száz között (közülük öt került be az ötven lejobb közé).

A fentiekből kirajzolódik *a poszthegemoniális technológiai korszakban elérhető (makro-)gazdasági siker* egyik lehetséges *kulcsa* – amely egy fejlődő/feltörekvő országot elvezethet a fejlett tudásalapú gazdaságba. A kiindulás az *exportorientált gazdaságpolitika*, amelyben az adott nemzetgazdaság folyamatosan alkalmazkodik a világgazdaság strukturális változásaihoz – mégpedig oly módon, hogy *egyre inkább a magasabb technológiai színvonalat hordozó* és ennek következtében *magasabb hozzáadott értéket képviselő szegmensekbe kapcsolódik be*. Mindehhez a hatékony exportorientáció megkövetelte *aktív strukturális politika* társult, az állam ösztönözte és támogatta a legkorszerűbb feldolgozóipari és szolgáltató tevékenységekbe irányuló forrásallokációt. A nemzetgazdaságok folyamatos strukturális átalakulásához elengedhetetlen volt *az oktatási rendszer* annak megfelelő *fejlesztése, az oktatás és a szakképzés belső szerkezete a makrogazdaság strukturális igényeinek megfelelően változott/változik*, létrehozva az utóbbihoz szükséges emberi erőforrásokat. A magas színvonalú alapfokú oktatás, a matematika és a természettudományok középpontba helyezése az általános és középfokú oktatásban, a kezdetektől hangsúlyos informatikai képzés, a kreativitás fejlesztésén és a csoportmunka ösztönzésén alapuló, kompetenciaalapú okta-

tási módszerek teszik lehetővé a folyamatos strukturális megújulást, a technológiai színvonal állandó emelését, az érintett nemzetgazdaságokban létrehozott új értékek növelését – azaz: az évtizedek óta folyamatos látványos gazdasági fejlődést. Ez a fejlődési folyamat vezette el a délkelet-ázsiai fejlesztő államokat a fejlett, tudásalapú gazdaságba. Részletesebb elemzés nélkül, hozzátehetjük ehhez, hogy ugyanezt igazolják a fejlesztő állam európai sikertörténetei Finnországban és Írországban. Finnországban a két világháború között az oktatás fejlesztésével kezdték a szegénység leküzdését, Írországban pedig az 1986-tól beérkező EU-források túlnyomó részét az oktatás fejlesztésére fordították. Finnország fa-, faáru és papírexportőrből vált tudásalapú gazdasággá, Írország pedig az elsősorban Nagy-Britanniába irányuló mezőgazdasági nyerstermék-exportőrből vált egy nemzedéknyi idő alatt szoftvernagyhatalommá.

Az oktatás-képzés színvonala nem kizárólag a pénzügyi ráfordítások nagyságától függ – az oktatás céljai és módszerei ugyancsak meghatározóak. *Az önálló munkavégzésre való képességek kialakítása és fejlesztése, a kreativitás és a csoportmunka ösztönzése* mint *kompetenciák* kell hogy az oktatás meghatározó céljává váljanak. Azokban az országokban tekinthető korszerűnek és fejlettnek az oktatás, ahol a fenti kompetenciák kialakítása mellett a diákok már *az alapképzésben is kellő matematikai és természettudományos ismereteket szereznek*, és felvértezik őket *a digitalizáció hatékony felhasználásának képességével* is. Fenti követelmények érvényesek az oktatás-képzés minden szintjén – az alapfokú oktatástól a szakképzésen át a felsőfokú képzésig. Mindez elképzelhetetlen a *tanárképzés* (és -továbbképzés) magas színvonala, folyamatos fejlesztése nélkül. Az említett öt ország látványos gazdasági fejlődést mutatott az elmúlt öt-hat évtizedben – s ha egy pillantást vetünk a Pisa-rangsorokra és a 4. ipari forradalomhoz legszorosabban köthető tudományszakok egyetemi rangsoraira, azonnal meglátjuk e sikerek egyik meghatározó forrását!

Globálisan születni: a kezdő vállalkozásoktól az egyszarvúakig

A poszthegemoniális technológiai korszak vállalati szinten is lehetőségeket teremt a gyors és hatékony felemelkedésre. A digitalizáció, a globalizáció immanens részét jelentő általános liberalizáció és a nemzetközi szolgáltatáskereskedelem korábban elképzelhetetlen bővülésének keretei között az újonnan alapított vállalatok számára lehetővé vált a világpiacra lépés – azonnal, a cégalapítással gyakorlatilag egyidejűleg. A piacra lépés ezekben az esetekben egyszerre több nemzeti piacon történik – nem követve a hagyományos utat, amikor az újonnan alapított cég megerősödik a hazai piacon, s utána kísérli meg a külpiacra lépést. A digitális szolgáltatások ugyanis – per definitionem – nem ismerik az országok, nemzetgazdaságok közötti határokat. Ahogy az internetes kommunikáció jelen idejű információcserét jelent a felek között – függetlenül attól, hogy a felek egymástól milyen távolságra, ugyanabban vagy több országban vannak-e, a digitális szolgáltatások is jelen idejűek – függetlenül attól, hogy hol van a szolgáltatás szervezője, a szolgáltatást nyújtó és a szolgáltatást igénybe vevő fogyasztó. Ugyanazzal a szoftverrel, amellyel egy budapesti étterem étlapjáról meg lehet rendelni és házhoz lehet szállítani az ételt egy budapesti címre, meg lehet ezt tenni egy amszterdami étteremből egy amszterdami címre is. S persze, ugyanígy zajlik az internetes rendelés akkor is, ha Budapestről rendel egy amszterdami étteremből egy amszterdami címre ünnepi vacsorát egy anya a lányának. A „nemzetközinek született" új cégeket már külön kategóriával jelöli a szakirodalom – ezek a *„globálisnak született"*, angolul *„born-global"* cégek. (A „born-global" kategóriája már az 1990-es évek első felében megjelent a szakirodalomban – ennyiben nem a digitalizáció terméke. A digitalizáció azonban olyan új lehetőségeket és területeket nyitott meg az újonnan alapított cégek előtt, amelyek látványosan felgyorsították és világgazdaságilag meghatározóvá tették ezt a vállalattípust.)

Arra a cégre mondhatjuk, hogy „born-global", amely tevékenységének megkezdésétől arra törekszik, hogy a több or-

ságból megszerzett erőforrásokból és a több országban való értékesítésből szerezzen versenyelőnyöket a maga számára. A „born-global cégek" nem egy bizonyos ideig végzett tevékenység után lépnek ki a nemzetközi (világ-)piacra, hanem eredetileg is a világpiacon születnek. *A globálisnak született cégek a kezdetektől a világgazdaságra összpontosítanak, és erőforrásaikat globális vállalkozásra fordítják.* A „born-global cégek" a kezdetektől egységben látják a külpiacokat, és stratégiájukat a külföldi, globális terjeszkedésre alapozzák. *A „born-global cégek" általában különösen magas, a tevékenységi területükön élenjáró technológiai színvonalat képviselnek – hiszen ezért lehetnek azonnal globális szereplők.*

Kitűnő példa minderre az elsősorban az *iGO navigációs rendszeréről* ismert globális autóipari szoftverfejlesztő cég, a budapesti székhelyű NNG Szoftverfejlesztő és Kereskedelmi Kft. A cég a navigációs rendszerek mellett kiberbiztonsági megoldásokat is kínál vásárlóinak. A 2004-ben alapított cég ma már minden kontinensen jelen van, 2020-ig 60 millió navigációs eszközt telepített 38 különböző márkájú járműbe, s *2020. évi árbevétele megközelítette a 20 milliárd forintot.* Számos „born-global cég" válik nagyon gyorsan globális nagyvállalattá, lesz néhány év múltán *unikornis.*

*Unikornis*nak azokat a frissen alapított – „start-up" – magáncégeket nevezik, melyek (piaci, azaz: tőzsdei) *értéke* – rövid idő alatt – *eléri az 1 milliárd USA-dollárt.* (Használják már a *decacorn* elnevezést is, azokra a cégekre, melyek értéke eléri a 10 milliárd dollárt, és a *hectocorn* kategóriát is a 100 milliárdot meghaladó vagyonértékű cégekre.)

2021. június végén – a CB Insights gyakorlatilag naponta (!) frissülő adatbázisa szerint – 743 unikornis működött a világgazdaságban, melyek összértéke hozzávetőleg 2345 milliárd USD volt (CBInsights, 2022). A legértékesebb unikornis a mesterségesintelligencia-fejlesztő kínai Byteandance – amely 2017 júliusában minősült unikornisnak, és négy év alatt százegyvenháromszorosára (!) növelte piaci értékét. A tíz legértékesebb unikornis közül hat USA-beli, és egy-egy kínai, svéd, brazil és indiai vállalat található – mesterséges intelligenciával, fintech-

kel, logisztikával, értékláncmenedzsmenttel foglalkozók. *A 743 unikornis közül 376 egyesült államokbeli székhelyű és 247 (!) kínai* (vagyis az összes unikornis csaknem 84 százaléka ebben a két országban működik). Nagy-Britanniában 31, Németországban és Franciaországban 16-16, Hollandiában 4, Belgiumban 1 unikornist tartanak nyilván. Ugyanakkor Indiában 54, Izraelben 21, Brazíliában 12, Dél-Koreában 10, Szingapúrban 7, Indonéziában 4 unikornis (az összesen 743 cég 14,5 százaléka) működik. Az e-kereskedelemben tevékenykedő egyetlen litván unikornis értéke 4,53 milliárd dollár, Egy unikornis működik Észtországban is, piaci értéke 4,3 milliárd dollár – s amelynek taxijait a budapesti utcákon is láthatjuk.

Az unikornisok közös vonása *a globalizáltság és a digitalizáció nyújtotta lehetőségek kihasználása*: valamennyien globálisnak, a világgazdaság felé fordulónak születtek (vagy fejlődésük nagyon korai szakaszában a világgazdaság felé fordultak) – amire a digitalizáció felhasználásával lettek képesek. Az említett észt unikornis nem személygépkocsikat és taxiórákat tulajdonol, hanem szállításszervezési ismereteket, szoftvereket, mobiltelefonos alkalmazásokat stb. Mindennap megtapasztalhattuk ezt a pandémia idején itthon is: azok a vendéglátóipari vállalkozások maradtak talpon, amelyek digitalizálták az étlapjukat, aktívak voltak a szociális médiában, vagy – digitális megrendelésekre alapozva – megszervezték a szállítást, vagy csatlakoztak az egyik nagy ételfutárhoz (jutalékot fizetve a szállításért és a digitalizált rendelésekért). A Magyarországon legismertebb két ételfutár közül az egyik finn székhelyű: a szervezési know-how és a szoftver mindenütt azonos – csak a digitalizált étlapokat kell országonként betölteni a rendszerbe – GPS-szolgáltatás pedig mindenütt könnyűszerrel biztosítható. *A digitalizációra kétségtelenül alkalmazható* a jól ismert mondás: *aki kimarad, lemarad!* Aki nem képes hatékonyan alkalmazni a digitalizáció nyújtotta lehetőségeket, nem számíthat komoly világpiaci sikerekre – gyakorlatilag nem válhat világpiaci szereplővé.

A digitalizáció óriási (korlátlan?) lehetőségeket teremt a viszonylag kis tőkével, de nagy szaktudással és piacképes ötle-

tekkel induló vállalkozások számára. Persze mindegyiknél eljön a pillanat – minél piacképesebb az ötlet és minél ígéretesebb a megvalósítás, annál hamarabb –, amikor tőkét kell bevonni a vállalkozásba. Ezért csak ott van lehetőség az unikornissá válásra, ahol valamilyen formában *rendelkezésre áll* a start-upok támogatására kész *kockázati tőke* (vagy azt helyettesítő más finanszírozási forma) is. (Nyilván ennek hiánya az egyik oka annak, hogy Magyarországon nem tartanak nyilván unikornist.) Ötven éve még a világon mindenütt azt tanították, hogy a szolgáltatások nemzetközi kereskedelme csak igen korlátozott mértékben képzelhető el, hiszen – definíció szerint – a szolgáltatónak ott kell lennie, ahol a szolgáltatást nyújtja (azaz: a szolgáltatást igénybe vevő székhelyén). Az elmúlt évtizedekben azonban, tehát a globalizáció kibontakozása és elmélyülése óta a szolgáltatások nemzetközi kereskedelme a világkereskedelem legdinamikusabb területe, és a nemzetközi közvetlen tőkeáramlásban is a szolgáltatások – elsősorban a pénzügyi és az infokommunikációs szolgáltatások – *részesedése bővül a leggyorsabban*. Nem is szólva arról, hogy a feldolgozóipari végtermékekben megtestesülő hozzáadott értékben is egyre nagyobb a szolgáltatások aránya. (Egy személygépkocsi árának hány százaléka a benne lévő különféle infokommunikációs szolgáltatások, szoftverek aránya?) Természetesen, ezeken a területeken is kialakultak a *piacvezető óriásvállalatok*, többen közülük *kvázi világpiaci monopolhelyzetet élveznek*, de a kisebb, újonnan született cégeknek is olyan esélyük van a sikeres világpiacra lépésre, dinamikus bővülésre, ami nem volt korábban, a „hagyományos" iparágak által uralt világpiacon.

*

Az elmúlt évtizedekben számos ország sikerrel emelkedett ki a perifériáról/félperifériáról és vált magas jövedelmű, fejlett tudásalapú gazdasággá. Közös jellemzőjük, hogy sikeresen használták ki a poszthegemoniális technológiai korszak nyújtotta lehetőségeket, s a leginkább szofisztikált, *korunk legmagasabb technológiai színvonalát képviselő ágazatokban harcoltak ki erős világgazdasági pozíciókat*. A tudásalapú gazdasághoz vezető gazdaságstratégiákban számos, az adott nemzetgazdaságok sajátosságaiban, társadalmi-gazdasági hagyományaiban rejlő különbség rejlik, kiemelhető néhány olyan fontos közös sajátosság, amely a látványos gazdasági fejlődés meghatározó elemének tekinthető. (A *későn jövők előnyei*, Gerschenkron megfogalmazásában, az ötvenes évek óta jól ismert és elterjedt elmélet – azonban jóval a globalizáció kibontakozása előtti helyzetre és elsősorban a gyors iparosítás lehetőségeire és eredményeire reflektál.)

A világgazdaság fő tendenciáihoz, a meghatározó szerkezeti változásokhoz való alkalmazkodás, illeszkedés elképzelhetetlen *expórtorientált gazdaságpolitika* nélkül. A fejlett országok közé való felzárkózás egyik fő forrása – a délkelet-ázsiai esetekben, Szingapúrban, Dél-Koreában és Tajvanon éppen úgy, mint Finnországban és Írországban – a hosszú távon is sikeres *strukturális politika*, melynek eredménye a hatékony szerkezeti alkalmazkodás a változó világgazdasági folyamatokhoz. A 4. ipari forradalom, a digitalizáció korszakában különösen igaz, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való sikeres bekapcsolódás, a tartósan dinamikus gazdasági növekedés, a folyamatos szerkezeti korszerűsödés elképzelhetetlen *az oktatás-képzés fejlesztése, nemzetközi mércével mérve is magas színvonala* nélkül. *Szingapúr*, *Dél-Korea* és *Tajvan* fentebb vázolt oktatási sikerei mellett megemlíthetjük, hogy a függetlenné vált *Finnországban* (a két világháború között) az oktatási rendszer fejlesztésének elsőbbsége volt, és a tanárok társadalmi megbecsülése, magas fizetése ma is ezt tükrözi. *Írország* 1985 után a beáramló európai uniós forrásokból a legnagyobb hányadot az oktatás-képzés fejlesztésére fordította.

*

A *poszthegemoniális technológiai korszak* nem jelenti azt, hogy a gazdasági és technológiai nagyhatalmak háttérbe szorultak volna, és a globális nagyvállalatok, transznacionális társaságok nem gyakorolnak döntő befolyást a világgazdaságra. Helyzetük

azonban nem *hegemón*, mint a 20. század végéig volt – *inkább domináns. A 4. ipari forradalom, a digitalizáció lehetőséget biztosít* ugyanis a *nem domináns szereplők számára is a világpiacra való betörésre* – akár *önálló szereplőként*, akár *a globális értékláncok nagyobb hozzáadott értéket alkotó szegmenseinek* elfoglalásával. Ne feledjük: korábban unikornisnak tekintették az Airnbn-t, a Google-t és a Facebookot is – csak ezek már kinőtték ezt a kategóriát, s ma már domináns óriásvállalatok.

Ma is érvényes *Michael Porter* 30 évvel ezelőtti megállapítása: a nemzetgazdaságok sikeresek lehetnek azokon a területeken, ahol az ország képes hatékonyan támogatni az adott ágazatban leginkább előnyös versenystratégiát. „A nemzetközi versenyben a siker attól függ, hogyan képes a vállalat előnyös nemzeti pozícióit nemzetközivé tenni. A nemzetgazdaságok azokban az iparágakban sikeresek, amelyekben a hazai vállalatokat ösztönzik vagy kényszerítik a nemzetközi versenyre. A versenyelőnyök nemzeti keretek közötti keresése elszigeteli a vállalatokat ezektől a körülményektől." (Porter, 1990)

IRODALOM

Acemoglu, Daron – James A. Robinson (2013): *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* Budapest, HVG Könyvek

CBInsights (2022): The Complete List Of Unicorn Companies. Forrás: https://www.cbinsights.com/research-unicorn-companies

Csáki György (szerk.) (2009): *A látható kéz: A fejlesztő állam a globalizációban.* Budapest, Napvilág Kiadó

Csáki György (2018): A tajvani oktatási rendszer – kiút a közepes jövedelmi csapdából. *Köz-Gazdaság*, 4.

Csáki György (2021): Közoktatás Szingapúrban. *Köz-Gazdaság*, 2.

Csáki György (2022): Közoktatás Dél-Koreában. *Köz-Gazdaság*, 1.

David, P. A. – D. Foray – J. Mairesse (2001): Public dimensions of the knowledge-driven economy. *OECD/CERI Study Group Memorandum*, 29 June

Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975.* Stanford University Press

Monostori, László (2015): Cyber-phisical production systems: roots from manufacturing science and technology. *At-Automatisierungtechnik.* No 10.

Nick Gábor et al. (2021): Ipar 4.0 érettségi felmérés kérdőíves módszertana. Ipar 4.0 platform, 6–23. https://ipar40platform.hu/hu/sajat-kiadvanyaink/ipar-40-erettsegi-felmeres-kerdoives-modszertana

Porter, Michael (1990): *The Competitive Advantages of Nations.* New York, The Free Press/Macmillan Inc.

Szalavetz Andrea (2004): *Az információtechnológiai forradalom és a felzárkózó gazdaságok.* Budapest, Kossuth

Szalavetz Andrea (2013): Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében. *Külgazdaság*, 3–4.

Tálas Péter (2021): Gazdátlan csomag. Kinek a gondja lesz a hátrahagyott Afganisztán? *Magyar Narancs*, 08. 25.

UNCTAD (2021): World Investment Report 2021. Investing in sustainable recovery. Geneva

World Bank (2005): Economic Growth in the 1990s. Learning from a Decade of Reform. Washington D.C.

World Bank (2022): DataBank. Forrás: https://databank. worldbank. org/home.aspx

Egyenlőség, struktúra, ideológia

A kapitalizmus lehetséges alternatívái

POGÁTSA ZOLTÁN

Miért nem igaz, hogy a kapitalizmus az emberi gazdagodási vágy természetes keretrendszere lenne? Miért kellett a kapitalizmust létrehozni, és miért nem igaz, hogy ez a vágy ősidők óta jellemezné az emberiséget? Miért csak egy rövid epizód az emberiség történetében?

A kapitalizmus problémáit – a globális klímaváltozás, az egyenlőtlenségek gigantikus szélesedése, a kizsákmányolás, az adósságállományok hatalmasra duzzadása – vajon csak egyes kapitalizmusvariánsok okozzák, vagy elkerülhetetlen jelenségek, ha kapitalizmus van? Melyek egyáltalán a kapitalizmus variánsai, és mi köztük a különbség?

Bukott alternatívája volt-e a kapitalizmusnak a szovjet típusú társadalmi rendszer, vagy maga sem lépett túl a kapitalizmuson, és csak egyfajta államkapitalizmus maradt? Milyen más államkapitalizmusok léteztek? Milyen a rendszer most a magát továbbra is kommunistának nevező Kínában? Igaza volt-e bármiben Marxnak, a kapitalizmus első számú kritikusának?

Kapitalizmusban élünk-e még egyáltalán, ha minden iparágat egy-két globális nagyvállalat ural, akik nem nagyon versenyeznek egymással? Miért lassult le az innováció?

Vannak-e alternatívái a kapitalizmusnak? Melyek ezek? Mik az előnyeik? Megvalósíthatók-e ezek, vagy örökre utópiák maradnak? Miért könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét?

Visszafordítható-e a globális klímaváltozás, ha fennmarad a kapitalizmus alapvető belső logikai eleme, a gazdasági növekedés kényszere?

Ezeket és ezekhez hasonló kérdéseket tesznek fel magunknak az emberek világszerte az elmúlt évtizedekben. Felmérések szerint az emberiség elégedetlen a kapitalizmussal. A 2020-as Edelman Trust Index szerint világszerte csupán 18% érezte azt, hogy a rendszer az ő érdekeit mozdítja elő.

A kapitalizmus definíciói

Az alternatívák végiggondolása előtt azonban szükség van némi elméleti definíciós kitérőre: mit is nevezünk kapitalizmusnak? Ahhoz, hogy el tudjunk képzelni egy lényegileg más rendszert, először világosan látnunk kell, hogy mi a kapitalizmus lényege, fő logikája, mozgató és működési elve.

Ahhoz képest, hogy milyen meghatározó kerete életünknek, a kapitalizmusnak közel sincs egységes definíciója. Ami talán még meglepőbb, hogy jelentőségéhez képest ez a kérdés mennyire nem része sem az iskolai oktatásnak, sem a közvitáknak. Benne élünk egy olyan rendszerben, amelynek meghatározására az emberek többsége egész élete során még csak kísérletet sem tesz, és erre külső indíttatást sem kap. Mindez természetesen tovább erősíti azt az illúziót, hogy a kapitalizmus olyannyira természetes rendszer, hogy igazából definícióra és tanulmányozásra sem szorul. A volt szovjet blokk országaiban, ahol a korábbi rendszert kétségtelenül természetellenesnek érezték az emberek, és az első adandó demokratikus választáson le is váltották, úgy jelenítették meg a rendszerváltást, mint egyfajta visszatérést egy természetes rendbe. Azóta százmilliók számára vált világossá, hogy ez az új rendszer sem természetes.

Ráadásul ahogy látni fogjuk, ha mégis kísérletet teszünk a definíciók végiggondolására, azok rendkívül sokrétűnek bizonyulnak.

Magántulajdon

A kapitalizmus talán legelterjedtebb, ám rendkívül felszínes definíciója a magántulajdon kategóriájára épít. Ez azonban nyilvánvalóan téves. Könnyű belátni, hogy magántulajdon a legősibb korok óta gyakorlatilag minden a kapitalizmust megelőző társadalomban létezett. Ez tehát nem lehet annak sine qua nonja.

A piac

Hasonlóan népszerű definíciós elem a piaci koordináció. A kelet-európai rendszerváltások szemérmesen „piacgazdaságnak" nevezték a kapitalizmust. A bevett főáramú közgazdasági narratívában a piaci koordinációt Adam Smith 1776-os „láthatatlan kéz" elméletére szokás visszavezetni, azaz az ún. *klasszikus* közgazdasági iskolára, amelyre a manapság domináns *neoklasszikus* közgazdaságtani iskola támaszkodik.

A piac intézményével azonban ugyanaz a helyzet, mint a magántulajdonnal. Nem lehet a kapitalizmus megkülönböztető sajátossága, hiszen korábbi korszakokban is létezett.

Versenyből származó profit verzus a verseny korlátozásából származó járadék

A piaci verseny mindent átfogó logikáját már maga a klasszikus iskola is részlegesen megkérdőjelezte. Míg Smith csupán két termelési tényezőt azonosított, a *tőkét* és *munkát*, addig követője, David Ricardo egy harmadikat is: a *földet*. A tőke javadalma a profit, amelyhez elvben versenyhelyzetben jut annak tulajdonosa. A Ricardo által bevezetett föld azonban ettől eltér. Míg a tőke elméletben végtelen mennyiségben áll rendelkezésre, ezért a verseny intenzívebbé tételére bármikor bevethető a kínálati oldal számtalan szereplőjével, addig a föld a természetes szűkösségen alapul. Ez kezdetben csak a fizikai földterületet

(termőföld, építési terület) jelentette, majd később ide tartozott az ingatlan is, illetve bármely más erőforrás, amely vagy természetes módon szűkösen áll rendelkezésre, vagy szűkössége mesterségesen előállítható. A szűkös erőforrás tulajdonosa nem profitot realizál, hanem ahogy ezt Ricardo külön fogalommal illette: *járadékot*. A szűkösség azonban nemcsak természetes lehet, hanem a verseny korlátozásával mesterségesen is előállítható. Az ezen való nyerészkedés a járadékvadászat. A kapitalista társadalomban tehát a munkáért kapott béren kívül nem a profit az egyetlen jövedelmi forrás, hanem a járadék is. A kérdés innentől az, hogy milyen arányban jelenik meg a versenyben szerzett profit, illetve a verseny korlátozásával szerzett járadék a ténylegesen létező, kapitalizmusnak nevezett rendszerben. Ahogy később látni fogjuk, a verseny korlátozása sokkal elterjedtebb, mint ahogy azt a közvéleményben kialakult kép sugallaná.

Nagyon hasznos megkülönböztetést tesz Fernand Braudel francia gazdaságtörténész, aki a mai főáram számára meglepő módon kifejezetten szembeállítja a kapitalizmust és a piacot (Braudel, 1982). Szerinte a piac mint intézmény már jóval a kapitalizmusnak nevezett korszak előtt létezett. Egy ókori egyiptomi vagy mezopotámiai kisvárosban is tartottak piacot. A piac alapvetően a kapitalizmusnak nevezett korszakban is fennmarad, azonban a piaci verseny leginkább a kis- és középvállalatok világára jellemző. Az éttermek, kávézók és butikok tényleges versenyben állnak egymással, néha kifejezetten éles versenyben. A nagyvállalati szektort, amelyet Braudel kapitalista cégnek nevez, kifejezetten ennek ellentéte jellemzi. Már a kezdetekkor a Brit és Holland Kelet-indiai Társaságok is azzal váltak dúsgazdaggá, hogy kizárták a versenytársakat, királyi chartával szereztek monopóliumot. Ráadásul amikor csődbe mentek, az udvar még ki is mentette őket. Azóta folyamatosan az történik, hogy a nagyvállalatok a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeznek korlátozni a piaci versenyt, ami így folyamatosan növekvő tőkeerejük meghatározó forrása. A nagy részvénytársaságok ma már globális léptékben, multinacionális cégekként ejtik foglyul az államokat és tesznek meg mindent a verseny korlátozására.

Braudel fogalomkészlete elképesztően hasznos a mai világunk értelmezéséhez Berle és Means (1932) már a 20. század elejének amerikai gazdaságáról kimutatták, hogy azt oligopolisztikus nagyvállalatok uralják. Ehhez képest Braudel fogalomhasználata meglepően és sajnálatosan marginális. A piaci és a kapitalista céget nemcsak a főáram kezeli szinonimaként, hanem legtöbbször még a kapitalizmus kritikája is.

A neoklasszikus közgazdaságtan egyértelműen a profitra összpontosít, a járadék pedig a háttérben marad. Az egyszerűbb bevezető közgazdaságtani könyvek nem is nagyon tárgyalják az utóbbit. Látnunk kell azonban, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan két alapvető állítása ellentmondásban van. Az első ilyen fundamentális állítás a profitmotiváció: a gazdaságban a vállalkozó nyereséget realizál. A másik alapvető állítás a tökéletes verseny. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy adott iparág szereplői az összes inputhoz (alapanyagok, részegységek, munka stb.) azonos áron jutnak hozzá, hiszen a kereslet-kínálati dinamika az arbitrázs jelenségén keresztül egyetlen árhoz vezet. Ám ugyanez lesz a helyzet az iparág eladási áraival is. Az intenzív verseny bármely kezdő eladási árat lejjebb és lejjebb kényszerít, egészen addig, míg a versenypiaci árszint el nem éri az eladási oldal minden egyes szereplőjénél a fajlagos költség szintjét. Ez azonban effektíve azt jelenti, ha végiggondoljuk, hogy ezen a ponton ténylegesen megszűnik a profit, hiszen az eladási ár egyenlő lesz a fajlagos költségszinttel. Összegezve tehát: nem lehet egyszerre igaz a neoklasszikus piac két állítása. Vagy profit van, vagy tökéletes piac. Ebből viszont az is következik, hogy a profit forrása nem a verseny, hanem ellenkezőleg, a verseny korlátozása, a minél inkább monopolisztikus helyzet. Mivel pedig a kapitalizmushoz a profit nyilvánvalóan szükségeltetik, nélküle nem lennének vállalkozók, ebből következően a létező kapitalizmus lételeme a verseny korlátozása, nem pedig a verseny.

Szemben a domináns neoklasszikus iskolával, más közgazdasági iskolák bizony felismerték ezt. A Keynes egyfajta elődjének tekinthető lengyel Michał Kalecki árelmélete (Kalecki, 1968) kifejezetten arra épül, hogy a profitot meghatározó *„markup"*mértéke

a cég monopolhelyzetének mértékétől függ. Az osztrák iskola szintén felismerte a piaci verseny korlátozását mint a profit forrását. Az iskola meghatározó tagja, Joseph Schumpeter a profitot az innovatív cégek átmeneti versenyelőnyének (monopolisztikus helyzetének) tudja be (Schumpeter, 1974). Ez azonban nem magyarázza a nem innovatív cégek profitját.

A tőke visszaforgatása, a növekedés

Max Weber talán leghíresebb írása, a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* a kapitalizmus kialakulásának folyamatát firtatja. Weber ismert módon azt találja, hogy bár magángazdaság, verseny és profit is volt korábban, a kapitalizmus akkor alakul ki, amikor a protestáns (ezen belül is elsősorban a kálvinista) protestánsok a profitot elkezdik a vállalkozásukba visszaforgatni. Ennek motiváló oka az evilági aszkézis, amellyel megpróbálják bebizonyítani maguknak és másoknak, hogy az a *hivatás*, amelyet választottak, valójában Isten hívása volt, Istennek tetsző, Isten támogatását élvezi, azaz a protestáns hit szerinti eleve elrendeltetésben ők az üdvözülők közé tartoznak. Ez a vallásos meggyőződés arra sarkallta őket, hogy földi életükben legyenek puritánok, a megtermelt profitot pedig forgassák inkább vissza a vállalkozásukba, és annak növekedése, gyarapodása lesz majd bizonyíték a mennyek támogatására, az eljövendő üdvözülésre. Fontos megjegyezni, hogy Webernél a protestantizmus a kapitalizmusnak csupán inspirálója, később már nem szükségeltetik hozzá (itt a „báb és pillangó" metaforát használja), a gazdasági rendszer a protestáns országok jelentős mértékű szekularizációja ellenére tovább él (lásd például Hollandia).

Weber elméletéből egyébként következik, hogy a kapitalizmus óhatatlanul növekedő rendszer. Helyi piacokat ellátó kisvállalatok képesek megmaradni adott méretűnek, ám a legtöbb ennél nagyobb cég számára a folyamatos növekedési kényszer egyrészt a tőkebevonás miatt, másrészt pedig azért, mert ellenkező esetben a versenytársak felvásárolják a céget. Mindez fő eleme lesz a kapitalizmus egyik legfontosabb mai kritikájának, a „nemnövekedés" elméletének, amit később tárgyalunk.

A fiktív jószágok áruvá tétele

Polányi Károly *A nagy átalakulás*ban a kapitalizmus kialakulását abban látja, hogy a „fiktív jószágokat", a korábban áruba nem bocsátott munkát, tőkét és földet kommodifikálják, azaz áruvá teszik. Az emberi munka korábban nem volt áruba bocsátható, ez csak a rabszolgatartással változik, a szerződéses munka pedig ennek kései maradványa. A tőke áruvá bocsátását, azaz a kamatszedést a legtöbb vallás tiltotta, ennek megváltozása is kései fejlemény. A föld pedig a feudalizmusban a király tulajdona volt, amelyet a nemeseknek érdemeik és lojalitásuk alapján újra és újraosztott, földpiac viszont nem létezett. A kapitalizmus kialakulásához tehát ezen három, a kapitalista gazdaság szempontjából középponti jelentőségű termelési tényező kommodifikálására volt szükség.

A kapitalizmus variánsai térben és időben

Ahogy tehát Polányi bemutatja, a kapitalizmusnak volt kezdete. Azonban nem maradt változatlan sem időben, sem térben. Hogy időben nem maradt változatlan, arra jó példa a korlátolt felelősségű társaságok létrejötte és dominanciája. A korlátolt felelősségű társaság intézménye is egy relatíve kései fejlemény (Sarokin–Schulkin, 2020). Először New Yorkban vezették be 1811-ben, és onnan terjedt el fokozatosan. Az Egyesült Királyságban csak 1855-ben szabályozták. 1860-még a Londonban kereskedett értékpapírok több mint fele államkötvény volt, 1914-re már több mint 95% vállalati részvény volt (Bullough, 2018).

Azt pedig, hogy a kapitalizmusnak mekkora a térbeli változatossága, a *kapitalizmus válfajai* elnevezésű kutatási program mutatja be. Miközben a hidegháború korszakában a világot mentálisan a „kapitalizmus" és a „kommunizmus" két táborára osztották, az utóbbi globális bukásával világossá vált, hogy a kapitalizmus egységes kezelése messzemenően leegyszerűsítő. A kapitalizmus válfajai kutatási programot (Hall és Soskice, 2001) könyve inspirálta, amely különbséget tesz a „liberális piac-

gazdaságok" (USA, Egyesült Királyság, Ausztrália stb.), illetve a „koordinált piacgazdaságok" (Németország, Japán, Svédország, Ausztria) között. A programnak azóta más modellt, válfajt is sikerült azonosítani, illetve Halltól és Soskice-tól eltérően osztályozni a kapitalizmusokat. Kiemelkedik ezek közül a jóléti állam modellje (Esping-Andersen, 1990; Pontusson, 2006), illetve a távol-keleti fejlesztő állam irodalma, amelyet megalkotója (C. A. Johnson, 1982; 1994) Japán esetére dolgozott ki, ám azóta az ázsiai kis tigrisekre ugyanúgy alkalmazták, mint a fenomenális felzárkózást produkáló óriásra, Kínára. Az egyik legfontosabb kérdésre adja meg ez az értelmezési keretet, a világgazdaság súlypontjának fokozatos áthelyeződésére a távol-keleti térségbe. Szintén fontos kiindulópontot jelentett a Kelet-Európára jellemző külföldi működőtőke-függő (Nölke–Vliegenthart, 2009) versenyállam (Cerny, 1997) definíciója, amelyet sikerrel alkalmaztak a térség fejlődésének elemzésére (Bohle–Greskovits, 2012; Drahokoupil, 2008; Drahokoupil–Myant, 2010).

Kizsákmányolás és elidegenedés

A legismertebb kapitalizmuskritikát Karl Marx adta. Mivel számára is világos volt, hogy a magántulajdon több korábbi korszakot is jellemzett, ez számára sem lehetett a kapitalista termelési mód fő ismérve. Ehelyett ő arra hívta fel a figyelmet, hogy a korábbi gazdasági rendszerekhez képest a kapitalizmus ismérve az, hogy a munkás el van választva, el van idegenedve a termelés eszközeitől, folyamatától, sem ezeket, sem a gyártott terméket nem kontrollálja. A kapitalista profit magyarázatában Marxnál a központi fogalom a kizsákmányolás, azaz, hogy a tőkés a munkást a korábban kialkudott bérnél magasabb érték előállítására kényszerítheti. Ám a kapitalizmus fogalmának definíciójában Marxnál a központi fogalom az elidegenedés, amely nem csupán kulturális fogalom, hanem egyben gazdasági is. Lényege, hogy a munkás nem ellenőrzi a termelőeszközeit, és nem rendelkezik a munkája által létrehozott termékkel.

*

Azt a tézist tehát, hogy a kapitalizmus mindig is létezett volna, valamiképpen az emberi természet sajátságos működési formája lenne, könnyen elvethetjük. A kapitalizmus egy adott történelmi korszak terméke, és ahogy kezdete van, úgy vége is lehet. Ráadásul egy relatíve kései történelmi korszaké, és nem is tart túlságosan hosszú ideje. Már amennyiben még tart, mert mielőtt azt tárgyalnánk, hogy mitől és mikor lesz vége, illetve milyen alternatívái vannak, szembe kell nézzünk azzal az ezt megelőző, ám igen ritkán feltett kérdéssel, hogy kapitalizmus-e még egyáltalán az, amiben élünk?

Kapitalizmus-e egyáltalán, amiben élünk?

Az, hogy kapitalizmus-e még, amiben élünk, több szempontból felvethető. Most ezeket vesszük számba.

A verseny halála

Az egyik ilyen a verseny kérdése. Ezzel foglalkozik többek között Tepper és Hearn (2018). A piaci fundamentalisták egyik leggyakoribb érve Joseph Schumpeter nyomán a kapitalizmus mellett, hogy az meritokratikus, azaz érdemelvű. Ezt azzal támasztják alá, hogy a kapitalizmust az intenzív verseny jellemzi, amely rákényszeríti a cégeket a teljesítményre. Csak az maradhat életben, aki jó vállalkozó, kitűnő a terméke, megújul, és általában véve kiszolgálja a vevők igényeit. Az így elképzelt kapitalizmus tehát teljesítményelvű: a szorgalmasokat, okosakat, tehetségeseket, kreatívokat jutalmazza, a lusták és tehetségtelenek pedig elhullnak benne.

Van egy nagyon nagy baj azonban ezzel a világképpel: már rég nem igaz. Tepper és Hearn könyve a kapitalizmusnak erről a ténylegesen létező valóságáról szól. A szerzők felmérésekre,

tudományos kutatásokra, tényekre, adatokra alapozva mutatják be, hogy a kapitalizmus megszűnt kompetitív lenni. A legtöbb iparágban alig egy-két szereplő határozza meg a piacot.[1]

Az *Economist* 1997 és 2012 közötti kutatásából kiderül, hogy az amerikai iparágak *kétharmada* oligopolisztikus, azaz egy pár cég uralja. A könyvben idézett tudományos kutatások szerint a nyílt részvénytársaságok száma a hetvenes évek óta megfeleződött, miközben új iparágak jöttek létre szép számmal. A felvásárlások eredményeképpen egyre nagyobb vállalatok keletkeznek. Míg 1995-ben a száz legnagyobb cég a teljes profit 53%-át realizálta, addig 2015-re ez elképesztő módon 84%-ra nőtt! Mindez azt jelenti, hogy egy-egy iparágra nem jut több, mint egy-két nagyvállalat. Az egymással intenzíven versenyző kis családi cégek Adam Smith által megálmodott világa már rég nem létezik.

Warren Buffet, a világ leggazdagabb befektetője mindig olyan cégeket igyekszik venni, amelyek ügyesen kizárják a versenytársaikat. Kedvenc kifejezése a *„pricing power"*; az ármeghatározó erő, azaz egy általa tulajdonolt vállalat képessége arra, hogy piaci dominanciája révén meg tudja szabni az iparágra jellemző árakat. Peter Thiel, a PayPal/LinkedIn/Facebook befektetője nyíltan egyértelművé is teszi: a verseny tankönyvi gondolata

[1] Néhány közismert példa, amelyeket a könyv is idéz:
- a kólák esetében a Coca Cola és a Pepsi duója,
- a gyorspostáknál a UPS és a FedEx szinte mindent visz,
- négy légitársaság uralja az amerikai légteret, ráadásul mindegyiknek megvannak az „erődítmény repülőtereik", azaz konkrét utakon a verseny még ennél is kisebb,
- a bankkártyáknál a Visa és Mastercard párosa,
- az Android és az iOS uralják a mobil operációs rendszerek 98%-át,
- Moody's és Standard'n'Poor duopólium a hitelminősítőknél,
- öt pénzügyi holdingnál van az összes amerikai banki eszköz fele (az európai bankrendszerek még ennél is sokkal koncentráltabbak),
- az amerikai háztartások 75%-ának nincs választási lehetősége nagy sebességű internetszolgáltató tekintetében,
- a Google szolgáltatja az internetes keresések 90%-át,
- a Facebooknak 80%-os a súlya a közösségi hálózati szolgáltatók területén,
- a két fenti cég együtt olyannyira dominálja a digitális hirdetési piacot, hogy ellehetetlenítik a hirdetésekre építő online sajtó modelljét,
- a kábeltévé-társaságok szinte mindenhol helyi monopóliumok.

túlértékelt, a kapitalizmus valójában a monopóliumról szól, ekkor tud magasan árazni a cég. Michael E. Porter híres vállalati versenyképességi modelljében is a legkockázatosabb iparág az, ahol a versenytársak erősek, és könnyű az új szereplők piacra lépése (Porter, 1979).

Ez a logika ráadásul nem is annyira új. Monopóliumra törekedtek már Amerika nagy gazdasági fellendülésének „rabló bárói" is. Vanderbilt, Rockefeller vagy Carnegie ugyanúgy extrém módon dominálták saját iparágaikat, mint a maiak, és ezeket a történeteket Tepper és Hearn részletesen le is írják. Éppen ezért nevezi őket az amerikai köznyelv „rabló bárónak" (Josephson, 1962). A megnevezés a középkori német útonálló földesurakra vezethető vissza, akik fizetség nélkül nem engedték tovább az utasokat, akiknek nem volt más választása, mint fizetni. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy járadékot szedtek és nem profitot.

Ahogy már említettük, a híres lengyel protokeynesiánus közgazdász, Michał Kalecki ki is mondja: a verseny egy hasznos kiinduló hipotézise egy tudományos paradigmának, ám a való világ szempontjából nem több mint egy mítosz. A valódi cégek árazását és nyereségességét éppen az határozza meg, hogy milyen mértékben lesznek képesek monopolizálni. A valóságban minél koncentráltabb egy iparág, annál magasabb a profit és annál jobban teljesítenek a részvények; tehát nem akkor, amikor intenzívebb a verseny, ahogy azt a piaci fundamentalizmus sugallná.

A versenytársak nélküli cégnek ugyanis nagyobb az ármeghatározó ereje. Az IMF tanulmánya szerint a neoliberalizmus évtizedeiben 37%-kal nőtt a fejlett gazdaságokban az ún. markup, az a plusz, amit az összköltségre rápakolhatnak a cégek az eladási ár meghatározásakor. Világosan látni kell, hogy ez a markup egyfajta transzfer a szegényektől a gazdagokhoz. Drágítja a szegények életét, növeli a gazdagok profitját. Nem véletlen, hogy amint azt Tepper és Hearn is bemutatják, a felső jövedelmi csoportok részesedése a GDP-ből jóval alacsonyabb volt, amikor monopóliumellenes szabályozást érvényesített a kormányzat, és egyre nőtt, amint ez elmaradt, és fokozódott a piaci koncentráció.

Az erőteljes piaci koncentráció hatása drámai: magasabb árak, kevesebb startup vállalkozás, alacsonyabb termelékenység, alacsonyabb bérek, magasabb jövedelmi egyenlőtlenség, alacsonyabb beruházási szint, valamint a kisvárosok elsorvadása. Mindezekre számtalan példát hoznak a szerzők.

Miért baj az, ha rendkívül nyereségessé válnak a piaci versenytársak nélküli szereplők? Többek között azért, mert rendkívül kevés ember profitál belőlük. Az Egyesült Államokban például a felső 10% birtokolja a vállalati részvények több mint 81%-át... Azaz, aki nem a társadalom csúcsán él, az nem profitál mindebből, a társadalmi különbségek pedig nőnek.

Ráadásul a részvények tulajdonlása többségében intézményes befektetőkön keresztül történik. Csupán 14% birtokolja közvetlenül a részvényeit. Ez óriási erőt ad a gigaalapoknak. Mindösszesen öt intézményes befektető – a Blackrock, a Vanguard, a State Street, a Fidelity és a JP Morgan – tulajdonolja például az S&P500 vállalati részvényeinek 80%-át. Azaz nemcsak hogy a reálgazdaság oligarchikus, hanem az azt tulajdonló pénzügyi világ is. Ez elfogadhatatlan mértékű hatalom és befolyás. Gyakori, hogy ugyanazok az intézményes befektetők a meghatározó tulajdonosai egy adott iparágban az elvileg egymással versenyző két-három cégnek. Ez elég jól megmagyarázza, hogy a topmenedzserek fizetése miért az iparág teljesítményéhez alkalmazkodik és miért nem a vállalatéhoz.

A verseny hiánya megmagyarázza a mai létező kapitalizmus többi, első látásra furcsa jelenségét is. Például azt, hogy miért fogytak megdöbbentő mértékben az elmúlt időszakban az érdemi, azaz technológiai, humántőke- és egyéb beruházások. A nem versenyző vállalatnak sem növekednie nem kell, sem technológiát fejlesztenie, hiszen a fő nyereségességi tényezője a minél magasabb ár. A nem versenyző cég beruházásokra vetített nyereségessége ráadásul évtizedek óta csökken, miközben a részvényárfolyamok az egekben vannak. Ez első látásra valamifajta csoda. Másodikra viszont fenntarthatatlan és igazságtalan manipuláció.

Mit csinál akkor a nem versenyző, nem beruházó cég a bevételével? Egy megdöbbentően nagy részét arra fordítja, hogy megvásárolja saját részvényeit. Ez korábban illegális volt, mivel valójában az árfolyam manipulálásának eszköze, ám a neoliberálisok Ronald Reagan alatt feloldották a tilalmat, ami ismét arra példa, hogy valójában sosem akartak tiszta és versenyző kapitalizmust. Miért vásárolja vissza a cég a saját részvényeit? Mert ezzel feljebb tornássza azok árfolyamát. A visszavásárolt részvények egy részét ki lehet vonni a forgalomból. A részvénytulajdonosok boldogok, hiszen árfolyam-emelkedést tapasztalnak. A visszavásárolt részvények másik részével megjutalmazzák a topmenedzsereket, akik persze ezen keresztül érdekelté válnak a részvényárfolyam mesterséges emelésében. 1978 és 2013 között a CEOk (felső vezetők) inflációval korrigált jövedelme 937%-kal nőtt, míg az átlagos munkásé csupán siralmas 10%-kal. Ezzel az érdekeltséggel létrejött egy körkörös visszacsatolás: létrejött a *„buyback corporation"*, a nyereségessége helyett a részvényértéket maximalizáló vállalat. Az elmúlt évtizedekben hiába volt a sok-sok retorika a vállalati nyereségesség elsődlegességéről, az süllyedt. Mindez megmagyarázza, hogy miért emelkedtek az egekbe a részvényárfolyamok az elmúlt időszakban. Amit persze Trump elnök a maga eredményének állított be, miközben persze semmi köze nem volt hozzá. Mindeközben azonban elmaradtak a beruházások, a technológia fejlődése.

Nagy kérdés, hogy mi a lehetséges válasz a verseny eltűnésére. A minimum az állami szabályozás. Még a verseny valódi hívei, az úgynevezett *ordoliberálisok* (a latin *ordo*, azaz 'rend' szóból) is elfogadják, hogy a verseny nem magától jön létre, sőt a kapitalizmus természetes folyamata a monopolizáció felé tart. Ezért erős államra van szükség, amely szabályozással hoz létre versenyt. Azaz Polányi Károly híres mondásának megfelelően: a kapitalizmus nem magától jött létre, azt meg kellett teremteni. Állami eszközökkel: a gazdasági társaságokról, a pénzügyi rendszerről, a szerződéses fegyelemről, a kartellek tilalmáról szóló törvényekkel, amelyeket az állam tartat be hatalmi monopóliumán keresztül.

Ám a piaci fundamentalisták olyannyira gyűlölik az államot, hogy még annak versenyt biztosító szabályozó hatalmát is elutasítják. A chicagói egyetem olyan neoliberális közgazdászainak, mint Milton Friedman vagy George Stigler köszönhetjük azt a mai állapotot, melyben a deregulációnak köszönhetően eltűnt az érdemi verseny. Ahogy Tepper bemutatja, a neoliberális korszakban – azaz Reagantől 2008-ig – egyre kevésbé alkalmazták a monopóliumellenes szabályozást, a felvásárlások és összeolvadások pedig gigantikus méretűre nőhettek.

Márpedig ez egy őszintétlen álláspont a neoliberálisoktól, akik éppen a meritokratikus versenyre hivatkozva szállnak síkra a kapitalizmus felsőbbrendűsége mellett. A piaci fundamentalisták pontosan tudják, hogy olyan kapitalizmust mentegetnek, amelyben saját elveikkel szemben már alig van verseny. A létező kapitalizmust oligopóliumok és az őket tulajdonló oligarchák által megvásárolt állam jellemzi. A piaci fundamentalisták mantrája hamis, valójában osztályprivilégiumaikat védelmezik, hiszen ha nincs verseny, akkor azok maradnak gazdagok, befolyásosak, akik már eleve azok. Bezárul az alulról betörés esélye.

Komoly kérdés persze, hogy elégséges-e az ordoliberálisok szabályozó akarata. Véletlen-e az, hogy az elmúlt évtizedekben az ilyen szabályozás nem jött létre, sőt egyre inkább a dereguláció terjedt el? Hozzátehetjük: nemcsak a versenypolitika területén, hanem a környezeti, szociális és munkajogi szabályozás területén is. Aligha véletlen. Ennek oka egyrészt a foglyul ejtett állam, azaz a politikusok nagyvállalati és oligarchák általi kampányfinanszírozása. Azaz aligha lesz hathatós versenyszabályozás a politikai kampányfinanszírozás megtisztítása nélkül. Tepper idéz például egy kutatást, mely szerint minden lobbizásra költött egy dollár után 220 dollárnyi adókedvezményt érnek el a cégek. Egy másik idézett kutatás szerint a lobbizásra sokat költő cégek minden évben öt százalékponttal verték meg az S&P500 tőzsdeindex eredményét. A nyereségből pedig ismét visszaforgatnak abba, hogy kormányzati lobbizással kiszorítsák a potenciális versenytársakat. Ezenkívül az is igen elterjedt jelenség – Tepper erre számos adatot is hoz –, hogy az egyes iparágak

szabályozását az adott iparágból érkező „szakértőkre", volt vállalatvezetőkre bízzák, akik az esetek nagy részében ugyanoda térnek vissza a kormányzati kitérő után. Az ilyen szabályozók nem elég erélyesek. Ahogy Theodore Roosevelt elnök mondta: „Nem lesz lehetséges a nagyvállalatok kordában tartása addig, ameddig fennmarad a politikai tevékenységük. Ennek betiltása nem lesz rövid vagy egyszerű feladat, de lehetséges..."

A neoliberalizmus olyan prófétái, mint Friedrich Hayek és Milton Friedman úgy érveltek, hogy piaci versenyre van szükség ahhoz, hogy elkerüljük az elnyomást. Világosan látni kell, hogy követőik ezzel szemben intézményesítették a nagyvállalati szektor által foglyul ejtett államot, amely korlátozza a demokráciát. Azaz a neoliberalizmus több piacról és meritokratikus versenyről prédikált, miközben az uralkodó osztályérdeket szolgálta.

A nagyvállalatok megregulázásához persze kellene hozzáértő választói közeg is, aki ezt a folyamatot támogatja. Ehhez pedig jóléti állam kell, amely tanult középosztályt hoz létre. Magyarul, aki igazi piaci versenyt akar, annak sokkal messzebb kell mennie az ordoliberalizmus szabályozó akaratánál, ami ráadásul a nagyvállalatok hatékony lobbizása mellett meg sem valósul. Messzebb kell mennie: egészen a politikai gazdaságtanig.

És ha már a politikánál tartunk, érdemes megemlíteni a legproblematikusabb duopóliumot: az amerikai Republikánus és Demokrata Párt minden más politikai erőt kizáró kartelljét.

Érdekes módon sokszor a baloldalon azon az alapon bírálják a kapitalizmust, hogy túl sok a verseny, a rendszer mindent versennyé tesz. A munkavállalói oldalon ez valóban igaz. Ahogy már említettük, a nagy cégek száma folyamatosan csökkent, az egyre kevesebb számú cég alkuereje pedig ebből adódóan jelentősen nőtt a munkaerő-piacon a munkakeresőkkel szemben. De már az iskolákban is egyre intenzívebb a bejutási verseny, egyre fiatalabb korban vannak megversenyeztetve a diákok. Ezután a munkaerő-piacon is intenzív a verseny. Azonban ez a verseny sem fair: a családi örökség, a kapcsolatok, a szociális, kulturális, szimbolikus tőke szinte mindent eldönt, ha nem társul hozzá egyenlően jó iskolarendszer, képzés és egészségügy az újraelosztásból. A diákok, a

munkavállalók által átélt stressz tehát csak részben az intenzív verseny eredménye, nagyrészt inkább annak nem fair jellege okozza.

A munkavállalói oldal által érzékelt verseny azonban elfedi azt a fejleményt, hogy a vállalatok között gyakorlatilag megszűnt a verseny. Ideje, hogy észrevegyük, a kompetíció ideológiáját a kapitalizmus a tőke oldalán léptékekkel kevésbé érvényesíti, mint a munka oldalán. A verseny hiányával kapcsolatos kutatások tanulsága, hogy aki a ma létező monopolisztikus piacot, a ténylegesen létező kapitalizmust meritokratikus alapon mentegeti, az hiteltelenül őszintétlen.

Állami lélegeztetőgép a kapitalista cégeknek

További problémát jelent, hogy a cégeket manapság a gyakorlatban az állam tartja életben. A 2009-es nagy nemzetközi pénzügyi válság esetében is az állam mentette ki az amerikai pénzintézeteket, autógyártókat, illetve áttételesen az európai bankokat is (Tooze, 2019). A Covid-válság idején pedig ez még inkább így volt. Nemcsak az állami pénzpumpára volt szükség a kapitalista gazdaság életben tartására, de konkrétan a jegybankok különböző erre szakosodott alapokon keresztül tulajdonosaivá is váltak az amerikai, európai és főleg a japán gazdaság nagy részének (Tooze, 2021). Márpedig azt elég könnyű belátni, hogy az állam által tulajdonolt és életben tartott kapitalizmus nem egyezik egyik hagyományos kapitalizmusdefinícióval sem.

Eltűnő profitabilitás

Míg a keynesiánusok és a Modent Monetáris Elmélet (MMT) a kereslet elégtelenségében látja a gazdaság problémáit, addig a marxiánus közgazdaságtan a profitabilitásban. Ennek szellemében Tapia (2018) empirikusan egymáshoz képest késleltetve vizsgálta a beruházások, illetve a kereslet összefüggéseit a növekedéssel és foglalkoztatással. Azt találta, hogy azok nem igazolják vissza a keynesiánus közgazdaságtan tézisét, mely szerint a beruházások hajtanák a gazdasági ciklusokat. Szintén vizsgálta a profitabilitás és a növekedés és foglalkoztatás összefüggéseit, itt viszont erőteljes kapcsolatot talált. A marxiánusok számára ez visszaigazolja nézeteik realizmusát, hiszen számukra a kapitalizmus mozgatórugója a profitabilitás: a vállalkozók beruházási döntéseiket a profitabilitás alakulásának megfelelően hozzák meg. Erre a következtetésre nemcsak a marxiánusok jutottak el, hanem például a posztkeynesiánus Joan Robinson is.

A szintén marxiánus Carchedi (2018) vizsgálta Marx központi tézisét is a kapitalista profitráta csökkenéséről. Úgy találja, hogy a profitráta egészen hetvenes évekig süllyedést mutat, a marxi tézisnek megfelelően. Ekkor azonban vízszintesre vált. Ez azonban csupán annak köszönhető, hogy a neoliberalizmus intézményesülése (mindenekelőtt a szakszervezetek kompetenciájának csökkentése) miatt a hozzáadott értéken belüli bérarány csökken a profit javára. Ha a változatlanul tartjuk a GDP-n belül a profitarányt – mutatja ki Carchedi –, akkor az ily módon korrigált profitráta folytatólagos csökkenést mutat. Mindez azt jelenti, hogy a profitráta Marx által előrejelzett hosszú távú süllyedési trendje empirikusan visszaigazolt. A profitabilitás csökkenését csak ideiglenesen tudta ellensúlyozni a GDP profitarányának emelése politikai eszközökkel, ám a hosszú távon tapasztalható mélyebb trendet ez sem tudja megakasztani. A marxiánusok szerint tehát a kapitalizmus önfelszámolása valós lehetőségként merül fel már középtávon is.

A kapitalizmus alternatívái

„Könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét!" – idézik gyakran Frederic Jamesont (1996). Érdemes mégis végiggondolni, hogy milyen alternatívái léteztek, illetve léteznek jelenleg a kapitalizmusnak.

A szovjet rendszer

Az uralkodó történetírás szerint a kapitalizmus legerősebb valaha volt kihívója a szovjet típusú rendszer volt, amelyet felváltva neveznek 'szocializmusnak', 'kommunizmusnak', illetve némileg nagyobb történelmi távlatból, szituatíve 'létező szocializmusnak' vagy 'államszocializmusnak'.

A valóságban azonban a szovjet típusú rendszer egyik sem volt. A rendszer hivatkozási alapja Marx volt, ezért nem alaptalan Marx már idézett kapitalizmusdefiníciójával szembesíteni ezt a rendszert, ahogy teszi például Tamás (2021) is. Ugyanarra a végkövetkeztetésrre jut, mint sok más elődje (Boggs–Dunayevskaya–James, 1986; Chattopadhyay, 1994; Ciff, 2003; Haynes, 2002; Resnick–Wolff, 2002), azaz hogy a szovjet típusú rendszer nem haladja meg a kizsákmányolást. Egyszerűen a tőkés helyébe az államot állítja, ám a munkásság továbbra sem rendelkezik a termelőeszközeivel, illetve az általa létrehozott termékkel.

A nemnövekedés

A kapitalizmus jelenlegi legerőteljesebb kihívója a nemnövekedés elmélete (Hickel, 2018, 220; Hickel–Kallis, 2020). A klímaváltozás széles körben vált ki ilyen aggodalmakat, mindeközben világossá váltak a növekedés ökológiai korlátai is. A gazdasági növekedés egyértelműen a károsanyag-kibocsátással járt együtt. Ha csak a legfontosabbat, a CO_2-t vizsgáljuk, azt látjuk, hogy annak kibocsátása együtt mozgott a gazdasági növekedéssel.

Márpedig a globális CO_2-kibocsátás további növelésére nincs lehetőségünk, sőt a Párizsi egyezmény klímacéljai értelmében ma már annak jelentős *csökkentésére* van szükség (IPCC, 2011). Ráadásul a CO_2 a gazdasági tevékenységnek csupán egyetlen káros következménye. A valódi lista igen hosszú, magában foglalja a metánkibocsátást, a tengereket elárasztó műanyagokat, a termőföldek minőségének állagromlását, az esőerdők kiirtását,

a túlhalászást, a biodiverzitás nagyrészt visszafordíthatatlan csökkenését stb.

Ezen megfontolások alapján világos, hogy a gazdasági növekedésnek le kell állnia. Egész egyszerűen nem folytatható az a gazdasági rendszer, amely a GDP növekedését helyezi a középpontba.

Ellenérvként gyakran megfogalmazódnak techno-optimista szcenáriók, mely szerint megfelelő technológiai váltással a CO_2-kibocsátás nem nő tovább együtt a gazdaság növekedésével. Az európai uniós CO_2-kibocsátás például az elmúlt időszakban levált a gazdasági növekedésről (az Egyesült Államoké nem). Mindez azonban csak azért volt lehetséges, mert a fizikai termelés nagy része kihelyeződött a globális Délre, mindenekelőtt Kínába és Indiába, ahol a CO_2-kibocsátás drámaian megnőtt. *(1. ábra)* Ezenfelül a nemzetközi szállítmányozáshoz kötődő kibocsátás is értelemszerűen nőtt. Ami tehát a kibocsátás leválásaként *decoupling* jelenik meg a globális Északon, az valójában nem más, mint globális újrarendeződés. A teljes globális kibocsátás nem csökken, és nem is tud csökkeni nemnövekedés nélkül. A techno-optimista szcenáriók hamisak (Hickel–Kallis, 2020).

Érdemes pár szót szólni az alternatív szcenárióról is, a jelenlegi gazdasági folyamatok folytatódásáról. Ezt ugyanis gyakran úgy állítják szembe a nemnövekedés gondolatával, mintha ez a szcenárió a folytatólagos növekedést jelentené. Ez azonban nem így van. A globális klímaháztartás felborulása, a szélsőséges környezeti jelenségek megszaporodása, a nagyobb volatilitás miatti környezeti károk, a szárazságok, aszály, illetve máshol az áradások, az emiatt meginduló népvándorlás és háborús konfliktusok ebben az alternatív szcenárióban is egyre erősödő gazdasági csökkenést jósolnak. Az Egyesült Államok Negyedik Nemzeti Klímaváltozási Jelentése (USGCRP, 2018) például, 10%-os GDP-csökkenéssel számol ebben a szcenárióban. A híres Stern-jelentés (Stern, 2006) pedig évről évre a GDP 5%-ának elvesztésével számol hosszabb távon.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a globális gazdaság nem növekedhet már tovább, azonnal kemény elosztási kérdésekkel

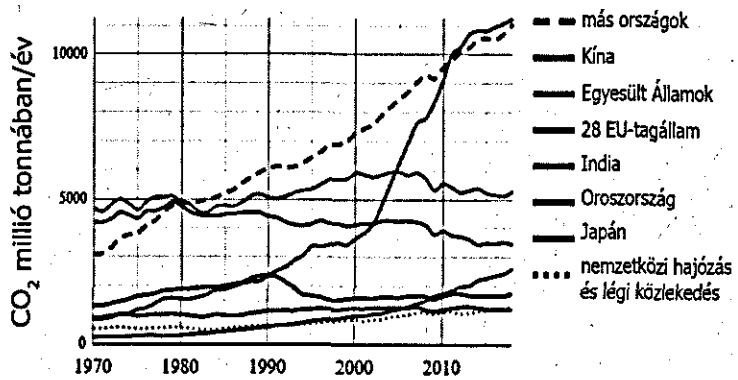

1. ábra. CO_2 kibocsátás a világ egyes nagy régióiban (Forrás: Crippa et al. 2019)

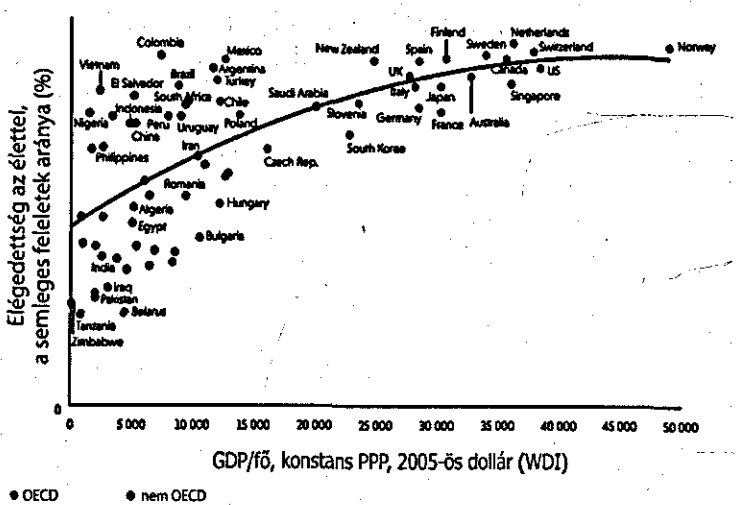

2. ábra. A gazdasági fejlettség és az élettel való elégedettség összefüggése (Forrás: Graham, Carol :*The Pursuit of Happiness: An Economy of Well-Being.* Washington,(Brookings Institution Press, 2012,17.)

szembesülünk mind nemzeti, mind globális szinten. Az ugyanis nem kérdés, hogy a világ népességének jelentős része még mindig nagyon alacsony szinten él. Ezek azok az emberek, akik az elégedettség/GDP összehasonlításban (2. *ábra)* a görbe függőleges részén helyezkednek el. Az ő életszínvonaluk növeléséhez bizony a fogyasztásuk növelésére lesz szükség, anélkül tehát, hogy ez a globális összkibocsátást növelné. Könnyű belátni, hogy ez másképp nem valósulhat meg, mint erőteljes újraelosztással a világ kisszámú nagyon gazdag lakosától a nagyszámú szegény felé.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a nem növekedő, azaz stacioner gazdaság már nem kapitalizmus. A kapitalizmusnak ugyanis alapvető logikai eleme a többlettermelés, a növekedés.

IRODALOM

Berle, Adolf A. – Gardiner C. Means (1932): *The Modern Corporation and Private Property.* Piscatavay, Transaction

Boggs, Grace Lee – Raya Dunayevskaya – CLR James (1986): *State Capitalism and World Revolution.* Chicago, Charles H. Kerr Publishing

Bohle, Dorothee – Bela Greskovits (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Ithaca, Cornell University Press

Braudel, Fernand (1982): *The Wheels of Commerce: Civilization & Capitalism 15th-18th Century,* Vol. 2. 1st edition. New York, Harper & Row

Bullough, Oliver (2018): *Moneyland: Why Thieves And Crooks Now Rule The World And How To Take It Back.* Main edition. London, Profile Books Ltd.

Carchedi, Guglielmo (2018): The Old Is Dying but the New Cannot Be Born: On the Exhaustion of Western Capitalism. In: *World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability.* Eds. Carchedi, Guglielmo – Michael Roberts. Chicago, Haymarket Books

Cerny, Philip G. (1997): Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. *Government and Opposition,* 32(2): 251–274.

Chattopadhyay, Paresh (1994): *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience.* New York, Praeger

Cliff, Tony (2003): The Nature of Stalinist Russia. In: uő: *Marxist Theory after Trotsky.* London, Bookmarks, 1–138.

Drahokoupil, Jan (2008): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment.* 1st edition. London – New York, Routledge

Drahokoupil, Jan – Martin Myant (2010): *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia.* New York, John Wiley & Sons, Inc.

Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton, Princeton University Press

Hall, Peter A. – David Soskice (eds.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Illustrated edition. Oxford – New York, Oxford University Press

Haynes, Mike (2002): Marxism and the Russian Question in the Wake of the Soviet Collapse. *Historical Materialism,* 10(4): 317–62.

Hickel, Jason (2018): *The Divide: Global Inequality from Conquest to Free Markets.* New York, W. W. Norton & Company

Hall, Peter A. – David Soskice (eds.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Illustrated edition. Oxford – New York, Oxford University Press

Haynes, Mike (2002): Marxism and the Russian Question in the Wake of the Soviet Collapse. *Historical Materialism,* 10(4): 317–362.

Hickel, Jason (2018): *The Divide: Global Inequality from Conquest to Free Markets.* New York, W. W. Norton & Company

Hickel, Jason (2020): *Less Is More: How Degrowth Will Save the World.* London, William Heinemann

Hickel, Jason – Giorgos Kallis (2020): Is Green Growth Possible? *New Political Economy,* 25(4): 469–86.

Jameson, Fredric (1996): *The Seeds of Time.* New York, Columbia University Press

Johnson, Chalmers A. (1982): *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975.* Rewood City, Stanford University Press

Johnson, Chalmers A. (1994): *Japan: Who Governs?: The Rise of the Developmental State.* New York, W. W. Norton & Company.

Josephson, Matthew (1962): *The Robber Barons.* San Diego, Mariner Books

Kalecki, Michal (1968): *Theory of Economic Dynamics.* New York, Monthy Review Press.

Marx, Karl (1867): *Das Kapital. Kritik Der Politischen Oekonomie.* Verlag von Otto Meisner

Nölke, Andreas – Arjan Vliegenthart (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics,* 61. 670–702.

Polányi, Károly (Karl) (1944): *The Great Transformation.* Toronto, Farrar and Rinehart. Magyarul: *A nagy átalakulás.* Budapest, 2004, Napvilág Kiadó

Pontusson, Jonas (2006): *Inequality and Prosperity: Social Europe vs. Liberal America.* Ithaca, Cornell University Press

Porter, Michael E. (1979): How Competitive Forces Shape Strategy. *Harvard Business Review,* 57(2): 137–145.

Resnick, Stephen A. – Richard D. Wolff (2002): *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR.* London – New York, Routledge

Ricardo, David (1817): *On The Principles of Political Economy and Taxation.* London, John Murray. Magyarul: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.* Budapest, 1954, Akadémiai Kiadó

Sarokin, David – Jay Schulkin (2020): *The Corporation.* Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing

Schumpeter, Joseph A. (1974): *Theory of Economic Development.* Oxford – New York, Oxford University Press,

Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* London, W. Strahan – T. Cadell. Magyarul: *A nemzetek gazdasága.* Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó

Tamás Gáspár Miklós (2021): *Antitézis.* Budapest, Kalligram

Tapia, José A. (2018): Investment, Profit and Crises: Theories and Evidenc. In: *World in Crisis: A Global Analysis of Marx's Law of Profitability.* Haymarket Books.

Tepper, Jonathan, and Denise Hearn. 2018. *The Myth of Capitalism: Monopolies and the Death of Competition.* 1st edition. Hoboken, New Jersey: Wiley.

Tooze, Adam 2019. *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World.* Illustrated edition. New York, Penguin Books

Tooze, Adam (2021): *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy.* New York, Viking Press

Weber, Max (1905): *Die Protestantische Ethik Und Der Geist Des Kapitalismus.* Magyarul: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, 1982, Gondolat

Mit kezdjünk az egyenlőtlenségekkel?

ÉBER MÁRK ÁRON

Csökkentsük őket – mégpedig radikálisan! Ez nem pusztán morális kötelességünk, nemcsak egy politikai eszmény vagy egy társadalmi részérdek diktálja ezt, hanem a földi élővilág és benne az emberiség túlélésének egyik feltétele is. A Föld ökológiai rendszereinek óvása, a természeti erőforrások kíméletes használata és a társadalmi igazságosság érvényesítése egyaránt szükségessé teszik a világszinten és helyben egyaránt hatalmassá váló egyenlőtlenségek következetes visszaszorítását. Az emberiség és a földi élőlények pusztulásának – *nem szükségszerű, azaz elkerülhető szenvedésének* – minimalizálása érdekében következetes egyenlősítésre van szükség. Ha ez valamiért nem bontakozhat ki, vagy nem kellően radikális, akkor a következő évtizedekben az emberiség és lénytársaik máskülönben elkerülhető szenvedésének és pusztulásának *fokozódásával* kell számolnunk. Ezt pedig nem akarhatjuk.

Az alábbiakban mindenekelőtt meghatározom, hogy mit érthetünk egyenlőségen, egyenlőtlenségeken és egyenlősítésen, milyen főbb folyamatok vezettek az elmúlt fél évszázadban az egyenlőtlenségek megnövekedéséhez világszinten, regionálisan és helyben, a magyar társadalomban, milyen alapvető folyamatok okozzák, tartják fent és termelik újra az egyenlőtlenségeket, s hogy miért van szükségünk az egyenlősítés radikális programjára.

Egyenlőség, egyenlőtlenségek, egyenlősítés

Az egyenlőség egyenrangúságot jelent, nem pedig egyformaságot. Nem azt takarja, hogy mindenkinek pontosan ugyanannyi jövedelme, vagyona, erőforrása van (vagy legyen), mindenki pontosan

ugyanolyan körülmények között él (vagy kell élnie), hanem azt a követelést fejezi ki, hogy az élethez nélkülözhetetlen javak és lehetőségek *mindenki számára elérhetők, hozzáférhetők legyenek*. Az egyenlősítés következésképpen nem egységesítést vagy uniformizálást jelent, hanem a kimenetek egyenlősítését, ezáltal pedig esélyteremtést mindenki számára ahhoz, hogy kibontakoztathassa a benne rejlő képességeket és tehetséget. Lehetőséget teremteni mindenki számára arra, hogy a rendelkezésére álló életidőt minél hosszabban, minél egészségesebben, minél tartalmasabban és – a társadalom számára – minél hasznosabban töltse el.

Egy példát említve: az egyenlőség a lakhatás területén nem azt jelenti, hogy mindenkinek egyforma lakása kell legyen – mindenkinek járjon egy betonkocka egy „falanszterszerű", szürke lakótelepen –, hanem azt, hogy mindenkinek legyen emberhez méltó, egészséges, komfortos, biztonságot nyújtó, a kor színvonalának megfelelő lakhatása. S hogy mindez ne puszta követelés legyen, hanem megvalósult tény: senki ne kényszerüljön az utcán élni (hiszen ténylegesen senki nem akar az utcán élni – aki mégis ott él, az pusztán jobb lehetőség híján kényszerül ezt „választani"). Senki ne fagyjon meg a téli hidegben (sem a szabad ég alatt, sem a saját otthonában).

Fontos tudatosítanunk: a magyar állam és a magyar gazdaság ma is elegendően „gazdag" ahhoz, hogy mindezt mindenki számára megteremtse, illetve mindenkit hozzásegítsen ehhez. Bőven volna elegendő erőforrásunk és képességünk erre – előmozdíthatnánk ezt szabályozással, újraelosztással, tulajdonnal, hathatósabb társadalmi-gazdasági szerepvállalással. Az egyenlőség ebben az értelemben tehát jogokat is jelent, miközben nem merül ki az emberi jogok (alapjogok, szabadságjogok) érvényesítésének lehetőségében. E jogok érvényesíthetősége és valóságos érvényesülése az egyenlőség szükséges, de nem elégséges feltétele. Az egyenlőtlenségek összekapcsolódása ugyanis még azon szerencsés esetekben is képes csorbítani az egyenlőséget, amikor az alapvető jogok kifogástalanul érvényesíthetők.

Az egyenlőtlenségekről többes számban érdemes gondolkodnunk. Egyes összetevői – a különféle társadalmi, gazdasági,

területi, politikai, kulturális egyenlőtlenségek – egymással *összekapcsolódva* egyenlőtlen helyzeteket, többoldalú egyenlőtlenséget okoznak és tartanak fent. Az egyenlőtlenségek valamennyi oldala aligha lenne kimerítő módon felsorolható, egy újabb példán keresztül azonban összekapcsolódásuk jól érzékeltethető. Pontosan tudjuk, hogy a szülők társadalmi helyzete, bejárt életpályája és erőforrás-ellátottsága erőteljesen befolyásolja gyermekeik társadalmi helyzeteit és életpályáit – így társadalmi felemelkedésük és lecsúszásuk (azaz mobilitásuk) esélyeit is. Az egyenlőtlenségek egyes oldalait – jobbára csak az elemzői tekintet számára szétválasztható vetületeit – hozzávetőlegesen a következők teszik ki: sérülékeny munkaerőpiaci pozíció, bizonytalan foglalkoztatottság vagy egyenesen (tartós) munkanélküliség, alacsony iskolai végzettség, viszonylagos képzetlenség, alacsony jövedelem, érdemi vagyon, illetve megtakarítások hiánya (sőt „negatív megtakarítások", hiszen adósság formájában a vagyon negatív is lehet), peremhelyzetű lakóhely, kedvezőtlen lakókörülmények (például megfelelő védelmet és biztonságot nem kínáló vagy egészségtelen lakóhely), bántalmazó családi-párkapcsolati viszonyok, kiszorulás közterekről és közintézményekből, a belépés megtagadása a munkavállalás és fogyasztás magántereibe – és így tovább. Ténylegesen ezek számos esetben együtt járnak: egymással összekapcsolódva összetett és súlyos hátrányokat, ódivatú kifejezéssel „halmozottan hátrányos helyzeteket" okoznak. Az egyik tekintetben megmutatkozó kedvezőtlen helyzet (például a sérülékeny munkaerő-piaci pozíció) egyszerre oka és okozata az egyenlőtlenség többi vetületein megmutatkozó kedvezőtlen helyzeteknek. Ahogyan József Attila írta, az egyenlőtlenségek valamennyi oldala ilyenformán „szorítja, nyomja, összefogja" egymást, „s így mindenik determinált".

Az egyenlőtlenségek vetületei – „akár egy halom hasított fa / hever egymáson a világ" – láthatatlanul, azaz szabad szemmel nem látható módon is kölcsönösen fogják, stabilizálják egymást. Ez a szerkezetiség természetesen nem csak a hátrányos helyzetek esetében figyelhető meg. Az összekapcsolódó egyenlőtlenségek az osztályszerkezet (leg)felső régióiban, az uralkodó osztályok esetében „halmozottan előnyös helyzeteket" hoznak létre. Itt az előnyök az előnyökkel, az erőforrások az erőforrásokkal kapcsolódnak össze. Az egyenlőtlenségek szerveződésének általános szabályszerűsége, hogy a tőke tőkét „vonz", míg a tőkék és erőforrások hiánya más tőkéket és erőforrásokat is „eltaszít" magától. Az előnyök így tendenciaszerűen az előnyökkel, míg a hátrányok hosszabb távon a hátrányokkal kapcsolódnak össze.

Az egyenlőtlenségek összessége osztályszerkezetté összekapcsolódva – „akár egy halom hasított fa" – valóban „determinált". Ez azonban nem megváltoztathatatlanságukat jelenti. Nem abban az értelemben van itt szó meghatározottságról (azaz determinációról), ami szerint ez valamiféle természettörvény vagy isteni elrendelés eredménye lenne, ami többé nem alakítható és amit – mint Istentől valót vagy természettől adottat – el kellene fogadnunk. *Az összekapcsolódó egyenlőtlenségek igenis mérsékelhetők.* Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha az egyenlőtlenség különböző vetületeit *egyidejűleg, hathatósan* és *erőteljesen* minimalizáljuk. Egy-egy oldalának a többitől elszigetelt csökkentése – például a jövedelmi egyenlőtlenség mérséklése – önmagában még nem okozza az összekapcsolódó egyenlőtlenségek *egészének* mérséklődését. Csak komplex, azaz többoldalú és több ponton egyszerre ható egyenlősítő program érhet el tartós eredményt. Az egyenlőtlenségek többi oldalának „tehetetlensége" máskülönben „elnyeli" az egyes, elszigetelt beavatkozások egyenlősítő erejét.

Az egyenlőtlenségek tetten érésének sajátos terepe az életpálya, az egészség és betegség, valamint a halálozás viszonylata: ki hány évig él? Hány évet él komolyabb betegség nélkül, egészségesen? E tekintetben az elmúlt harminc évben Kelet-Közép-Európa és Magyarország is keresztülment legalább egy súlyos sokkon: a kilencvenes évek magánosítása és ipartalanítása okozta halálozási válságon. E mortalitási krízis fő oka az államszocialista vagyon rendszerváltás utáni privatizációja, valamint a volt államszocialista gazdaság iparának gyors leépítése, radikális dezindusztrializációja volt (Scheiring et al., 2018, 2021). Ma

már az is kimutatható, hogy e tömeges elhalálozás nem vezethető vissza kizárólag arra az alkohollal kapcsolatos, viszonylag megengedő politikára, amivel mindezt korábban visszatérően magyarázták (Azarova et al., 2021).

E halálozási válság elsődleges áldozatai a munkásosztály kilencvenes években közép- és idősebb korú férfi tagjai voltak (Scheiring et al., 2018). Kelet-Európában – Oroszországgal együtt – az ilyen módon több mint 7 millió fő hal meg „idő előtt", többségükben munkásférfiak (Shkolnikov–Cornia, 2000; Azarova et at., 2017). A reménytelenség és a kétségbeesés miatti halálozás az Egyesült Államokban is hatalmas méreteket öltött: az USA-ban a dezindusztializáció mellett különösen az ópiátalapú fájdalomcsillapító szerek elterjedése (módszeres elterjesztése) erősítette fel e mortalitási válságot (Scheiring–Stuckler–King, 2020; Case–Deaton, 2020; Scheiring, 2020). Több helyütt is megfigyelhető, hogy miközben a születéskor várható átlagos élettartam a teljes népességben alapvetően növekvő tendenciát mutat, ez elsősorban a szellemi foglalkozásúaknál emelkedik; a munkásosztály túlnyomórészt fizikai munkát végző részén belül több esetben stagnál vagy egyenesen csökken (Murphy et al., 2006; Therborn, 2017, 118–119.).

A neoliberális fordulat

A privatizáció és a dezindusztrializáció a kelet-közép-európai térségben a kilencvenes években okozta a legnagyobb átalakulást (beleértve e halálozási válságot is). Ennek gyökerei azonban a hetvenes évek válságaira (mindenekelőtt az 1973-as olajárrobbanásra) vezethetők vissza. Az 1929–1933-as nagy gazdasági válság, illetve a második világháború után kiépülő globális tőkefelhalmozási rezsim, valamint az Egyesült Államok ezzel párhuzamosan felemelkedő és kiépülő globális hegemóniája a hetvenes évek első harmadára fordulóponthoz érkezett. A reálgazdaság addigi növekedése, valamint az abból származó hozamok a hatvanas évek végére lecsökkentek, a hetvenes évekre

visszaestek, mindez pedig a centrumtőke jövedelmezőségének (profitabilitásának) válságában is megmutatkozott.

A profitabilitás növelését célzó intézkedéseket a centrumtőke részben már a hetvenes években kikényszerítette, az igazi áttörést azonban csak a nyolcvanas évek elején érte el. Ezt nevezzük neoliberális fordulatnak, illetve a sokszor csak globalizációnak nevezett folyamatok valódi eredőjének, a *neoliberális globalizáció* kezdőpontjának. E tőkepárti, egyúttal munka- és társadalomellenes ellentámadás az államhatalmat a szakszervezeti, sztrájk- és munkajogok csorbítására, a bérek és a nem bér jellegű költségek lefaragására ösztönözte. Elkerülhetetlennek nevezve keresztülvitte azt is, hogy az állam vállaljon kisebb szerepet a gazdasági, a szociális és a népjóléti folyamatokban, vagyonát adja el magánszereplőknek (privatizáció), csökkentse az éppen transznacionális térhódításra készülő nagyvállalatok és pénzügyi közvetítőintézmények működtetésére vonatkozó állami szabályozásokat (dereguláció), ezáltal szabadítsa fel a piacokat, vagyis amit ez valójában jelent: *gördítse el az akadályokat a (centrum)tőke felhalmozásának útjából* (piacliberalizáció).

E politikai irányzat első emblematikus képviselői – mások mellett – Augusto Pinochet, Ronald Reagan és Margaret Thatcher voltak. A hetvenes-nyolcvanas években ezzel párhuzamosan, illetve ennek részeként megindultak a szakszervezetek és a különféle osztályhelyzetű dolgozók elleni támadások, melyek a munkaerő árának leszorításával és a termelésszervezés átalakításával (áttéréssel a fordiról a posztfordi termelésszervezésre) versenyelőnyhöz juttatták a munkáltatókat és különösképpen a (centrum)tőkét, miközben ennek terheit egyoldalúan a munkát ténylegesen elvégzőkre hárították át. A világgazdasági verseny e fokozódása a nyolcvanas években a térségünkbe is „begyűrűzve" felfokozta az államszocializmus válságát. E tőkepárti-neoliberális áttörés térségünkben egy meglehetősen hosszú folyamat után, 1989-ben következett be.

Mindez egyúttal arra is választ ad, hogy az elmúlt hozzávetőlegesen négy évtizedben – a nyolcvanas évek eleje óta – miért tapasztalhatjuk az egyenlőtlenségek növekedését helyben (Ma-

gyarországon), regionálisan (Kelet-Közép-Európában) és világviszonylatban (globálisan) is (Ferge, 2005, 2017; Milanović, 1998, 2005, 2016). A hetvenes-nyolcvanas évek óta az egyenlőtlenségek csökkentését, illetve féken tartását célzó állami intézkedések és politikai erők szerte a világban meggyengültek, kevés kivétellel az egyenlőtlenségek növelésének politikái nyertek teret. Az egyenlőség és az egyenlősítés eszményei háttérbe szorultak, a baloldali pártok és szakszervezetek teret veszítettek, neoliberalizálódtak vagy marginalizálódtak. Jobbára szövetséget kötöttek a „szabad piac" fikciója nevében szót emelő nagytőke érdekképviselőivel, majd „harmadik utas", „rózsaszínné fakult", neoliberális vagy – jobb esetben – szociálliberális pártokká szelídültek (Mudge, 2018).

Követték Tony („Tory") Blairt és Gordon Browntot, Bill (és Hillary) Clintont, illetve Barack Obamát, François Mitterand-t és François Hollande-t, Gerhard Schrödert és Matteo Renzit, itthon Gyurcsány Ferencet és Bajnai Gordont: a korábban képviselt osztálypolitikát identitáspolitikára cserélték, a tőke–munka ellentét politizálása helyett inkább elnyomott identitások elismerését és emancipációját tűzték célul. *E váltással e karakterüket vesztő baloldali pártok többé nem sértették és korlátozták, hanem kifejezetten támogatták a (centrum)tőke érdekeit: segítették jövedelmezősége és profitszerző képessége növelését.* Az egyének, az identitások, a vállalkozások és a piacok felszabadításaként ünnepelt fordulattal *valójában a tőkefelhalmozást és a profitkinyerést szabadították fel korábbi korlátozások, adóterhek és kötelezettségek alól – a dolgozó osztályok rovására.*

Az eredmény az egyenlőtlenségek gyors növekedése, az osztályszerkezet polarizálódása (a tőke–munka-antagonizmus mentén, felfelé és lefelé irányuló széthúzódása). Ez nem is csoda: ha az államhatalmat megragadó és azt neoliberális szellemben használó politikai erők tőke és munka szembenállásában a tőkefelhalmozás és a profitkinyerés gördülékenységét segítik, ha csökkentik a tőke, a profit, a jövedelem, az ingó- és ingatlanvagyon adóterheit, leépítik az állam felülről lefelé újraelosztó, jóléti feladatköreit, illetve a munka bérköltségének és a számára nyújtott, nem bér

jellegű szolgáltatások lefaragásával olcsóbbá teszik a munkaerőt (és a természeti erőforrásokat) – márpedig ez a neoliberális politika lényege –, akkor ennek eredménye csak az egyenlőtlenségek növekedése és fokozódó összekapcsolódásuk lehet.

Az egyenlősítő politika kontúrjai

Mindebből egyenesen következik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek radikális csökkentését célzó politikának élesen szembe kell mennie e neoliberális irányzattal. *Akkor is, ha e tőkepárti és munkásellenes irányzat éppen nemzetinek, kereszténynek, konzervatívnak, polgárinak és magyarnak, és akkor is, ha éppen európainak, demokratikusnak, kozmopolitának és liberálisnak mutatja önmagát.* Akkor is, ha nyíltan vállalja jobboldaliságát, és akkor is, ha ezt elfedve baloldaliként mutatkozik be. Előbbi mindenekelőtt a nacionális-nemzeti tőke felhalmozásának, utóbbi mindenekelőtt a transznacionális-nemzethatárokon átívelő tőke felhalmozásának politikai szövetségese. A velük szemben álló, egyenlősítő politikának tőke és munka ellentétében következetesen a munka (a munkások és dolgozók) oldalára kell állnia. A tőke szüntelen felhalmozásának, valamint a profit vég nélküli kinyerésének és kivonásának logikájával szemben a természeti erőforrások megújulását, a földi ökoszisztémák regenerálódását és az élet újratermelésének körforgását, a társadalmi reprodukció logikáját kell védelmeznie.

E politika nem maradhat pusztán szociáldemokrata. Már nem egyszerűen csak egy jobb osztálykompromisszumot kell kiharcolni a tőkével és az uralkodó osztályokkal szemben. E politika nem állhat meg ott, ahol például az egyenlőtlenségkutatás klaszszikusa, Anthony B. Atkinson megállt *Egyenlőtlenség: Mit tehetünk ellene?* címmel magyarul is olvasható, máskülönben kiváló könyvében (Atkinson, [2015], 2017). Atkinson javaslatai még az Egyesült Királyságban is radikálisnak hatottak és hatnak, Magyarországon pedig különösen, hiszen – ahogyan azt a Ferge Zsuzsa is kiemeli – a mai magyar állam Atkinson javaslataival

élesen szembemenve, inkább csak tovább fokozza az egyenlőtlenségeket (Ferge, 2015). E tekintetben a 2010 utáni kormányzás csak az 1989–1990-es rendszerváltás utáni kormányzatok még ellentmondásos társadalom- és szociálpolitikáinak következetessé tett, szélsőségesen társadalomellenes változata (Ferge, 2000, 2007, 2017).

Mit javasol Atkinson? Tulajdonképpen egy Nyugat- és Észak-Európából ismert szociáldemokrata programot a 21. századi kihívásokhoz igazítva. Programot egy centrumtársadalom, nevezetesen az Egyesült Királyság *belső* egyenlőtlenségeinek mérséklésére. Ez a program elfelejt két meghatározó körülményt. Egyfelől azt, hogy e centrumtársadalom jóléte (a tőkés világrendszerben elfoglalt centrumpozíciója) a kapitalista világgazdasági rendszer *egészében* előállított értéket e világrendszer *tetején* (egy centrumtársadalmon *belül*) kívánja valamivel igazságosabban elosztani. A kapitalizmusban a termelés társadalmasítva van (az emberiség *egésze* állítja elő az értéket), a haszon azonban privatizált és így magánkezekben összpontosul (e hasznot *csak felül* osztják újra valamivel igazságosabban). E program tehát *csak felül* kívánja jobban elteríteni (elosztani) az erőforrásokat. Másfelől e program nem vet számot a természetinek nevezett erőforrások egyenlőtlen használatával, vagyis mindazzal, amit a kapitalizmusban a társadalommal szemben külsődlegesnek és természetinek, a természeti környezethez tartozónak nevezünk. Az emberiség közös örökségének egyenlőtlen felhasználásáról, átalakításáról és elpazarlásáról, elfogyasztásáról van szó: bevett kifejezésekkel: természethasználatról és környezetpusztításról.

E szociáldemokrata program tehát globalitás helyett centrumtársadalmakban gondolkodik, érdemben nem támadja, nem is érinti a kapitalizmust (a vég nélküli tőkefelhalmozás logikáját), és elfelejti, hogy a mind szokásosan a természeti környezethez sorolt erőforrások súlyosan egyenlőtlen használatáról is szólnia kellene. Ehhez képest a pusztítás ténye és a fenyegetés mértéke ma már sokkal nagyobb, mintsem hogy megelégedhetnénk egy Atkinsonéhoz fogható, nagyra becsülendő, itthon radikálisnak is számító, ám összességében mégiscsak óvatos és – szemléletét, valamint hatókörét tekintve – szűkre szabott 21. századi baloldali szociáldemokrata programmal (Atkinson–Meyer, 2016). Ennél ma nem kevesebbet, hanem sokkal többet kell követelnünk.

E politikának antikapitalistának és zöldbaloldalinak kell lennie. Vagy, ha így jobban tetszik, *demokratikus ökoszocialista politikának.* A természeti és a társadalmi erőforrások kizsákmányolása többé már nem választható el egymástól. A tőkével kötött új egyezségek, a termelés fokozása, a természeti javak és társadalmi erőforrások túlhasználata, a munka és a perifériák kizsákmányolása egyaránt része a szociáldemokrata politikának, amely kimerül abban, hogy több jóléti újraelosztást követeljen a tőke fokozott megadóztatásával. Az egyenlőtlenségek különböző oldalainak egyidejű, hathatós mérsékléséhez, az ökológiai krízis kezeléséhez, különösen pedig a klímaválság megfékezéséhez (ami növekvő átlaghőmérsékletekkel és mind szélsőségesebb időjárási kilengésekkel fenyeget) mindez önmagában már nem elég. Szükséges, de önmagában már nem elégséges. Ehhez már antikapitalizmusra és radikális egyenlősítési programra van szükség. Hogy miért? Ennek kifejtéséhez azt a kérdést kell megválaszolni, hogy végső soron milyen mechanizmusok hozzák létre és fokozzák az egyenlőtlenségeket.

Kapitalizmus és olcsó természet

A kapitalizmus fő elve a profitszerzés és ezen keresztül a tőke szüntelen, vég nélküli felhalmozása. Történetileg e logika köré épült ki az elmúlt négy-öt évszázadban globálissá bővült rendszere. E logika minden szereplőt arra ösztönöz, hogy kalkulálható hasznot termeljen: olcsón vásároljon és drágábban adjon el. A termelési feltételeket, a javak előállításához szükséges összetevőket a lehető legolcsóbban szerezze meg, miközben az előállított terméket vagy szolgáltatást a lehető legdrágábban adja el. A profitszerzéshez és a tőkefelhalmozáshoz szükség van tehát olcsón szerzett termelési feltételekre, olcsó természetre: olcsó energiára, olcsó élelmiszerre, olcsó nyersanyagokra és olcsó

munkaerőre (Moore, [2014] 2019, 2015). Ez végső soron azt jelenti, hogy a tőkefelhalmozás e logikája az ökológiai rendszereket olcsó természetként, a társadalmat pedig olcsó munkaerőként adható és vehető árukká alakítja (kommodifikálja) – tudhatjuk ezt már Polányi Károlytól is ([1944] 2004). Mivel az elmúlt négy-öt évszázadban világszintűvé bővült kapitalista rendszer a profitszerzésre és a tőkefelhalmozásra épül, tendenciaszerűen hajlik a természeti és társadalmi erőforrások túlhasználatára és átalakítására, megújulásuk és újratermelődésük körfolyamatainak torzítására és akadályozására – röviden: *természet és társadalom, ember és élővilág kizsákmányolására* (Fordulat, 2018, 2019).

Kizsákmányolásról, vagyis olcsóvá (vagy egyenesen ingyenessé) tett termelési tényezők (termőföld, munkaerő, élelmiszer, nyersanyagok, energia) kínálta érték elsajátításáról van szó a profitkinyerés és a tőkefelhalmozás érdekében. Kevesek előnye, haszna és jóléte érdekében sokak számára hátrányos, káros és romboló ügyletek nyélbe ütéséről. A kapitalizmus annak érdekében, hogy még több profittá és még több tőkévé alakíthassa, előbb leértékeli a természeti és társadalmi erőforrásokat (a profit ugyanis abból származik, hogy kíméletlenül használja ezeket az erőforrásokat, miközben nem téríti meg valóságos értéküket), majd részben kimeríti, részben hulladékká alakítja, részben pedig egészségtelenül túlhasználja azokat. Olcsón vásárolni (vagy ha csak lehet ingyenesen szerezni) és drágábban eladni annyit tesz, mint a hasznot maximalizálni, a költségeket pedig minimalizálni. A haszon maximalizálása és a költségek minimalizálása összességében a költségek „externalizálását", azaz külsővé tételét, meg nem fizetését, másokra hárítását eredményezi. Az ember és a földi élővilág leértékelését, felhasználását, átalakítását, a belőlük kipréselhető érték kinyerését (Moore, 2016, 2019).

A kapitalizmus ebből következően a tőkefelhalmozás globálissá bővült, történetileg kialakult rendszere, amely lényegében egyetlen elv köré épült: a hasznot maximalizálni és magunkhoz vonni (privatizálni), a költségeket pedig minimalizálni és lehetőleg másokra hárítani (társadalmasítani). Ebből adódik, hogy sem szabadpiac, sem pedig önszabályozó és szabadversenyes

világpiac nem létezik – mert nem is létezhet. Ha e (neo)liberális eszményként szolgáló fikció egyszer megvalósulna, akkor azzal felszámolná a profitszerzés esélyét – és megfojtaná a kapitalizmust is (Polányi, [1944] 2004). Ha a kapitalista világrendszer valóban kizárólag egymással versengő eladók és vevők kölcsönhatásainak szabad játéktere lenne, amelyet az önszabályozó piaci mechanizmusok „láthatatlan keze" pusztán az árakon keresztül igazítana el és hozna egyensúlyba, ha döntéseit minden szereplő valóban tökéletesen informáltan hozná meg, és ha valamennyi további tiszta, a piac tankönyvi meghatározásaiban szereplő peremfeltétel is érvényesülne, a profitszerzés esélyei villámgyorsan elolvadnának. Ténylegesen tehát a mai kapitalista „világrendszer távolról sem »szabadversenyes piac«: lényegét tekintve nem más, mint egy gazdasági, politikai és kulturális eszközökkel működtetett, monopóliumok és »tisztességtelen« előnyök darabkáiból összeálló, hierarchikusan tagolt uralmi rendszer". (Böröcz, 1989, 74.)

Olyan erőtér, amelyben a hátrányok és költségek áthárítása az osztályszerkezetben felülről lefelé, a tőkés világrendszerben pedig a központ(ok)ból a perem(ek) felé történik meg (centrifugálisan), miközben az előnyök és hasznok elsajátítása ezzel éppen ellentétesen megy végbe: a tőke–munka-antagonizmus által kifeszített térben alulról felfelé, a perifériák felől a centrum felé (centripetálisan). E folyamatok és mechanizmusok tendenciaszerűen, mégis jól kivehető módon érvényesülnek – függetlenül attól, hogy milyen térbeli-földrajzi és milyen időbeli-történeti léptékeken vizsgáljuk. A tőkés világrendszer a hosszú tizenhatodik században alakult ki és bővült fokról fokra világszintűvé (Wallerstein, [1974] 1983; [2004] 2010). E több évszázados, „hosszú tartamot" *(longue durée)* és a teljes glóbuszt szem előtt tartva a tőkefelhalmozás hullámai és a globális hegemóniák felemelkedésének, hanyatlásának és leáldozásának ciklusai egyaránt jól megfigyelhetők (Arrighi, [1994] 2010). Jóllehet a téridő e jelentős földrajzi és történeti távolságokat átfogó látképén e tendenciák egyértelműen kirajzolódnak, szűkebben meghatározott metszetekben – például csak az elmúlt két-három évszázad Nyugat-

Európáját és Észak-Amerikáját szem előtt tartva – találunk olyan periódusokat is, amelyek nem mutatják meg a kapitalizmus ilyetén természetét (az egyenlőtlen fejlődést, az egyenlőtlenségeket növelő, polarizáló tendenciát).

Ha például csak a centrumtérségeket vizsgáljuk a második világháború utáni harminc „dicsőséges esztendőre" összpontosítva (körülbelül 1945 és 1975 között), akkor azt gondolhatjuk, hogy a kapitalizmus lényegében a (nép)jóléti állam különböző modelljeivel, annak „három világával" azonos – mint teszi ezt Gøsta Esping-Andersen (1990) és a nyomában számos szociáldemokrata elemző. Vagy ha csak az elmúlt 100-150 év centrumtérségeire vonatkozóan elemzünk – máskülönben hatalmas munkával előállított – jövedelmi adatokat, akkor meglepő újdonságként hathat Thomas Piketty ([2013] 2015) *A tőke a 21. században* című kötetében kifejtett tézise, mely szerint a 20. század hetvenes-nyolcvanas évei óta a kapitalizmus ismét kimutatja foga fehérjét: radikálisan növeli az egyenlőtlenségeket. A tapasztalatok szerint az egyenlőtlenségek csökkenése vagy stagnálása inkább kivételes (háborúk, pusztító járványok, mélyebb állami beavatkozások: államosítások vagy jóléti újraelosztás eredményei), a kapitalizmus normális működését az egyenlőtlenségek fokozódása és pusztítása jellemzi (Piketty, uo.; Therborn, 2013). Ezt az alapösszefüggést, ezt a „nagy képet" akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha csak a globális kapitalizmus egyes részösszefüggéseit vizsgáljuk: például a gyarmatosítást, az imperializmust, a geopolitikai manővereket, az államszocialista rendszereket, az egykori államszocializmus után kialakult, kelet-közép-európai, félperifériás kapitalista rezsimeket, az azokat jellemző Kelet-Nyugat-beszédmódot vagy az Európai Unió létrejöttét és működését (Böröcz, [2009] 2018, 2017, 2021; Melegh, 2006).

Ennek oka régóta tudható: a kapitalizmus természete szerint egyenlőtlen fejlődést produkál. Helyben elsősorban a tőke–munka viszony mentén, globálisan mindenekelőtt a centrum–periféria ellentét mentén polarizálja a társadalmakat. Miközben a kapitalizmus apologetikus leírásai csak e kettős és ellentmondásos folyamat egyik oldalára összpontosítanak – a gazdagodásra, a

modernizálódásra, a fejlődésre, a haladásra, a polgárosodásra, a civilizálódásra, a jólétre, a felszabadulásra – figyelmen kívül hagyják az ezzel szervesen összefüggő, de homlokegyenest ellentétes folyamatokat is: az elszegényedést és az elnyomorodást, az elmaradottságot és az alulfejlettséget, a barbarizálódást és az elvadulást, a proletarizálódást és a pauperizálódást, a függőséget és a kiszolgáltatottságot, a kizsákmányolást és az elnyomást, a biztonsághiányt és a bizonytalanságot is. *Ezek az ellentmondások valójában egyazon érem két oldalát alkotják. A kapitalizmus természetéből adódóan polarizálja az osztályszerkezetet és a világrendszert, túlhasználja, átalakítja és kizsigereli a természetet (az élőlények alkotta ökoszisztémákat) és ezen belül a társadalmat (az emberi együttélés formáit).*

A természeti környezet radikális átalakítását, túlhasználatát és elfogyasztását az antropocén értelmezés az emberiség földfelszínt átalakító tevékenységével hozza összefüggésbe: az emberrel, illetve az emberi természettel magyarázza a földi éghajlat szélsőséges kilengéseit és a növekvő átlaghőmérsékleteket. Az antropocén ennyiben azt jelenti: az emberiség által meghatározott földtörténeti korszak. Való igaz, az emberiség valóban kulcsszereplő, de csak közvetítőként. A klímaváltozásért és válságért közvetlenül valóban az emberi társadalmak felelnek, ennél pontosabban azonban nem az emberi természet szükségszerűnek és megváltoztathatatlannak mutatkozó sajátosságaiban van a hiba, hanem abban a módban, *ahogyan* az emberiség az élete újratermelését *tőkés keretek között* megszervezi. Ez a mód, az élet újratermelésének sajátos, de másképp is lehetséges és ezért megváltoztatható módja a tőke szüntelen felhalmozásának igénye köré épült fel – mert az emberiség így építette fel. *Nem elsősorban az emberiség, hanem a kapitalizmus a kulcs a legújabb földtörténeti korszak megértéséhez. Nem az antropocén a pontos megnevezés, hanem a kapitalocén* (Malm–Hornborg, [2014] 2019). A természeti környezet romboló átalakításáért a kapitalizmus a felelős, vagyis az a történetileg globálissá bővült, személytelen rendszer, amely az emberiség *által* és az emberiségen *keresztül*, de az emberiség nagyobb része *ellen*, az emberiség kisebb ré-

sze érdekében használja fel és pusztítja el a bolygó természeti és társadalmi erőforrásait (Moore, [2014] 2019, 2015, 2016, 2019; Fordulat, 2019).

Antikapitalizmus és radikális egyenlősítés

Az emberiség e kisebb része – a centrumok és a (fél)perifériák uralkodó osztályai – egyszerre rendelkeznek az emberiség közös kincsének, természeti és társadalmi erőforrásainak jelentős része felett, és felelnek egyúttal e javak pusztító túlhasználatáért is. Uralmuk megtörése, a kezükben összpontosuló hatalom és tőke globális társadalmi kontrollja nélkül az emberiség nagyobb részének, valamint a földi élővilágnak olyan szenvedéssel és pusztulással kell szembenéznie a következő évtizedekben, amely máskülönben elkerülhető, de legalábbis csillapítható lenne. Az emberiség és a földi élővilág, a társadalom és a természet nem szükségszerű szenvedésének és máskülönben elkerülhető pusztulásának megakadályozása érdekében az egyenlőtlenségeket radikálisan vissza kell szorítanunk. E küzdelemben ember és lénytársai állnak egy személytelen rendszerrel szemben, amely életük újratermelésének logikája fölé a tőke felhalmozásának logikáját állította. *Ezt kell megváltoztatnunk, ez pedig meg is változtatható.*

Az antropocén értelmezés óhatatlanul pesszimizmust sugall: lám, ilyen az ember, tönkreteszi az őt körülölelő természeti környezetet, és ezzel lénytársaival együtt elpusztítja önmagát is. Nincs mit tenni, ilyen az emberi természet, mi magunk vagyunk a saját sírásóink. A kapitalocén értelmezés ezzel szemben optimizmust, az élet újratermelési módjának *megváltoztathatóságát* hirdeti: az emberiség, az emberi civilizáció legalább tízezer éves, a kapitalizmus ezzel szemben legfeljebb ötszáz esztendős. Az emberiség életútjának legfeljebb csak az utolsó huszadát éli kapitalizmusban. Ez a természetrombolás nem az emberi természet része. Amit ma – tévesen – „emberi természetnek" gondolunk, az valójában a kapitalizmus által ki- és átalakított ember

önképe. A kapitalizmus egyszer kialakult és egyszer meg is fog szűnni, mert a kapitalizmus is felszámolható. Természeti környezetünk meggyógyítható – és benne mi magunk is meggyógyíthatók vagyunk. A természetpusztítás felelőse nem általában az emberiség, hanem a kapitalizmus, valamint a kapitalizmus által kialakított-átformált ember, mindenekelőtt centrumok és a (fél)perifériák tőkés-uralkodó osztályai, amelyek a tőkefelhalmozást, valamint a profitkinyerést és -kivonást helyezték az élet újratermelésének elve fölé. (Bővebben: Fordulat, 2018, 2019, 2020.)

Radikálisan vissza kell tehát szorítanunk az egyenlőtlenségeket, ehhez pedig le kell számolnunk az ezeket termelő kapitalizmussal. *A dilemma egyszerű: vagy mi pusztítjuk el a kapitalizmust, vagy a kapitalizmus pusztít el bennünket.*

IRODALOM

Arrighi, Giovanni ([1994] 2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times.* London – New York, Verso Press

Atkinson, Anthony B. ([2015] 2017): *Egyenlőtlenség: Mit tehetünk ellene?* Budapest, Kossuth Kiadó

Atkinson, Anthony B. – Henning Meyer (2016): Egyenlőtlenség: Mit tehetünk ellene? Interjú Tony Atkinsonnal. (Ford.: Nyilas Mihály.) *Esély,* 28(5): 36–51.

Azarova, Aytalina – Darja Irdam – Alexi Gugushvili et al. (2017): The Effect of Rapid Privatisation on Mortality in Mono-industrial Towns in Post-Soviet Russia: A Retrospective Cohort Study. *Lancet Public Health,* 2(5): e231–238.

Azarova, Aytalina – Gabor Scheiring – Ash Michael – King Lawrence (2021): *Did Alcohol Policy Really Cause the Postsocialist Mortality Crisis? Revisiting the Rebound and Affordability Hypotheses.* Working Paper Series Number 540. Political Economy Research Institute University of Massachusetts Amherst

Böröcz József (1989): Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság,* 32(11): 72–82.,

Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés.* Budapest, Kalligram

Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Böröcz József (2021): *„Ott kívül a magyarázat…": Társadalomkritikai beszélgetések Böröcz Józseffel.* Budapest, Eszmélet Alapítvány

Case, Anne – Angus Deaton (2020): *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton, Princeton University Press

Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, Princeton University Press

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpoltikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék

Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17(4): 3–38.

Ferge Zsuzsa (2015): Anthony Atkinson: Egyenlőtlenség: Mit tehetünk ellene? In: Böcskei Balázs – Sebők Miklós (szerk.): *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 97–102.

Ferge Zsuzsa (szerk.) (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika: 1990–2015*. Budapest, Osiris

Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* folyóirat, 24. tematikus szám

Fordulat (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. *Fordulat* folyóirat 25. tematikus szám

Fordulat (2020): Szolidáris gazdaság: Közösségi válaszok a klímaválságra. *Fordulat* folyóirat 27. tematikus szám.

Malm, Andreas – Alf Hornborg ([2014] 2019): Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. *Fordulat*, 12 (25): 5–16.

Melegh, Attila (2006): *On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York, CEU Press

Milanović, Branko (1998): *Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington (DC), World Bank

Milanović, Branko (2005): *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*. Princeton, Princeton University Press

Milanović, Branko (2011): *The Haves and the Have Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York, Basic Books.

Milanović, Branko (2016): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge (MA), Harvard University Press,

Moore, Jason W. ([2014] 2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat*, 12(25): 17–52.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London – New York, Verso

Moore, Jason W. (2016): Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism. In: Moore, Jason W. (ed.): *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland (PM Press), 1–11.

Moore, Jason W. (2019): Capitalocene and Planetary Justice: Who is Responsible for the Climate Crisis? *Maize*, (6): 49–54.

Mudge, Stephanie L. (2018): *Leftivism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism*. Cambridge (MA), Harvard University Press

Michael Murphy – Martin Bobak – Amanda Nicholson – Richard Rose – Michael Marmot (2006): The Widening Gap in Mortality by Educational Level in the Russian Federation, 1980–2001. *American Journal of Public Health*, 96 (7).

Piketty, Thomas ([2013] 2015): *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth

Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó

Scheiring Gábor (2020): Kapitalizmus és a reménytelenség okozta halálozás. *Új Egyenlőség*, 2020. június 28. https://ujegyenloseg.hu/kapitalizmus-es-a-remenytelenseg-okozta-halalozas/

Scheiring Gábor – Stefler Dénes – Irdam Darja et al. (2018): The Gendered Effects of Foreign Investment and Prolonged State Ownership on Mortality in Hungary: An Indirect Demographic, Retrospective Cohort Study. *Lancet Global Health*, (6): e95–102.

Scheiring Gábor – David Stuckler – Lawrence King (2020): *Deindustrialization and Deaths of Despair: Mapping the Impact of Industrial Decline on Ill Health*. Working Paper Series Number 530. Political Economy Research Institute University of Massachusetts Amherst

Scheiring Gabor – Aytalina Azarova – Darja Irdam et al. (2021): *Deindustrialization and the Postsocialist Mortality Crisis*. Working Paper Series Number 541. Political Economy Research Institute University of Massachusetts Amherst.

Vladimir Shkolnikov – Giovanni Andrea Cornia (2000): Population Crisis and Rising Mortality in Transitional Russia. In: Cornia, Giovanni Andrea – Renato Paniccià (eds.): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford, Oxford University Press

Therborn, Göran (2013): *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge, Polity Press

Therborn, Göran (2017): Az egyenlőtlenség dinamikája. *Eszmélet*, 29(116): 101–124.

Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, Gondolat

Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Társadalmi mobilitás és egyenlőtlenségek Magyarországon

HUSZÁR ÁKOS

Az egyenlőtlenségek kutatása során különbséget szoktak tenni a kimenetek, valamint az esélyek egyenlőtlensége között (vö. Atkinson, 2015, 10–11.). Az első esetben a vizsgálatok arra irányulnak, hogy miként oszlanak el a társadalmilag fontos javak – így például a jövedelem, a vagyon, a tudás vagy a társadalmi kapcsolatok – a társadalomban és milyen egyenlőtlenségek jönnek létre a társadalom különböző csoportjai között. A második esetben a fő kérdés az, hogy az egyenlőtlenség-rendszer különböző pozícióit elfoglalók között milyen esélykülönbségek vannak abban tekintetben, hogy a társadalmi helyzetük változzon, illetve hogy azon változtassanak. E két kérdés megválaszolásával tehát képet alkothatunk arról, hogy mennyire élesek az egyenlőtlenségek egy társadalomban, illetve mennyiben termelődnek újra az egyik nemzedékről a másikra.

A kimenetek, illetve az esélyek egyenlősége sokszorosan összefügg egymással, hiszen például az egyik generációban fennálló jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek határozzák meg az esélyek indulásnál tapasztalható egyenlőtlenségét a következő generációk számára. Ám az egyenlőtlenségek e két formája el is oldódhat egymástól, amire a legjobb példa az Egyesült Államok társadalma, illetve az amerikai álom jelensége. Az Egyesült Államokra szokás úgy utalni, mint ahol viszonylag magasak a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek, de ahol nagy a társadalmi mobilitás is. Az „amerikai álom" pontosan azt jelenti, hogy ha nagyok is a távolságok az alul és felül lévők között, a kedvezőtlen helyzetből indulók számára is adott a lehetőség, hogy felkapaszkodjanak a társadalmi ranglétrán. Nem az határozza meg tehát az egyének társadalmi pozícióját, hogy milyen körülmények közé születtek, hanem az, hogy saját képességeik, illetve munkájuk révén hová jutottak.

Ami a társadalmilag fontos javak eloszlását illeti, a magyar társadalom a rendszerváltás után kétségtelenül egyenlőtlenebbé vált. Akár a jövedelem, akár a vagyon, akár más értékes javak eloszlására tekintünk, mindegyik esetben a folyamatok a koncentráció irányába mozdultak el, következményképpen a társadalom polarizálódott. Az egyenlőtlenségek növekedése mellett az egyenlőtlenségek különböző formái ráadásul egyre inkább összekapcsolódtak, így a társadalom szerkezete egyre inkább kikristályosodott, és a különböző társadalmi csoportok egyre inkább elváltak egymástól. E folyamat során az előnyök, illetve a hátrányok növekvő mértékben osztályok szerint oszlottak a társadalomban úgy, hogy míg egyik oldalon az előnyök különböző formái, addig a másik oldalon a hátrányok koncentrálódtak.[1] A magyar társadalom ennek köszönhetően egyre inkább egy növekvő egyenlőtlenségeket produkáló osztálytársadalom képét mutatja (vö. Fábry, 2019; Scheiring ,2019; Éber et al., 2019; Éber, 2020).

A következőkben a Magyarországra vonatkozó mobilitáskutatások tükrében arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen mobilitási folyamatok jellemezték a polarizálódó magyar társadalmat az elmúlt évtizedekben, illetve milyen egyenlőtlenségek figyelhetők meg a mobilitási esélyek tekintetében a mai magyar társadalomban. Ennek érdekében a következőkben először azt

[1] Kolosi Tamás és kollégái több tanulmányban vizsgálták, hogy mennyiben magyarázza az osztályhelyzet a jövedelmi, illetve fogyasztási egyenlőtlenségeket, s hogy ez miként változott a nyolcvanas évek eleje, illetve a 2000-es évek vége közötti időszakban Magyarországon. Eredményeik alapján folyamatosan növekedett az osztály szerepe ebben az időszakban, és a társadalomszerkezet egyre inkább kikristályosodott (Kolosi–Dencső, 2006; Kolosi–Keller, 2010). Kolosiék vizsgálatát Huszár Ákos (2019) ismételte meg a közelmúltban, aki azt elemezte, hogy miként változott az osztályhelyzet magyarázó ereje a 2002–2016 közötti időszakban a munkanélküliség tapasztalata, illetve a jövedelmi nehézségek vonatkozásában. E vizsgálat szerint az osztály szerepe tovább növekedett a 2010-es években, és európai összehasonlításban is különösen jelentősnek mondható (Huszár, 2019).

mutatom be, hogy a társadalmi mobilitás, illetve a mobilitás hiánya milyen különböző társadalmi problémákhoz vezethet, majd pedig azt vizsgálom, hogy e problémák mennyire jellemzők a mai Magyarországon, illetve hogy milyen módon lehet kezelni őket.

A „mobilitás-probléma"

A magyar társadalomban tehát az egyenlőtlenségek élesebbé váltak az elmúlt évtizedekben és egyre inkább osztályok szerint szerveződnek. A társadalmi mobilitás vizsgálatával arról alkothatunk képet, hogy mennyire sorsszerű, hogy valaki abban az osztályban maradjon, amelybe született, illetve milyen esélyei vannak, hogy változtasson a társadalmi helyzetén. Az egyenlőtlenségek milyen mértékben öröklődnek a szülőkről a gyermekeikre, illetve mennyiben múlik a származáson és mennyiben az egyéni szorgalmon és teljesítményen, hogy ki hol helyezkedik el a társadalomban?

A társadalmi mobilitás a legáltalánosabb értelemben az egyén (vagy a család) társadalmi helyzetének a változását (Andorka, 1982) jelenti, vagy másként fogalmazva, a társadalmi térben való mozgást (Bourdieu, 2010). A hagyományos, kvantitatív megközelítést alkalmazó intergenerációs mobilitáskutatások e jelenséget úgy vizsgálják, hogy végeznek egy mérést a kérdezett, illetve a szülei (a kérdezett 14 éves korában fennálló) társadalmi helyzetéről, majd összehasonlítják azokat. A társadalmi pozíció meghatározása többféle módon történhet – többek között iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelem vagy ezek kombinációival –, de a legtöbb esetben a foglalkozásuk, illetve munkaerőpiaci helyzetük alapján sorolják foglalkozási osztályokba az egyéneket. A magyarországi mobilitásvizsgálatokhoz mindenekelőtt Ferge Zsuzsa (1969) munkajelleg-csoportosítása szolgált alapul, a nemzetközi vizsgálatok pedig a leggyakrabban az úgynevezett EGP séma (Erikson–Goldthorpe, 1993) vagy pedig az *European Socio-economic Classification* (ESeC) (Rose–Harrison, 2010) alapján készülnek.

Amennyiben valaki ugyanabban a foglalkozási osztályban található, mint a szülei, az immobilnak minősül, aki viszont egy másikban, az mobilnak. A mobilak közül fölfelé mobilnak tekinthető az, aki a foglalkozási hierarchiában fölfelé mozdul el a szüleihez képest, s értelemszerűen lefelé mobilnak, akinek a foglalkozási pozíciója kedvezőtlen irányban változik.[2] Az egyéni mobilitási utak összegzésével különböző mutatók hozhatók létre, amelyek alapján jól vizsgálhatók a különböző társadalmak mobilitási jellemzői. Ezek közül a mutatók közül a legalapvetőbb az abszolút mobilitási ráta, amely a mobilak arányát mutatja a társadalmon belül, illetve hasonlóan fontosak a mobilitás iránya alapján készített mutatók, így a felfelé, valamint a lefelé mobilak arányát mutató mérőszámok.

Az abszolút mobilitási ráta minden társadalomban alapvetően két dologtól függ. Egyrészt leginkább az határozza meg, hogy mennyiben változik a foglalkozási osztályszerkezet maga. Amennyiben a különböző foglalkozási osztályok mérete jelentősen megváltozik az egyik generációról a másikra, az önmagában arra kényszeríti az egyéneket, hogy mozogjanak a társadalmi térben: elhagyják a származási foglalkozási osztályukat és átlépjenek egy másikba. Ez a strukturális mobilitás. Másrészt az abszolút mobilitási ráta függ attól is, hogy mennyire jellemző a társadalomban az, hogy valaki úgy hagyja el származási pozícióját és lép át egy másik osztályba, hogy ez utóbbi osztályból másvalaki viszont kilép. Ezt hívják cirkuláris vagy helycserés mobilitásnak. Ez utóbbit a mai mobilitáskutatások rendszerint a társadalmi fluiditás mutatójával, relatív terminusokban fejezik ki. A társadalmi fluiditás számítása a különböző mobilitási pályákhoz kapcsolódó esélyhányadosokon alapul, amelyek azt fejezik ki, hogy mekkora a relatív esélye annak, hogy valaki, aki származása szerint az A foglalkozási osztályba tartozik, az a B osztályba kerüljön, azokhoz viszonyítva, akik a B osztályból származnak.

[2] Több kutatás használja emellett a horizontális mobilitás fogalmát azokra az esetekre, amikor a származási, illetve az aktuális foglalkozási pozíció nem rendezhető egyértelműen hierarchiába.

Lényeges, hogy e mérőszámoknak önmagukban kevés a jelentése, akkor nyerhetnek igazán értelmet, ha összehasonlító módon tudjuk vizsgálni őket. Akkor tehát, ha egyfelől időbeli változásokat tudunk regisztrálni, és meg tudjuk állapítani, hogy az egyes mutatók az egyik időszakról a másikra milyen irányba mozogtak. Másfelől pedig ha a különböző társadalmakra vonatkozó eredményeket össze tudjuk vetni más társadalmakra vonatkozó mérésekkel. Ennek alapján következtethetünk ugyanis arra, hogy bizonyos jellemzők globális trendek következményeinek tekinthetők-e, vagy nemzeti sajátosságoknak tarthatók.

A társadalmi mobilitás e fő statisztikai mérőszámai jó alapot nyújtanak a társadalom mobilitási jellemzőinek, illetve folyamatainak a leíró vizsgálatához. Jellemző azonban, hogy a leíró eredmények normatív ítéletekkel itatódnak át, amely alapján a mobilitást vagy a mobilitás hiányát közpolitikai beavatkozást igénylő problémaként érzékelhetjük. Fontos azonban mérlegelni, hogy a társadalmi mobilitással összefüggésben mi az, ami valóban problémának tekinthető, s e problémák pontosan miben is állnak.

A társadalmi mobilitásra alapvetően pozitív jelenségként szoktak utalni, pedig nem mindig és nem feltétlenül az. Egyrészt nehéz elképzelni, sőt kívánatosnak tartani egy olyan társadalmat, ahol a mobilitási arányszám a száz százalékhoz közelít. Ez azt jelentené, hogy a társadalom tagjai közül mindenki mozgásban van, ami vélhetően egy elég instabil társadalmi formációt eredményezne. Másrészt, szintén nem mellékes, hogy a mobilitás – irányát tekintve – miként valósul meg. Hiába magas egy társadalomban a mobilitási arányszám, ha benne a mobilitás alapvetően lefelé irányuló mozgást jelent. Ezek a mobilitási jellemzők egy ütemesen hanyatló társadalom képét vetítik elő. Végül, fontos szem előtt tartani, hogy a felfelé irányuló mobilitásnak ára van, illetve ára lehet. Ahogy Sorokin (1959) rámutatott, a mobilitás azt jelenti, hogy valaki kikerül származási társadalmi közegéből és átkerül egy másikba. Ez a mozgás, különösen, ha nagy társadalmi távolságokon ível át, hozzájárulhat az egyén korábbi személyes kapcsolatainak a leépüléséhez, és megnehezítheti újak kialakítását, ami elmagányosodáshoz, stresszhez, illetve különböző pszichológiai problémákhoz vezethet.

Sokkal inkább problémának lehet tekinteni, ha egyrészt a felfele irányuló mobilitás csökkenése miatt az összes mobilitást mutató arányszám alacsony, illetve csökkenő tendenciát mutat. Ez ugyanis arra utal, hogy a foglalkozási hierarchia felső szegmensében nem sikerül újabb pozíciókat teremteni, és ennek következtében a társadalomszerkezet kevéssé változik és merevebbé válik. Másrészt szintén problémát jelent, ha a relatív mobilitás alacsony, illetve csökkenő tendenciát mutat. Ez a mérőszám az, amely alapján a leginkább következtethetünk arra, hogy mennyiben érvényesül az esélyegyenlőség a társadalomban. Az alacsony relatív mobilitás azt jelenti, hogy – a társadalom strukturális változásaitól függetlenül – kicsi az esély arra, hogy valaki elhagyja a szülei osztálypozícióját, vagyis a származás erősen meghatározza, hogy ki milyen helyet foglalhat el a társadalomszerkezetben.

A relatív mobilitás mértékével összefüggésben, az esélyegyenlőség problémája kapcsán tehát élesen merül tel a társadalmi igazságosság kérdése. Mennyiben lehet igazságosnak tartani egy olyan társadalmat, amelyben a társadalom tagjai nem egyenlő feltételek mellett versenyeznek? Mennyiben igazságos az, ha nem az egyének teljesítményén múlik, hogy mi lesz belőlük, hanem azon, hogy milyen családba születtek? Az, hogy mi a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek kívánatos szintje, illetve hogy a mai magyarországi egyenlőtlenségek e kívánatos szint alatt vagy fölött vannak, az normatív viták tárgya lehet. Jó érvek hozhatók fel mindegyik álláspont mellett. Az azonban elfogadhatatlan mindenki számára, ha az határozza meg az egyének társadalmi helyzetét, hogy hová születtek.

A morális kérdések mellett ráadásul gazdasági szempontból is komoly tétje van a társadalom nyitottságának, illetve zártságának. Ha azt feltételezzük, hogy a tehetség és a szorgalom nem osztályok szerint oszlik el a társadalomban, és mégis azt látjuk, hogy a szegény családba születettek szegényként fogják leélni az életüket, akkor ez azt is jelenti, hogy nem használjuk fel hatékonyan az erőforrásainkat, és eltékozoljuk a tehetségeket.

Pontosan ezek a problémák – vagyis a felfelé tartó mobilitás csökkenése, valamint a szülők, illetve gyermekek társadalmi helyzete közötti szoros kapcsolat – azok, amelyek miatt az utóbbi időszakban – elsősorban az USA-ban, illetve az Egyesült Királyságban – a társadalmi mobilitás kérdése újra a társadalomtudományos vizsgálódás, sőt a közéleti viták középpontjába került, aminek következtében a két ország kormányzata is mérlegelni kezdte a célzott közpolitikai beavatkozás lehetőségeit.[3] Magyarországon a társadalmi mobilitás kérdése csak szórványosan és marginális fórumokon kerül napirendre, pedig a rendelkezésre álló eredmények alapján jóval nagyobb figyelmet érdemelne. A következőkben ezeket az eredményeket mutatom be tömören.

Abszolút mobilitás

Az abszolút mobilitási ráta tehát azoknak az arányát mutatja, akiknek eltér a foglalkozási osztálypozíciója a származási társadalmi helyzetétől. Ez a mutató Magyarországon a hetvenes évek óta folyamatosan csökkenőben van, és úgy tűnik, hogy ez a tendencia a 2010-es években is folytatódott. Róbert Péter és Bukodi Erzsébet vizsgálatai alapján: míg 1973-ban a nők mobilitási arányszáma 78,2%-ot, a férfiaké pedig 75,0%-ot tett ki, addig 2000-re 74,4, illetve 66,0%-on állt a mutató (Róbert–Bukodi, 2004). Huszár Ákos és kollégái (2021) azonos módszertan alapján végzett újabb számításai szerint a következő időszakban tovább romlottak ezek a mutatók, és az abszolút mobilitási ráta 2018-ra már 71,1, illetve 64,2%-ot tett ki a nőknél, illetve a

[3] Az Egyesült Államokra vonatkozó eredmények kapcsán lásd mindenekelőtt: Krueger, 2012; Chetty et al., 2014, 2016; Putnam, 2015, a brit helyzethez pedig Blanden et al., 2002; Goldthorpe, 2013; Bukodi–Goldthorpe, 2018. A brit parlament 2011-ben egy önálló bizottságot állított fel azzal a céllal, hogy vizsgálja a legutóbbi mobilitási folyamatokat, illetve szakpolitikai javaslatokat tegyen. A bizottság tevékenységéhez lásd: https://www.gov.uk/government/organisations/social-mobility-commission/about

férfiaknál.[4] A változásnak ez az iránya akkor is megfigyelhető, ha születési kohorszok szerint vizsgáljuk a társadalmi mobilitás alakulását: az idősebb kohorszoktól a fiatalabbak felé rendre csökken a mobilitási arányszám (Huszár–Balogh–Győri, 2020). Ez különösen aggasztónak tűnik annak tükrében, hogy Magyarország már a 2000-es évekre vonatkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján is azok közé az országok közé tartozott, amelyek a legalacsonyabb abszolút mobilitási rátákat produkálták (Bukodi–Paskov–Nolan, 2019; Eurofound, 2017; OECD 2018).

Nemcsak az összes mobilitás csökkent azonban Magyarországon, de a rendszerváltás óta csökkent azoknak az aránya is, akik felfelé léptek, nőtt viszont azoké, akik lefelé mozdultak el származási társadalmi helyzetükhöz képest. Ezek olyan évtizedes trendek, amelyeket a korábbi, illetve az újabb vizsgálatok is egyöntetűen mutatnak (Róbert–Bukodi, 2004; Huszár–Balogh–Győri, 2021). Az abszolút mobilitási arányszámokat, illetve a mobilitás irányára vonatkozó mutatókat nézve tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy alacsony a társadalmi mobilitás mértéke Magyarországon, hanem hogy a mobilitás egyre inkább visszalépést jelent, és nem felemelkedést. Ezek a folyamatok egyaránt érintik a férfiakat és a nőket, ám a férfiakat sokkal markánsabban.

Ahogy az előző fejezetben szó volt róla, az abszolút mobilitási ráta alakulása alapvetően két tényezőn múlik, amelyek közül az első az, hogy maga a társadalom szerkezete miként változik és mekkora az ezáltal előidézett strukturális mobilitás. Amennyiben nagy átalakulások zajlanak a társadalomban, amely során az egyik generációról a másikra egyes foglalkozási csoportok kiürülnek, másoknak a részaránya viszont jelentősen megnövekszik, az önmagában a társadalmi mobilitást generál. A 60-as, illetve 70-es

[4] A korábbi időszakokhoz lásd még: Harcsa–Kulcsár, 1986; Bukodi, 2002; Jackson–Evans, 2017. A jelen folyamatokhoz lásd még továbbá Róbert Péter munkáját, aki az iskolai mobilitást vizsgálva szintén arra az eredményre jutott, hogy a 2000-es évekhez képest a 2010-es években csökkent a társadalmi mobilitás, illetve erősödött a kapcsolat a szülők és gyermekeik iskolai végzettsége között (Róbert, 2018).

évek magas mobilitási arányszámai pontosan ilyen nagy horderejű társadalmi változásokból fakadtak, amikor a mezőgazdaságból sokan áramlottak át az iparba, illetve a fehérgalléros foglalkozási csoportok felé (vö. Ferge, 1969; Andorka, 1982). Az hogy az abszolút mobilitási ráta ezután csökkenésnek indult és növekedett az immobilak aránya, az mindenekelőtt abból fakadt, hogy a következő évtizedekben lelassultak ezek a folyamatok.

A rendszerváltás utáni időszakban azonban – ahogy a fölfelé, illetve a lefelé tartó mobilitás arányának alakulása is jelzi – más folyamatok is beindultak. A foglalkozási szerkezet változása nem egyszerűen lelassult, de polarizálódott. Némileg növekedett a magas presztízsű vezetői, illetve értelmiségi foglalkozások aránya, viszont tartósan magas maradt az alacsony végzettséget, illetve képzettséget nem igénylő munkát végzők hányada is, a társadalomszerkezet középső részén helyet foglaló foglalkozási pozícióké viszont valamelyest csökkent (Bukodi–Záhonyi, 2004; Kolosi, 2016; Huszár, 2015; Huszár–Záhonyi, 2018). 2010 után volt egy nagyon erős növekedés a foglalkoztatottak számában Magyarországon, ez a növekedés azonban az európai trendekkel ellentétben abba az irányba tolta a foglalkozásszerkezetet, hogy a képzetlen munka aránya még nőtt is.[5] A strukturális mobilitás szempontjából tehát nem egyszerűen az a gond, hogy a társadalom szerkezete lassan változott, hanem az, hogy lefele tolódott el. Amíg a rendszerváltás előtti időszakban a társadalom strukturális változása következtében az egyének fölfelé mozogtak a társalomban, addig a rendszerváltás utáni társadalomszerkezeti változások következtében a strukturális mobilitás már sok esetben lefele irányuló mobilitást jelent.

Ez a jelenség egyáltalán nem egyedi Európában. Sőt a brit társadalomra vonatkozó, hagyományos szociológiai mobilitáskutatások nagyon hasonló problémákat tártak fel (Bukodi et al, 2015; Goldthorpe, 2015; Bukodi–Goldthorpe, 2019). Ezek szerint

[5] Ez a folyamat a 2010-es évek utolsó éveiben változni látszott (vö. Illéssy–Huszár–Csizmadia, 2020), de a koronavírus-válsággal új történet kezdődött, aminek a kimenetele továbbra is bizonytalan.

a brit társadalom európai összehasonlításban egyáltalán nem számít ugyan merev vagy zárt társadalomnak, sőt a mobilitás csökkenése sem figyelhető meg a korábbi időszakokhoz képest. Változást jelent viszont az, hogy a mobilakon belül kevesebben mondhatják el azt, hogy javult a társadalmi helyzetük a szüleikhez képest, a lefelé tartó mobilitás viszont megnövekedett. A jelenség mögött meghúzódó okok is nagyon hasonlók a magyarországi helyzethez, amennyiben szintén társadalomszerkezeti változások állnak a háttérben. Amíg a megelőző évtizedekben ütemesen növekedett a brit társadalomban a vezetői, illetve értelmiségi foglalkozások aránya, addig mára a bővülés megállt, és egyszerűen nem keletkeztek olyan pozíciók a foglalkozási hierarchia felső szegmensében, ahová a kedvezőtlenebb helyzetből indulók beáramolhattak volna.

A brit–magyar párhuzam azonban ezen a ponton véget is ér. Ha összehasonlítjuk a brit és a magyar társadalom osztályszerkezetét, akkor igen lényeges különbségeket figyelhetünk meg. Az Egyesült Királyságban kifejezetten magas a vezetői, értelmiségi csoportok aránya az osztályszerkezeten belül, és ennek a bővülése torpant meg. Ehhez képest Magyarországon a vezetői, illetve magas képzettséget igénylő munkát végző csoport aránya alacsony, míg a különböző munkás pozíciók – köztük a képzetlen munkások – aránya európai összehasonlításban az egyik legmagasabb (vö. Huszár – Berger, 2020). A két ország foglalkozási szerkezetének különbségei jól tükrözik, hogy menynyire eltérő módon kapcsolódnak be a globális munkamegosztásba, de azt is jelzik, hogy Magyarországon elvileg lenne tere annak, hogy csökkenjen a munkás pozíciók aránya, és nőjön a fehérgalléros munkáké.

Relatív mobilitás

A strukturális mobilitás mellett a mobilitási ráta alakulását meghatározó másik fontos tényező, hogy mekkora a cirkuláris vagy helycserés mobilitás, vagyis hányan vannak a társadalomban

olyanok, akik egy alsóbb pozícióból fel tudnak jutni egy felsőbb foglalkozási csoportba, annak árán, hogy mások viszont felülről lefelé mozdulnak el. Másként fogalmazva, az összes mobilitás mértékét befolyásolja, hogy a mennyire fluid a társadalom, tehát hogy a társadalomszerkezet strukturális változásaitól függetlenül mekkora a relatív esélye annak, hogy valaki változtasson a társadalmi pozícióján.

Ez egy rendkívül fontos mutató, az abszolút mobilitási arányszám alapján ugyanis nem vonhatunk le közvetlenül következtetéseket arra vonatkozóan, hogy mennyire nyitott vagy zárt a társadalom, mert az javarészt a társadalomszerkezet változásának dinamikájától függ. A társadalmi fluiditásra vonatkozó mérőszámok alapján azonban képet alkothatunk arról, hogy a szerkezeti változások hatását kiszűrve, mekkora az esélyegyenlőség mértéke a társadalomban (vö. Breen, 2010; Marshall–Swift–Roberts, 1997). Mekkora az esélye annak, hogy egy szegény családba születő gyermek tehetségének, szorgalmának, illetve kitartásának köszönhetően ledolgozza az indulásánál meglévő hátrányos helyzetét, és felküzdi magát a társadalom felső régióiba? És mekkora az esélye annak, hogy jómódú szülők gyermekeit a szegények csoportjában találjuk? Egy zárt társadalomban a származás hatása erős, és döntően meghatározza az emberek életpályáját, egy nyitott társadalom viszont esélyt teremt az indulásnál meglévő hátrányok leküzdésére.

Korábbi vizsgálatok alapján tudjuk, hogy a társadalmi fluiditás Magyarországon a rendszerváltást megelőző évtizedekben – a férfiak, illetve a nők körében némileg más dinamikát követve – először növekedett, majd stagnált. A rendszerváltás utáni időszakban azonban – a régió többi országához hasonlóan – csökkenésnek indult (Róbert–Bukodi, 2004; Jackson–Evans, 2017). Olyannyira, hogy a 2000-es évekre vonatkozó mérések szerint európai összehasonlításban Magyarország ebben az esetben is már azon országok között foglalt helyet, amelyek a legkedvezőtlenebb értékeket produkálták (Bukodi–Paskov–Nolan, 2019; Eurofound, 2017). Hogy ez miként változott a 2010-es években, arról sajnos még nem áll rendelkezésre információ. Ezek az

eredmények tehát azt jelentik, hogy a rendszerváltás utáni időszakban a származás növekvő mértékben meghatározta, hogy kiből mi lesz, illetve mi lehet, és az előrejutásban egyre kisebb szerep jut más tényezőknek, mint amilyen a tehetség, a szorgalom vagy a kitartás.

A relatív mobilitási esélyek ráadásul nem azonosak a társadalomszerkezet különböző pozíciói esetében. Jellemzően a mobilitás könnyebben megvalósul a társadalom középső részében elhelyezkedő foglalkozási osztályok között, míg a társadalomszerkezet szélső pólusain kisebbek az ilyen esélyek. A mobilitás alacsony foka azonban teljesen más jelenséget takar a társadalom alsó és felső szegmensében. Fölül a mobilitás hiánya azt jelenti, hogy egyrészt a privilegizált helyzetben lévők sikeresen örökítik át kedvező társadalmi helyzetüket gyermekeikre, másrészt bedugulnak azok a mobilitási csatornák, amelyek segítségével az alsóbb pozíciókból indulók beléphetnének a csoportba. Az alacsony mobilitás ebben az esetben tehát azt jelenti, hogy a felső osztály, illetve a felső középosztály bezáródik, és önmagát termeli újra (vö. Tóth–Szelényi, 2018). Alul más a helyzet, alul a mobilitás hiánya azt jelenti, hogy a kedvezőtlen társadalmi helyzetűek nem tudják ledolgozni az indulásnál tapasztalható hátrányaikat, és megöröklik szüleik társadalmi pozícióját. Ebben az esetben tehát a hátrányos helyzet és a szegénység termelődik újra és örökítődik át az egyik generációról a másikra.

Ezt az összefüggést pedig érdemes figyelembe venni a szegénységről zajló vitákban is. A szegénység okai kapcsán a magyarországi közbeszédben a szegénység individualisztikus magyarázatai dominálnak (Calintsky, 2018). Ezek szerint, aki szegény, az azért szegény, mert lusta és nem akar dolgozni; mert kicsapongó életet él; mert nem kitartó és hiányzik belőle az előrelátás képessége stb. Természetesen fontos szerepe van az egyéni képességeknek, az ambícióknak, az életmódnak is abban, hogy ki milyen társadalmi pozíciót képes elfoglalni. A mobilitáskutatások azonban azt tudják hozzátenni e vitákhoz, hogy felmérik, hogy mekkora hatása van erre a származásnak. A többi tényező jelentőségét pedig ennek tükrében érdemes mérlegel-

ni. Aki szegény, az javarészt azért szegény, mert már a szülei is szegények voltak. A relatív mobilitási esélyekre vonatkozó eredmények alapján pedig úgy tűnik, hogy ez egyre inkább igaz a rendszerváltás utáni Magyarországon.

Nem csupán Magyarországra igaz azonban ez az összefüggés. Alapvető törvényszerűség, hogy a szülők és gyermekeik társadalmi helyzete közötti kapcsolat minden társadalomban létezik és erős. A társadalmi fluiditás történeti alakulására, illetve az ezt meghatározó tényezőkre vonatkozóan több hipotézis megfogalmazódott. Ezek közül e helyütt csupán azt a tézist emelem ki, mely szerint a normatív aggályok, illetve a feltételezhető gazdasági károk ellenére azokban a társadalmakban, amelyek nukleáris családra, demokratikus berendezkedésre és kapitalista gazdaságra épülnek, a relatív mobilitás növekedésének s így az esélyegyenlőség érvényesülésének van egy felső határa (Bukodi–Goldthorpe, 2018). Mindhárom tényező fontos, mert jól megmutatják a szakpolitikai beavatkozás lehetőségeit és korlátait.

Egyrészt, teljesen normális és helyénvaló igény, hogy minden szülő azt szeretné, hogy a gyermekeik többre vigyék, mint amire ők jutottak, vagy legalább megtartsák örökölt társadalmi pozíciójukat. Érthető, hogy ezért a lehetőségeikhez mérten mindent meg is tesznek, mozgósítva gazdasági, kulturális vagy kapcsolati erőforrásaikat, amelyek már a gyermekkortól kezdve, az iskolán, majd a munkaerőpiacon keresztül számos ponton torzítják az esélyek egyenlőségét. Azoknak a társadalmaknak tehát, amelyek a család intézményén alapulnak, számolniuk kell azzal, hogy a szülői gondoskodás és az esélyegyenlőség elve szembekerülhet és folyamatosan szembe is kerül egymással.

Másrészt, az is fontos, hogy egy demokráciában a kormány nem teheti meg, hogy kijelöli, kik legyenek fölül és alul, és ennek alapján egyik napról a másikra átrendezi a társadalom egyenlőtlenség-rendszerét. Ennek gátat szabnak az egyének alapvető emberi, illetve polgári jogai.

Harmadrészt, a relatív mobilitás és így az esélyegyenlőség érvényesülése számára korlátot jelent a tőkés logika, amely, ha nem korlátozzák, akkor alapvetően éppen az egyenlőtlenségek

generálásához járul hozzá. Ez az a pont azonban, ahol a legnagyobb tere lehet a szakpolitikai beavatkozásnak. Nem mindegy ugyanis, hogy a kapitalizmus milyen intézményi keretek között és miként működik. Ezzel kapcsolatban két meghatározó felfogást mutatok be.

Egyfelől döntő, hogy milyen a közszolgáltatások elérhetősége, illetve színvonala egy országban. Hogy létezik-e többek között mindenki számára hozzáférhető, magas színvonalú oktatás, egészségügyi ellátás, normális lakókörnyezet vagy például közösségi közlekedés. Amennyiben ezek a tényezők minden gyermek rendelkezésére állnak, az nagyban tudja mérsékelni az induláskor tapasztalható egyenlőtlenségeket. Ha viszont kizárólag a szülők pénztárcáján múlik, hogy a gyermek tovább tud-e tanulni, megkapja-e a gyógyulásához szükséges gyógyszereket és kezeléseket, van-e normális otthona, vagy hogy esetleg el tud-e jutni egy állásinterjúra, az olyan gátakat emel az alulról indulók felemelkedése elé, amelyeket a legnagyobb tehetségek sem tudnak áttörni. E szerint az első felfogás szerint tehát az államnak arra kell törekednie, hogy különböző közszolgáltatások biztosításával, esetleg pozitív diszkrimináció alkalmazásával kiegyenlítse az indulásnál tapasztalható egyenlőtlenségeket, és esélyt teremtsen a hátrányos társadalmi háttérrel rendelkezők számára.

A második felfogás szerint az esélyteremtő politikák fontosak, ám önmagukban nem lehetnek képesek a mobilitási esélyek terén tapasztalható egyenlőtlenségek érdemi mérséklésére. A relatív mobilitás alacsony foka miatt a leggyakrabban az oktatási rendszert szokták bírálni, amiért az nem képes eltüntetni az induló egyenlőtlenségeket, inkább újratermeli azokat. Ezek az oktatási rendszerrel szemben támasztott elvárások azonban e második felfogás szerint túlzók, és annál illuzórikusabbak, minél nagyobbak azok az egyenlőtlenségek, amiket el kellene tüntetnie (vö. Goldthorpe, 2013). Ugyan az esélyek egyenlőtlensége, illetve a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek eloldódhatnak egymástól, ám a társadalmi mobilitás szempontjából mégis csak döntő tényező, hogy mekkorák az induló egyenlőt-

lenségek maguk. Úgy tűnik legalábbis, hogy az amerikai álom az Egyesült Államokban is a kivételt jelenti, és nem a főszabályt. Az elmúlt években több kutatás kimutatta, hogy az egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan csökkent a mobilitás az Egyesült Államokban (Chetty et al., 2014, 2016), illetve hogy fordított kapcsolat van az egyenlőtlenségek, illetve a társadalmi mobilitás között: minél nagyobbak az induló egyenlőtlenségek egy társadalomban, annál kisebb a mobilitás mértéke, illetve az esélyegyenlőség is (Corkak, 2013; Bukodi–Goldthorpe, 2018; Hertel–Groh-Samberg, 2019). Ezek az eredmények pedig arra utalnak, hogy ha a mobilitás lehetőségét akarjuk elősegíteni, akkor mindenekelőtt magukat az induló egyenlőtlenségeket kell mérsékelni.

Következtetések

A társadalmi mobilitás vizsgálatával tehát arról alkothatunk képet, hogy mennyiben termelődnek újra a társadalmi egyenlőtlenségek jelenlegi formái az egyik generációról a másikra. Mennyiben határozza meg a származás azt, hogy valaki hol helyezkedik el a társadalomban, és milyen szerepet játszanak, játszhatnak ebben az egyéni teljesítmények.

Az elmúlt évtizedekben a magyar társadalom átalakulásának fő folyamatai a polarizáció fogalmával írhatók le. Egyrészt polarizálódott a társadalom abban a tekintetben, hogy valamelyest növekedett a foglalkozási szerkezet felső, illetve alsó felén található pozíciók aránya, miközben a középen lévőké némileg csökkent. Másrészt polarizálódott abban a tekintetben is, hogy egyenlőtlenebbé vált a társadalmilag fontos javak, így mindenekelőtt a jövedelem, illetve a vagyon eloszlása. Növekedett tehát a távolság a felső, illetve alsó társadalmi csoportok között. Az egyenlőtlenségek növekedése mellett ráadásul az egyenlőtlenségek különböző formái egyre inkább összekapcsolódnak, és osztályok szerint oszlanak el, aminek következtében az egyik oldalon az előnyök különböző formái koncentrálódnak, a másik oldalon viszont a hátrányok. A magyar társadalom e folyamatoknak köszönhetően egyre inkább egy osztálytársadalom vonásait öltötte magára.

A társadalmi mobilitásra vonatkozó vizsgálatok alapján ehhez azt tehetjük hozzá, hogy nem csupán a kimenetek egyenlőtlensége növekedett meg az elmúlt évtizedekben, de az esélyek maguk is egyenlőtlenebbé váltak. Az abszolút mobilitási ráta évtizedek óta csökkenő tendenciát mutat Magyarországon, tehát a társadalom egyre kisebb hányadának változik a társadalmi pozíciója származási társadalmi helyzetéhez képest. A rendszerváltás utáni időszakban ráadásul a mobilitás csökkenése mellett a fölfelé mobilak arányának a csökkenése, illetve a lefelé mobilakénak a növekedése következett be, ami azt jelenti, hogy nem elég, hogy kevesebben mozogtak a társadalmi térben, de nagyobb hányaduknak inkább romlott a foglalkozási pozíciója, mint javult. Az abszolút mobilitás mellett a relatív mobilitás is csökkenő tendenciát mutatott Magyarországon, vagyis a társadalomszerkezet változásától függetlenül erősödött a kapcsolat a szülők, illetve gyermekeik társadalmi pozíciója között. Egyre nagyobb mértékben határozza meg tehát a szülők társadalmi helyzete azt, hogy a gyermekeik felnőttkorukban hol fognak helyet foglalni a társadalom szerkezetében. Az abszolút, illetve a relatív mobilitás mutatói továbbá nem egyszerűen romló tendenciát mutatnak, de európai összehasonlításban a legrosszabbak között vannak. A magyar társadalom ennek alapján egyre inkább egy bezáródó osztálytársadalom képét mutatja, amelyben nem csupán a kimeneti egyenlőtlenségek egyre nagyobbak a különböző társadalmi csoportok között, de ahol jelentős mértékben meghatározza az egyének lehetőségeit az, hogy hová születtek, és ezen egyéni ambícióik, illetve erőfeszítéseik révén kevéssé tudnak változtatni.

A rendelkezésre álló eredmények alapján tehát a társadalmi mobilitás, ha valahol, akkor mindenekelőtt Magyarországon jelent problémát. Olyan problémát, amely nagyobb figyelmet és adott esetben szakpolitikai beavatkozást igényel. A társadalmi mobilitás statisztikai vizsgálatai jó alapot nyújtanak annak fel-

térképezéséhez, hogy miben is állnak, illetve mennyire élesek ezek a problémák, a szakpolitikai beavatkozással kapcsolatban azonban ezeknek is megvannak a korlátaik, amelyek mindenekelőtt kvalitatív megoldásokkal enyhíthetők.

Az egyik legfontosabb ezek közül az idő dimenziója. Ahogy a mobilitás az egyének életében is időigényes és hosszan tartó folyamat, e vizsgálatok sem csupán arról az időszakról hordoznak információkat, amikor végezték őket. A mobilitásvizsgálatok valójában történeti vizsgálatok, amelyek korábbi társadalmi folyamatok eredményeit rögzítik. Ennek következtében a szakpolitikai beavatkozások hatásai is csupán hosszabb időtávban érzékelhetők, mivel a társadalomszerkezeti, illetve a mobilitási folyamatok változása lassú folyamat.

A másik fontos korlát a beavatkozások címzettjeivel kapcsolatos. A foglalkozási alapú mobilitásvizsgálatok azokra a korosztályokra terjednek ki, amelyek már beléptek a munkaerőpiacra, s így volt már idejük és elvi lehetőségük arra, hogy változtassanak a saját társadalmi pozíciójukon. Sőt e vizsgálatok csak azoknak a generációknak a mobilitási esélyeiről nyújthatnak átfogó képet, amelyeknek a foglalkozási karrierje már lezárult, amelyek esetében azonban már kisebb tere van bármilyen szakpolitikai beavatkozásnak. A mobilitást támogató szakpolitikák viszont éppen hogy a gyermekek, illetve a fiatalabb generációk mobilitási pályáira lehetnek hatással, amelyekről e vizsgálatok nem szolgáltatnak információkat.

A korlátok ellenére e vizsgálatok jelzik, hogy milyen irányban kell keresni a jelenlegi problémákra a megoldásokat. Az összes mobilitás legnagyobb hányadát a strukturális mobilitás teszi ki, amikor a társadalomszerkezet változása idézi elő az egyéni mozgásokat. Az ezzel kapcsolatban beindult negatív folyamatokat akkor lehet megtörni, illetve az ellenkező irányba fordítani, ha sikerül megállítani a foglalkozási szerkezet polarizációját, illetve lefele tolódását. Ehhez viszont arra van szükség, hogy új, magasabb képzettséget és készségeket igénylő állások keletkezzenek a foglalkozási szerkezet középső, illetve felső szegmensében, amelyek betöltését az oktatási rendszer is támogatja. A foglalkozási szerkezet ilyen módon történő felminősítése teheti lehetővé, hogy azoknak a szülőknek a gyermekei előtt, akik ma alacsony képzettséget vagy képzettséget nem igénylő munkát végeznek, tömegesen megnyíljon az út a felemelkedésre.

Amennyiben nem történnek ilyen irányú társadalomszerkezeti változások, akkor e gyermekek csupán akkor léphetnek előre, ha egyidejűleg más viszont lefelé mozdul el. E cirkuláris mozgások elé viszont egyre magasabb gátat emel a társadalmi fluiditás alacsony foka, aminek következtében csökken a relatív esélye annak, hogy kilépjenek a származási csoportjukból. A szülők tehát ebben az esetben – akár kedvezőbb, akár kedvezőtlenebb helyet foglalnak el a társadalomban – nagyobb esélyekkel örökítik át saját társadalmi pozíciójukat a gyermekeikre. A társadalmi fluiditás növekedését az teheti lehetővé, ha csökken a gyermekek indulásnál tapasztalható esélyegyenlősége. Ezt egyrészt elősegítheti az állam azáltal, hogy magas színvonalú közszolgáltatásokat – mindenekelőtt magas szintű oktatást – biztosít a társadalom minden tagja számára. Ez annyiban járulhat hozzá a mobilitási esélyek növekedéséhez, amennyiben ki tudja egyenlíteni vagy legalább mérsékelni tudja azoknak az erőforrások egyenlőtlenségét, amit egy gazdagabb, illetve szegényebb szülő tud biztosítani a gyermekei számára. Természetesen egy ilyen esélyteremtő politika annál nagyobb kihívásokkal szembesül, s annál kevésbé lehet hatékony, minél nagyobbak azok az egyenlőtlenségek, amelyeket megpróbál eltüntetni. Ezért, másrészt, az esélyegyenlőség növelésének az lehet a hatékony eszköze, ha az állam maguknak a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségeknek a mérséklését tűzi ki célul.

IRODALOM

Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest, Gondolat.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok,*

individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó, 227–252.

Atkinson, Anthony B. (2015): *Inequality. What can be done?* Cambridge, Harvard University Press

Blanden, Jo – Alissa Goodman – Paul Gregg – Stephen Machin (2002): *Changes in intergenerational mobility in Britain.* CEEDP, 26. London, Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science

Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Budapest, ELTE

Breen, Rirchard (2010): Social Mobility and Equality of Opportunity. *The Economic and Social Review,* 41(4): 413–428.

Bukodi Erzsébet (2002): Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2002.* Budapest, Tárki, 193–206.

Bukodi, Erzsebet – John H. Goldthorpe (2018): Social Inequality and Social Mobility: Is There an Inverse Relation? *SocArXiv.* October 5. doi:10.31235/osf.io/jkqne.

Bukodi Erzsébet – John H. Goldthorpe (2019): *Social mobility and education in Britain.* Cambridge, Cambridge University Press

Bukodi Erzsébet – John H. Goldthorpe – Lorraine Wallere – Jouni Kuha (2015): The mobility problem in Britain: new findings from the analysis of birth cohort data. *The British Journal of Sociology,* 66(1): 93–117. https://doi.org/10.1111/1468-4446.12096

Bukodi Erzsébet – Marii Paskov – Brian Nolan (2019): Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account. *Social Forces,* 98(3): 941–972. https://doi.org/10.1093/sf/soz026

Bukodi Erzsébet – Záhonyi Márta (2004): *A társadalom rétegződése.* Budapest, KSH

Calnitsky, David (2018): Structural and individualistic theories of poverty. *Sociology Compass,* 12(5): e12640. https://doi.org/10.1111/soc4.12640.

Chetty, Raj et al. (2014): Is the United States Still a Land of Opportunity? Recent Trends in Intergenerational Mobility. *American Economic Review,* 104(5): 141–147.

Chetty, Raj et al. (2016): The Fading American Dream: Trends in Absolute Income Mobility Since 1940. *NBER Working Paper,* No. 22910.

Corak, Miles (2013): Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility. *Journal of Economic Perspective,* 27(3): 9–102.

Éber Márk Áron (2020): *A csepp: A félperiférias magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest, Napvilág Kiadó

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. *Fordulat,* 26: 28–75.

Erikson, Rorbert – John H Goldthorpe. (1993): *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in. Industrial Soceties.* Oxford, Clarendon Press

Eurofound (2017): Social mobility in the EU. Luxembourg, Publications Office of the European Union

Fábry Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* London, Palgrave

Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények.* Budapest, KJK

Goldthorpe, John H. (2013): Understanding – and Misunderstanding – Social Mobility in Britain: The Entry of the Economists, the Confusion of Politicians and the Limits of Educational Policy. *Journal of Social Policy,* 42: 431–450.

Goldthorpe, John H. (2016): Social class mobility in modern Britain: changing structure, constant process. *Journal of British Academy,* 4: 89–111.

Harcsa István – Kulcsár Rózsa (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs.* Budapest, KSH (Társadalomstatisztikai Közlemények)

Hertel R. Florian – Olaf Groh-Samberg (2019): The Relation between Inequality and Intergenerational Class Mobility in 39 Countries. *American Sociological Review,* 84(6): 1099–1133.

Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése.* Budapest, KSH

Huszár Ákos (2019): Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle,* 29(4): 4–32.

Huszár Ákos – Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle,* 29(2): 71–99.

Huszár Ákos – Záhonyi Márta (2018): A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon. Budapest, KSH http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_9_foglalkozasi_szerkezet_valtozasa_es_jellemzoi_magyarorszagon

Huszár Ákos – Balogh Karolina – Győri Ágnes (2020): A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: Közeledés vagy távolodás? In: Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban.* Budapest, Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 35–57.

Huszár Ákos – Győri Ágnes – Balogh Karolina (2021): *Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018.* (Kézirat)

Illéssy Miklós – Huszár Ákos – Csizmadia Péter (2020): Rugalmasság biztonság nélkül: Munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években. In: Kovách, Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban.* Budapest, Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 233–265.

Jackson, Michelle – Geoffrey Evans (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science,* 4: 54–79.

Kolosi Tamás (2016): Strukturális torzulások a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány,* 8: 902–907.

Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom? In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006.* Budapest, TÁRKI, 19–41.

Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, Tárki, 105–138.

Krueger, Alan B. (2012): The Rise and Consequences of Inequality in the United States. https://web.archive.org/web/20130627072604/http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/krueger_cap_speech_final_remarks.pdf

Marshall, Gordon – Adam Swift – Stephen Roberts (1997) *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford, Clarendon Press

OECD (2018): A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. Paris, OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264301085-en.

Putnam, Robert D. (2015): *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York, Simon & Schuster

Róbert Péter (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, Tárki. 64–80.

Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2004): Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In: Breen, Richard (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 287–315.

Rose, David – Eric Harrison (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London, Routledge

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó

Sorokin, Pitirim A. (1959): *Social and Cultural Mobility*. New York, Free Press.

Tóth István György – Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, TÁRKI, 25–47.

Dominancia és hegemónia. Politikai ideológiák a mai Magyarországon

KISS VIKTOR

Nem vállalkozik könnyű feladatra az, aki be kívánja mutatni napjaink ideológiai irányzatait – akár a hazai, akár a nemzetközi jelenségeket vizsgálja. A modern kapitalizmus nagy eszmerendszerei – a szociáldemokrácia, a liberalizmus, a konzervativizmus, a fasizmus és a kommunizmus – ugyanis régen elvesztették hajdani pozícióikat, tartalmukat és vonzerejüket. Erre a fejleményre reagálhatunk úgy, hogy megpróbáljuk valamiképpen beazonosítani ezek aktuális változatait. Az a megközelítés azonban, amely az ideológiák tartalmi elemeit kívánja számba venni – amit Michael Freeden nyomán neutrális vagy morfológiai módszernek nevez a szakirodalom – több problémát is okoz (Freeden, 2013). Egyrészről nem tudhatjuk, hogy pontosan hány ideológiát is kutatunk; erre a kérdésre a választ vagy tradicionális felfogásainkra, vagy a szövegelemző szoftverekre és a diskurzusok empirikus elemzésére bízzuk. A történelmi fasizmus és kommunizmus nyomán számtalan világnézeti változat maradt vissza; töméntelen protoideológa tűnt fel az elmúlt években, ráadásul a klasszikus centrumideológiák közötti korábbi markáns különbségek elmosódtak, azok valamennyien feloldódtak korunk általában vett (neo)liberális korszellemében (Ali, 2015; Földes, 2019, 98–99.). Másrészt – és ez talán még az előzőnél is nagyobb probléma – a morfológiai módszert követve nem tudunk számot vetni az ideológiák tényleges politikai szerepével, az egyes irányzatok funkciójával és perspektíváival a társadalmi-gazdasági-politikai küzdelmek tükrében. Mintha

az eszmék csak szellemi termékek volnának, nemes gondolatok és javaslatok, amelyek versengenek egymással a politikusok és a választók figyelméért és szimpátiájáért. E két hiányosságnak köszönhetőek olyan „balesetek", mint amikor korunk autoriter jobboldali irányzatait egyszerűen fasizmusnak nevezik; amikor a nagypolitikában a két nagy szemben álló és láthatóan gyökeresen különböző irányzatot egyaránt neoliberálisnak minősítik; vagy amikor a populista baloldal különböző mozgalmait szociáldemokratának tekintik. Ezért fordulhat elő, hogy Orbán Viktor reggel fasiszta, délben neoliberális, este pedig kommunista – az aktuális elemzés vérmérsékletének és ízlésvilágának megfelelően.

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy kísérletet tegyek a hazai politikai ideológiák térképének megalkotására – az elmúlt három évtized globális szellemi mozgásainak a tükrében. Ennek során a kritikai társadalomelmélet ideológiakritikai hagyományát hívom segítségül, amely az ezredforduló táján sok tekintetben gyökeresen új irányt vett. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy az orwelli–adornói sémát követő (totális manipulációs) megközelítéseket a hetvenes évektől felváltó kommunikatív és racionalitás-központú koncepciók (amelyek elsősorban Jürgen Habermas munkássága kapcsán kaptak szélesebb figyelmet) sem képesek már választ adni a jelen korszak politikai kihívásaira. Így a legtöbb teoretikus a dominancia és a diskurzusok kérdéskörét kezdte vizsgálni. Vagyis nem az ideológiák versenye, hanem azok viszonya, politikai funkciója és a gazdasági-társadalmi hierarchiák fenntartásában betöltött szerepe került (újra) a figyelem középpontjába. Azt gondolom, hogy a globális kapitalizmus és a posztmodern korszak folyamatainak megértéséhez érdemes talán az egyik legmarkánsabb megközelítést választani közülük, amely egészen napjainkig meghatározó a baloldali társadalomkritika oldalán: az úgynevezett *domináns ideológia nézőpontját*.

Globális uralkodó eszmék

De mit is állít a domináns ideológia koncepciója? A marxistákat az a zsigeri meggyőződés köti össze immár száz éve, hogy a kapitalizmus megdöntésének kérdése végső soron a gazdaság tanulmányozása során válaszolható meg. Ennek legelemibb formája, amikor a gazdasági jelenségek (mint a válságok, az egyenlőtlenségek, a kizsákmányolás vagy a szegénység) egyszerűen a radikális-forradalmi politika objektív okaiként jelennek meg. A marxista gyökerű baloldal azt tanítja, hogy a radikális politika lényegét tekintve pusztán következmény. A posztmarxista szerzők gazdasági redukcionizmusnak nevezik azt az alapállást, amikor az egyes elemzők a politikai konfliktusokat a termelés ellentmondásainak függő változójaként fogják fel. Valójában persze a marxizmus sosem volt teljesen redukcionista. Az előző század húszas éveitől egyre növekvő figyelem fordult az ideológia kérdése felé. Érthető módon azonban a legtöbb teoretikus számára sajátos módon vetődött fel a téma: az ideológia elsősorban olyasmiként jelent meg, ami vagy belerondít a változás történelmileg szükségszerű folyamatába (eltántorítva a munkásosztályt tényleges politikai projektjétől), vagy a változás szükségszerű szubjektív összetevőjeként jelenik meg, amely kiegészíti az objektív tényezőket (a munkások helyes tudatát a harc során kívülről kell bevinni – mondta például Lenin). Mindez nyilván annak volt köszönhető, hogy mind a kapitalizmus, mind az ideológia kérdése elsősorban a proletariátus történelmi szerepe kapcsán vetődött fel. Egy olyan forradalom elgondolásán belül tehát, amelynek eljövetelét senki nem vonta kétségbe, csak időpontja és módja volt bizonytalan.

Ebben a szellemi közegben született a domináns ideológia elgondolása is, amely az ortodox marxizmus ökonomizmusával magának Marxnak egyik híressé vált elemzését állította szembe: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is" – mondja *A német ideológia* szövege (MEM 3: 48–49.).

A történelmi fordulatok előfeltétele pedig az ideológiában bekövetkező változás, új világnézetek felemelkedése. Nem untatom az olvasót azoknak a vitáknak a könyvtárnyi irodalmával, amelyekben a különböző marxista teoretikusok vérre menő vitákat folytattak azzal kapcsolatban, hogyan kell értelmezni a domináns ideológia koncepcióját, ha hűek akarnak maradni Marx szellemiségéhez (Langman, 2015). Mindebből a jelenlegi elemzés szempontjából az ideológiai dominancia tézise maga a lényeges. Elsősorban Antonio Gramsci hatására, a marxisták felismerik, hogy hiába a gazdasági törvényszerűségek, a történetfilozófiai elemzések, ha a gyakorlatban azt láthatjuk, hogy a rendszer az ideológia segítségével sikeresen működteti és tartja fent önmagát (Gramsci, 1971). Vagyis nemcsak a munkásmozgalomnak, hanem a tőkéseknek és pártjaiknak is vannak eszméik – és bizony utóbbiak eredendően nyerésre állnak (Kiss, 2018).

Az elmúlt ötven-hetven évben, tehát a koncepció megszületése óta persze gyökeresen megváltozott a világ. A domináns ideológia elgondolása ma, a posztmodern-globális kapitalizmus időszakában azért nyújthat mégis inspiráló és használható elemzési keretet a politikai ideológiák megközelítéséhez, mert egyszerre ragadhatjuk meg segítségével azt a kettősséget, amelyet magunk előtt látunk, ha körülnézünk a közélet és a társadalom világában. Egyrészt szembetűnő a helyzet *posztmodern* jellege: a szellemi töredezettség, a konzisztencia hiánya, az eszmék és nézőpontok állandó váltakozása, a hétköznapi emberek fejében (és sajnos nem csak az övékben) uralkodó mérhetetlen szellemi káosz és intellektuális reflektálatlanság, a depolitizáltság és a pszichológiai/esztétikai terminusok túlsúlya stb. Másrészt aligha tagadható az ideológiai folyamatok *globális* jellege: nemcsak arról van szó, hogy léteznek napjainkban is „uralkodó gondolatok", amelyeket mérhetetlen erőforrásokkal rendelkező szellemi apparátusok terjesztenek – de ezek (ahogyan Manfred B. Steger fogalmaz) egy „globális képzelet" képében a fejünk felett lebegnek (Steger, 2009). Vagyis a domináns ideológia új formája körüli küzdelmek úgy képzelhetők el, *ha elgondolunk egy hatalmas szellemi mezőt, egy posztmarxista értelemben vett mesterdiskurzust*

(Steger, 2013), *amelyet bizonyos helyi szereplők és elitcsoportok variálnak, terjesztenek és megszemélyesítenek, más csoportok pedig megkérdőjeleznek, felszámolni igyekeznek és megfogalmazzák alternatíváit.*

A következő fejezetben bemutatom, hogy milyen elemekből áll össze ez a globálissá váló uralkodó eszmevilág, és a rendszerváltás után milyen módon jelent meg idehaza politikai ideológiaként. Előtte azonban még egy problémát tisztázni kell: mire is való tulajdonképpen a domináns ideológia? A kérdés megválaszolása során érdemes magához Antonio Gramscihoz fordulni. Gramsci munkái kapcsán gyakorta emlegetik a dominancia fogalmát, de azzal kapcsolatban – ahogyan azt Simon Susen megjegyzi – elsősorban annak „kemény", „direkt" vagy „radikális" formájára gondolnak. A dominancia ezen változata az egyének nyílt és erőszakos elnyomása a hatalmon lévők részéről. A felül lévők aszimmetrikus viszonyokat hoznak létre, tehát rendelkeznek azokkal az eszközökkel, hogy rákényszeríthetik alárendeltjeiket a nekik megfelelő viselkedésre. Ennek példái a szolgaság klasszikus változatai, a diktátorok, a proletárokat kizsigerelő gyárosok vagy a középkori egyház. Sokkal kevesebb szó esik azonban a dominancia „puha", „indirekt" vagy „komplex" módozatáról, amely a (poszt)modern kapitalizmus sajátja és amely Gramsci érdeklődését is felkelti. Ahogyan Luc Boltanski megfogalmazza: ma az elnyomás egyik elsődleges eszköze a domináns ideológia. Esetében a kényszerítés sajátos módjáról van szó. Lényege, hogy jelen vannak olyan „hivatalos" vagy „uralkodó" eszmék, amelyek kapcsán a „kritika bizonyos mértékig lehetségesnek tűnik". Hiszen szólásszabadság van, és a vélemények pluralizmusa alkotmányos érték (Boltanski, 2008, 151.).

Gramsci a duális tudat létezéséről beszél a domináns nézetek kapcsán. Szerinte elvileg a média, a tudományos világ, a politikai elitek stb. által terjesztett nézetekkel nem kötelező egyetérteni. Az emberek fejében számtalan más gondolat is jelen van. Ám a szereplők soha nem lehetnek biztosak abban, hogy milyen jellegű kritika az, amit megfogalmazhatnak a domináns nézetekkel szemben. Nem is beszélve arról, hogy milyen mértékig térhetnek el büntetlenül a hatalom által normálisnak, szalonképesnek vagy

éppen tudományosnak tekintett állításoktól. Az emberek tudata megkettőződik: lesznek saját gondolataik és olyanok, amelyekről úgy vélik, hogy (nyilvánosan) gondolniuk kell őket (Abercombie–Turner, 2014, 15.). A domináns ideológia indirekt módon valósítja meg a hatalmi kényszert és késztet behódolásra: akár nyíltan és cenzúrázatlanul, akár titokban és szóvirágok mögé rejtve fogalmazzuk meg egyet nem értésünket, számolnunk kell azzal, hogy bármelyik pillanatban kizárhatnak bennünket a játékból. A művész nem léphet fel többé, a tudós nézetei kínossá válnak, a munkavállaló elveszti az állását egy közösségimédia-poszt miatt, a politikussal nem akarnak többé szövetséget kötni. Hátat fordítanak a barátok, azok, akik pedig – tudjuk jól – magánéletükben maguk is hasonlókat gondolnak stb.

A 21. század globális kapitalizmusában a domináns ideológia új dimenziója nyílt meg, amikor a nagy multinacionális vállalatoknak is „hivatalos világnézete" lett: az uralkodó eszmék terjesztőiként elvárják munkavállalóiktól, hogy megfeleljenek azoknak az elveknek, igazságoknak (a kapitalizmust érintő gondolatokat is), amelyek mellett nyilvánvalóan a profit érdekében elkötelezték magukat. Ezeknél a cégeknél külön részlegek foglalkoznak a domináns ideológia terjesztésével, és a munkavállalók számára a karrier egyik feltétele, hogy megfelelő minőségben tudják képviselni azokat. A nagyvállalatok által használt komplex technikák közé tartoznak az úgynevezett társadalmi felelősségvállalás során felvállalt „szimpatikus nézetek" – mint a melegek jogainak képviselete, a tolerancia, az erőszakmentesség vagy a környezettudatosság –, amelyeket reklámjaikban a brand részeként tüntetnek fel. Azok a vezetők, alkalmazottak vagy partnerek pedig komoly szankciókra számíthatnak, akik ezektől eltérő eszmék nevében lépnek fel. De a globális mesterdiskurzust terjeszti Hollywood, a Walt Disney is, ahogyan a reklámok és a divat is körülötte forog.

Jelen tanulmányban abból indulok ki, hogy a politikai eszmék között elsősorban úgy igazodhatunk el napjainkban, ha a domináns ideológiához fűződő viszonyuk alapján azonosítjuk be és osztályozzuk őket. Az elemzést ezért azokkal a politikai

irányzatokkal kell kezdeni, amelyek maguk is termelik, megjelenítik és védelmezik a korszak uralkodó nézeteit. A hatalmon lévők azért képviselik a domináns nézeteket, hogy segítségükkel önmagukat is támadhatatlanná tegyék. A társadalom tagjainak ugyanis célszerű a domináns ideológia képviselőinek oldalára állniuk. A domináns ideológiában nem feltétlenül hiszünk, de mindenképpen elfogadjuk létezésüket – függetlenül attól, hogy mennyire tekintjük igaznak vagy hamisnak őket. Ennek számtalan oka lehet. Mindegy azonban, hogy komformitásból teszünk így; annak praktikus belátása vezet bennünket, hogy nem tehetünk másként; a társadalom racionalitásának természetes részeként valljuk magunkénak tételeit; vagy ténylegesen mozgósít és magával ragad bennünket (tehát internalizálódik) a minden csatornából felénk áradó világkép – a domináns ideológia máris elérte a célját. A legtöbbször önként vetünk el minden olyan eszmét, cselekvési irányt és magánéleti stratégiát, amely nem egyeztethető össze az uralkodó eszmékkel és értékekkel.

A domináns ideológia nem azt kívánja, hogy a társadalom tagjai feltétlenül engedelmeskedjenek neki – azt szeretné elérni, hogy csak komoly feltételek teljesülése esetén hagyják figyelmen kívül. Nem arra kényszerít, hogy megtegyünk valamit, sokkalta inkább, hogy elfogadjuk, ha nem tehetünk mást. Siva Vaidhyanathan mutatja be a domináns ideológia működését a közösségi média, különösen a Facebook kapcsán. Mark Zuckerberg platformját szerinte egy sokténye zős ideológia tartja mozgásban, amely a narcizmus, a közösséghez tartozás, az élvezet, a végtelen információ és a demokrácia nevében szippantja be a felhasználókat. Az emberek jelentős része idővel rájön, hogy a Facebook nem az a hely, amit ígértek neki, és őt magát is nagyon kedvezőtlen irányba változtatja meg. Csakhogy ekkor már nem képes kiszállni, hiszen úgy érzi, hogy ha megtagadná az uralkodó ideológiákat, ha leiratkozna az oldalról, azzal súlyos retorziókat kockáztatna saját „véleménybuborékjának" tagjai részéről – ráadásul elvesztené társadalmi kapcsolatait, tevékenységeit, és nem lenne többé jelen ott, ahol mindenki más jelen van (Vaidhyanathan, 2018).

Posztpolitika, hiperglobalizáció, individualizmus

1989 sajátos helyzetben találta a kelet-közép-európai régiót – és annak részeként Magyarországot. Senki számára nem volt kérdéses, hogy egy korszak véget ért, és egy gyökeresen más időszámítás kezdődik mind helyi, mind globális szinten. Az új korszakkal kapcsolatban azonban kevesen rendelkeztek konkrét elképzelésekkel. Annál többen voltak olyanok, akik aggodalmuknak adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy az átmenet talán nem lesz annyira sima és sikeres, mint azt sokan remélték. A régióban ugyanis egyszerre három párhuzamos folyamat zajlott: (1) a rendszerváltás, vagyis a létező szocializmussal való szakítás; (2) az euroatlanti integráció, vagyis a fejlett nyugati demokráciák és a nemzetközi szervezetek világába való komform és kritikátlan beépülés; (3) illetve a szabadversenyes kapitalizmus egyfajta új változataként a „globális tőke diktatúrájának", a fogyasztói (világ)társadalom létrejöttének a folyamata külön-külön is komoly kihívást jelentett a korszak új elitjei és ideológusai számára. A domináns ideológia helyben létrejövő változatainak a legfontosabb feladata azonban nem az volt, hogy mindenkit meggyőzzön az átmenet helyességéről – hiszen a régió országainak lakossága minden fenntartás nélkül rohant a kapitalizmus karmai közé. A problémát kezdettől fogva az jelentette, hogy a rendszerváltó elitek képtelenek voltak megfelelni a velük szemben támasztott elvárásoknak, illetve egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a bipoláris világrend után létrejövő „szép új világ" sem annyira szép, sem annyira új nem lesz, mint sokan remélték. A kilencvenes–kétezres évek uralkodó gondolatainak ezért az volt a feladata, hogy megakadályozzák azt, hogy a közép-európai társadalmak más utat válasszanak, hogy eltérjenek a „hármas átmenet" (rendszerváltás, integráció, szabadversenyes kapitalizmus) számukra kijelölt irányától – és ezzel megkérdőjelezzék bizonyos szereplők vezető szerepét.

Az elmúlt harminc év eszmei folyamatainak bemutatását persze nagyban nehezíti, hogy a domináns ideológiának sosincs neve. Egymás mellett álló elemek összessége, amelyek gyakorta

nincsenek is szigorú logikai kapcsolatban egymással. A rendszerváltás után kialakult uralkodó ideológia jelenlétét azonban szinte mindenki érzékeli, és a közbeszédben jobb híján a „balliberális oldal gondolatvilágaként", (neo)liberalizmusként vagy szociálliberalizmusként hivatkoznak rá. Ezek annyiból kétségtelenül indokoltak, hogy megragadják egyrészt, hogy ezek az eszmék bizonyos jól behatárolható elitcsoportokhoz kötődtek, másrészt, hogy alapvetően a liberális gondolkodásmódra épültek rá vagy kapcsolódtak hozzá.

Pontosabb képet kapunk ezért az 1989 utáni hazai ideológiák versengéséről, ha a domináns ideológia legfőbb tartalmi elemeit próbáljuk számba venni. Ebben az esetben szembetűnő, hogy az idehaza uralkodóvá váló eszmék úgy jönnek létre, mint a globális szinten kiépülő domináns ideológia elemeinek a helyi változatai, amelyeket a „komprádor" elitek igényeinek és a régió sajátosságainak megfelelően formálnak meg. Ez az „import" *a posztpolitika, a hiperglobalizáció és az individualizmus elgondolásaiban* érhető leginkább tetten.

A *posztpolitikai ideológia* szerint a hagyományos politika, a baloldal és a jobboldal közötti különbségtétel, a pártok és mozgalmak felett eljárt az idő. A globális korszakban a jó kormányzás olyan bonyolult közpolitikai tevékenység, amelyhez elsősorban szakértelemre és gyors döntésekre van szükség. A szakértő, a szakpolitika ennek a világképnek az egyik fő hívószava. A nép ítélőképessége és a demokratikus procedúrák bizonytalansága ugyanis nem alkalmas a továbbiakban arra, hogy a mindennapi ügyvitel alapjaként szolgáljon. Jó döntéseket csak az ahhoz megfelelő tudással rendelkezők hozhatnak. Ahogyan a politika egyre inkább ennek az elgondolásnak rendelődött alá, szemléletmódja is átalakult. A választókat fogyasztókként kezdték kezelni, akik a politikusok között úgy döntenek, mint a mosóporok között a boltban, a választásokat pedig a bevásárlás pillanatnyi aktusának mintájára képzelték el. Közvélemény-kutatásokkal szondázták és marketingüzenetekkel bombázták őket a kampányok során. Nem véletlen, hogy idehaza is a közvélemény-kutatókat és a marketing-tanácsadókat kezdték el guruként tisztelni

– sokuk nem kis politikai, illetve anyagi tőkét halmozott fel az elmúlt években. A cél ugyanis a képviselet helyett a közvélemény megformálása (megdolgozása) lett, így biztosítva a felhatalmazást a szakértői-politikai elitek számára, hogy kedvük szerint cselekedjenek. Arra törekedtek, hogy az állampolgárok két szavazás között húzódjanak vissza saját magánéletükbe, és sorsukat bízzák a komplex folyamatokat átlátó kormányzati apparátusokra (Kiss–Kerékgyártó, 2019).

Idehaza ez az ideológia különösen fontos szerepet töltött be abban, hogy a Kádár-rendszer végének szabadpiaci elveket valló közgazdász elitje átmentse saját vezető pozícióját a rendszerváltás utáni időszakra – ahogyan ezt Sebők Miklós és Scheiring Gábor könyvei részletesen be is mutatják (Sebők, 2019; Scheiring, 2019). Gyurcsány Ferenc elhíresült „őszödi beszédével" kapcsolatban kevesen hangsúlyozzák, hogy annak kiindulópontja éppen az átmenet uralkodó posztpolitikai ideológiája volt: az a meggyőződés, hogy a választók elől el kell titkolni az ország valódi helyzetét a győzelem érdekében és közben egy szűk technokrata elittel kidolgozni egy reformcsomagot, amelyet azután a társadalom megkérdezése nélkül kell bevezetni. *„Aki a Magyar Szocialista Párt környékén befolyásos véleményformáló makrogazdasági ügyekben Kornaitól Bokrosig, Békésitől Surányiig, Vértestől a jó ég tudja kicsodáig, azokkal végigbeszéltük, végigszenvedtük, végigüvöltöztük. (...) A megoldásunk biztosan nem tökéletes, igazatok van, biztosan nem, csak nem tudunk jobbat. Olyat, amiben meg tudunk állapodni a szakma nagy részével, amit el tudunk fogadtatni a piacokkal, el tudjuk fogadtatni a koalíciós partnerrel (...) És nem probléma, hogy elveszítjük akkor egy időre a társadalmi támogatásunkat. Aztán majd visszaszerezzük. Mert majd megértik utólag."*

A bipoláris világrend összeomlása után a nyugati világban kiépülő domináns ideológia második fő eleme *a hiperglobalizáció* elgondolása volt. A hidegháború korszakát eszerint egy olyan időszak váltotta fel, amelyben a kapitalizmus végső győzelmet aratott. A „nincs alternatíva" (TINA) jelszavát Margaret Thatcher fogalmazta meg az elsők között: a globalizáció korában mindenkinek alá kell vetnie magát egy gigantikus társasjáték

szabályainak. A multinacionális tőke világuralma, a technikai fejlődés korlátlansága és a végtelen növekedés elől nincs menekvés (Steger, 2013). Ennek hazai változata a felzárkózás ideológiája volt. A felzárkózás paradigmájának képviselői szerint a globalizáció korában bárki győztesen kerülhet ki, aki megérti az új korszak sajátosságait, és bejárja a demokratikus átmenet, a nyugati integráció és a piacosítás szükségszerű és fájdalmas útját. A domináns ideológia fő üzenete ekkor: a globális korszakban a gazdag és demokratikus országok elit klubja áll szemben a harmadik világ nyomorával és diktatúráival. A Kívül és a Belül közötti határmegvonást, amely ma elsősorban jellemzi az új jobboldali politikákat, tehát nem Orbán Viktor vagy Donald Trump találta ki – bizonyos változata markánsan jelen volt már az 1989-et követő uralkodó (neo)liberális-(hiper)globalizációs ideológiában is. Ahogyan Slavoj Žižek fogalmaz: „a győzedelmes liberális-demokratikus Új Világrend egyre inkább kijelöli a határt, amely elválasztja a »belült« a »kívültől«; amely falat von azok közé, akiknek sikerült »belül« maradniuk (ők a fejlett világban élők, akiknek az emberi jogok, a szociális biztonság stb. még mindig járnak) és a többiek, a kizártak közé (ők a fejlődő világ lakói, akik számára az a nagy kérdés, hogyan bontakoztathatják ki a bennük lévő potenciálokat, még akkor is, ha annak ára a demokratikus alapjogok és a szociális biztonság totális negligálása)" (Žižek, 2006, 21.).

A „belül" világába történő integráció, az erősek és sikeresek köréhez történő csatlakozás, a privilegizáltak közé emelkedés vágya hatja át Közép-Európa elmúlt évtizedeit. A domináns ideológia hazai képviselői szerint azonban jó hír, hogy léteznek receptek, amelyek mentén ez meg is valósulhat – ennek a tudásnak pedig ők birtokában is vannak (Csizmadia, 2016). A '89 utáni két évtizedben az SZDSZ és az MSZP (valamint kezdetben a Fidesz) úgy pozicionálták magukat, mint a demokrácia, a Nyugat és a piac értékeinek helyi képviselői és közvetítői. (Velük szemben a diktatúra, a Kelet és a paternalizmus balkáni megközelítése áll.) A késő-kádári technokrácia és a balliberális értelmiség erre az intellektuális-morális felsőbbrendűségre („tudjuk,

merjük, tesszük") hivatkozva követeltek kiemelt helyet maguknak. Egyúttal a társadalom többi részére mint hozzájuk képest alsóbbrendű csoportra tekintettek, akiket akaratuk ellenére kell a fejlődés irányába vezetniük. A társadalom többsége szerintük tudatlan, műveletlen és alkalmatlan arra, hogy sikeresen feleljen meg a globalizáció kényszereinek, így megváltoztatásuk nélkül nem valósíthatók meg az új korszak által kínált lehetőségek (Gagyi, 2014).

A posztpolitika és a hiperglobalizáció elgondolása mellett az 1989 után régiónkra szabadított uralkodó nézetek harmadik jelentős eleme *az individualizmus világképe* volt. Ulrich Beck több művében, de különösen a kevéssé ismert *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* című műben a nyugati társadalmak politikai alapszituációját elemezve ennek az ideológiának elsődlegességét emeli ki. A tradicionális társadalmak felbomlása és a modern társadalom „válsága" során (ideértve a létező szocializmusok világát is, amely alapvetően modernizációs kísérletként érthető meg) keletkezett légüres térben egy új korszellem született – összefüggésben a fogyasztói társadalom kiépülésével és a munka világának folyamatos átalakulásával. Az individualizáció azt a tudati változást jelenti, hogy az egyén elsődleges vágyává a saját személyes élete fölötti kontroll gyakorlása válik. Az individualizált egyén maga akarja eldönteni, hogy mivel keresse és mire költse a pénzét, milyenné váljon, mi tetszen neki, mivel töltse az idejét, milyen körülmények között és kikkel éljen, és hogy mit kezdjen a saját testével stb. „Más szóval [ez az ideológia] az egyéneknek azt a vágyát jelenti, hogy kizárólag önmaguk határozzanak saját perspektíváikról és döntsenek saját cselekedeteikről" (Beck, 2001, 23.).

A posztmodern kapitalizmus világában a domináns ideológia ezen komponense elképesztő mértékben vált részévé a *common sense*-nek, a józan észnek. Elérve, hogy a társadalom tagjai számára ne a közösség, a felelősség és a normák/kötelességek legyenek fontosak többé, hanem a felhalmozás (a túlfogyasztás), az egyéni karrier és az önmegvalósítás a választás állandóan

ismétlődő aktusán keresztül. De igazán korlátlanul és kritikátlanul Közép-Európa országaiban hódított ez a világkép. A régió lakóit számára a rendszerváltás elsősorban azt jelentette, hogy úgy élhetnek majd, mint Nyugaton – márpedig képük a gazdag országokról elsősorban a konzumerizmus és az individualizmus imázsaihoz kapcsolódott. Ennyiben a domináns ideológiának ez a reklámok, amerikai filmek és magazinok által közvetített változata az elitek és a nép közös világnézetévé vált az átmenet során – amelynek elsődleges szerepe volt a politikai osztály legitimációja szempontjából is. „Ameddig egyre többet fogyaszthatunk, ti is egyre többet lophattok" – mondta az átlagember –, és éppen ezt a konszenzust rúgta fel a Gyurcsány–Kóka-kormány megszorító politikája 2006 után. És ezt állította helyre Orbán 2010-et követően.

Orbán Viktor és a konzervatív forradalom

A hazai kormányzó jobboldal ellenfelei kétségbe vonják, hogy a 2010 után kiépülő kurzusnak bármiféle komolyan vehető eszmei alapja és intellektuális elköteleződése lenne. Orbán Viktort többnyire egy hatalommániás diktátornak, a maffiaállam fejének, a „pillanatot uralni akaró" kommunikátornak, cinikus populistának vagy neoliberális-oligarchikus gazdaságpolitikáját és fasisztoid-autoriter rendszerét sokak számára vonzó eszmékbe csomagoló manipulátornak tartják. Ezek a megközelítések – érkezzenek bár a mainstream ellenzéki nyilvánosságból, a kritikai baloldal vagy a pozitivista tudomány világából – azt az alapvető hibát követik el, hogy az új hazai jobboldalt *nem* a kilencvenes–kétezres évek történéseinek összefüggésében értelmezik. Bár sok patologikus és negatív jelenséget pontosan ragadnak meg az elmúlt tíz év fejleményei közül – éppen Orbán politikájának magvát hagyják figyelmen kívül.

Márpedig az elmúlt időszakban lezajló konzervatív fordulat idehaza (amelyhez hasonló részben több más országban is végbement – az angolszász világtól a kontinentális Európáig)

minden tekintetben a 2010 előtti két-három évtized fejleményeire való válaszként született meg. Ekkoriban szerezte meg Orbán Viktor azokat a tapasztalatokat és sérelmeket is, amelyek tetteit máig meghatározzák, és érthetővé teszik azt a víziót, amelyet az orbánizmus meg kíván valósítani. Az orbáni politika tehát alapvetően negatív meghatározottságú: nem áll a hátterében egy „nulla pontként" beazonosítható világnézet, de nem is fogható fel egy üres hatalmi gépezet működtetéseként. Pozitív tartalmi elemei reakciók és diszkurzív ellenkonstrukciók. Éppen úgy, ahogy 1989 Fidesze az államszocialista represszióra adott radikális ideológiai válaszként határozta meg önmagát, a 2010 utáni kormánypárt is ellenpólusként lép fel: csak itt már nem a kommunista keleti, hanem a liberális globális birodalom tölti be az elnyomó szerepét (Moszkva helyett Brüsszel). Ennyiben Orbán sikerének ideológiai okai közül talán az a legfontosabb, hogy újra tudta teremteni azt a szerepet, ami őt annak idején naggyá tette a Hősök terén, Nagy Imre újratemetése kapcsán. Ez pedig a radikális szabadságharcos-forradalmár alapállása, aki immár (húsz évvel később és ennyivel idősebben) liberálisból konzervatívvá változott.

Békés Márton egyike azoknak a teoretikusoknak, akik a jobboldalon kísérletet tettek ennek az emancipátori szerepnek az elméleti megalapozására. Szerinte korunkban Gramsci-féle értelemben vett globális hegemóniaküzdelmek zajlanak, amelyek a kultúra területére irányítják a figyelmet. Orbán, aki anno ebből a témából írta a szakdolgozatát, most éppen az olasz gondolkodó segítségével érthető meg. „Gramsci hegemóniáról szóló elmélete ma aktuálisabb, mint gondolnánk. Manapság ugyanis a globalista elitek kormányoznak és a liberálisoké a kulturális hegemónia, a kormányzottak pedig mi vagyunk. (...) Sok minden változott Gramsci kora óta, a gazdasági alap ma a nemzetek feletti neoliberális világhoz tartozik, a kulturális felépítmény pedig a kozmopolita elitek ellenőrzése alatt áll. (...) Fel kell ismerni, hogy e kettő [ti. a globális kapitalizmus és a hegemón globális kultúra – *K. V.*] szövetséges egymással és csak egy ellenhegemonikus gépezet és egy új történelmi blokk létrehozásával győzhető le." (Békés, 2020, 120.)

Békés pontosan érzékeli, hogy Orbán politikája csak a 2010 előtti „liberális elitekkel" szemben zajló küzdelemként érthető meg, ám csak részben van igaza abban, hogy annak első számú hadszíntere a „kulturális hegemóniáért" folytatott versengés. A 2010 után hatalomba került hazai jobboldal célja – fő tézisem szerint – ugyanis elsősorban nem egy, az elmúlt kétszáz év változásaira reagáló *kulturális ellenforradalom*, hanem az 1989 után kialakult domináns eszmék ellen fellépő *ideológiai forradalom* létrehozása. Ne felejtsük el: Gramsci a sikeres hatalomgyakorlással összefüggésben, a hegemónia kapcsán nemcsak a kulturális, hanem az ideológiai harcok fontosságáról is beszél – és valójában ez utóbbi a magyar kormányfő kedvenc terepe. A tíz éve fennálló jobboldali kurzus kultúrharcos értelmezése persze első ránézésre evidensnek tűnhet. A Fidesz egyre inkább kiépíti saját párhuzamos kulturális intézményrendszerét és sok tekintetben az évszázadnyi ideje vívott („jól ismert") szekértábor-harcokat láthatjuk visszatérni. Láthatjuk azonban, hogy a térfoglalás eredményeként a kimeneti oldalon jobbára csak a nacionalista-klerikális-historizáló-tradicionalista giccsel találkozhatunk, amely sokszor az állami pénzek kifolyatását hivatott legitimálni - mint a 2021. augusztus 20.-ai ünnepségeken. A kormányközeli kulturális elit teljesítményhiányát egyre gyakrabban kritizálják a jobboldalon – pedig nem csak velük van probléma. Az Orbán Viktor mögött álló politikai és gazdasági vezető rétegek számtalan tagja már személyében is tagadása azoknak az eszményeknek, amelyekről elvileg a kulturális fordulat szólna – sok tekintetben láthatjuk inkább az átmenet utáni vadkapitalizmus értékrendjét, a feltörekvők és felkapaszkodottak világképét esetükben - a „nagy ház, nagy autó, nagymellű nő" macsókultúrájával. Amennyiben pedig kilépünk az elitek világából, a helyzet még kevésbé árulkodik egy új kultúra létrejöttéről. A polgári Magyarország programjáról lényegében 2006-ban lemondott Orbán. A mindennapi kultúra szintjén a propaganda a legtöbb esetben közvetlenül a már évtizedek óta meglévő sajátosságokra

épít – a Habony Árpád és Rogán Antal nevével fémjelzett „propagandagépezet" éppen azért vívta ki Orbán elismerését, mert gátlástalanul képes meríteni a társadalom mélyrétegeiben meglévő előítéletekből, szokásokból, beidegződésekből, tévhitekből, attitűdökből, fóbiákból és intellektuális-morális elemekből. Ha a nyolcvanas évek a fridzsiderszocializmus ideje volt, akkor ma a jobboldali hegemóniagépezet a fridzsiderkapitalizmussal hódít. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Orbán Viktor rátelepedett a későkádári és rendszerváltáskori common sense-re (közgondolkodásásra) és saját politikai céljaira használja fel azt. A kultúra a NER-ben per excallance az ideológia szinonimájaként jelenik meg, így szerepe is elsősorban az ideológiai küzdelmekben van.

A kormányzó jobboldal számára tehát *nem a kultúrharc, hanem az ideológiai küzdelmek az elsődlegesek*. Hibát követ el azonban az, aki Orbán intellektuális hátterét és ideológiai mintáit a történelmi fasizmus, a tradicionalizmus vagy éppen a kontinentális konzervativizmus irányából próbálja megérteni. A kimondottan könyveket olvasó emberként ismert miniszterelnök és tanácsadói számára a fő forrást a tudományos világ peremén alkotó jobboldali botránykeltők (Yuval Noah Harari, Roger Scruton, Tilo Schabert, Jordan Peterson) az *új jobboldal* (Alain de Benoist, Guillaume Faye), a 2008-as válság után felemelkedő *alt-right* (Pat Buchanan, Milo Yiannopoulos, Curtis Yarvin), illetve az úgynevezett *radikális jobboldal* (Éric Zemmour, Michel Houellebecq, Renaud Camus, Rolf Peter Sieferle, Michel Onfray) – vagyis összefoglalva a napjainkban zajló *konzervatív forradalom* teoretikusai jelentik.

Amennyiben azt keressük, hogy végső soron mi köti összse ezeket a jobboldalon igencsak közismert szerzőket, akkor két meghatározó közös élményt mindenképpen érdemes kiemelni. *Először:* a konzervatív forradalom híveinek mély meggyőződése, hogy korunkban az uralkodó ideológia bizonyos intézmények, gazdasági csoportok és értelmiségi elitek érdekét szolgálja, tehát napjaink progresszív-liberális korszelleme nyers hatalmi-politikai célokat fed el. Mégpedig azon szereplőkét, akik az elmúlt ötven évben elfoglalták az egyetemeket, a nemzetközi szervezeteket, az NGO-kat, a médiát, a kulturális intézményeket, a kormányzati bürokráciát stb. – elérve, hogy senki számára ne legyen mozgástér, aki nem képviseli kritika nélkül az 1968-as eszméket vagy a globális tőkének tetsző gondolatokat. A mai nyugati világ uralkodó eszméi tehát *lényegileg elnyomók*, és mára olyan extrém formát öltenek, amely *beláthatatlan következményekkel* jár – függetlenül attól, hogy amúgy „van-e igazságtartalmuk". (Ez a gondolat a baloldalon is ismerős, különösen Mark Fisher munkáiból [Fisher, 2018]). *Másodszor:* ez az irányzat úgy gondolja, hogy a jelenleg vezető szerepet betöltő, ám régi lejáratódott és korrumpált *eszmék és intézmények helyett újakat kell létrehozni*. Vagyis szinte mindent újra kell gondolni – hiszen még a konzervatív nézetek képviselőire is túl nagy hatással volt az 1968 után, ún. kulturális marxista és progresszív liberális offenzíva. Ennyiben valamennyien „a mainstream ideológia rabigájában vergődünk" (Corcuff, 2020, 81.). Bátran és provokatívan meg kell vizsgálni a kényes kérdéseket is: mi a helyzet a nemzetállammal, a szabadsággal, a bevándorlókkal, a genderviszonyokkal, a fogyasztással, a nagyvállatokkal, a technikai fejlődéssel, a klímakérdéssel, az iszlámmal, a melegekkel, a kisebbségekkel – a sor pedig a végtelenségig folytatható. Nem vitás persze, hogy a könyörtelen újragondolásnak és a liberális-egalitárius-progresszív aktivista őrülettel szembeni fellépésnek jobbára az egyenlőtlenség, a rasszizmus, az összeesküvés-elmélet, a homofóbia, az antifeminizmus, az iszlámellenesség, a tradicionalizmus stb. valamilyen változata lesz a végeredménye. Tehát a „nagy gyanakvás és átgondolás" nemegyszer eklektikus és felületes (sokszor szellemileg igénytelen és félművelt) konzervatív és jobboldali világképhez vezet.

Orbán mindkét élményben osztozik a konzervatív forradalom híveivel. Ahhoz azonban, hogy világossá váljék, pontosan hogyan kell szerinte reagálni a domináns ideológia elnyomására, érdemes Guglielmo Ferrero: *A hatalom* című munkáját felidézni, amelyet a miniszterelnök gyakorta kedvenc könyveként emleget. Ebből a Machiavelli, Weber és Gramsci utánérzést kel-

tő patetikus műből nem csak azt tanulta meg a miniszterelnök, hogy kétféle forradalom létezik: a gyors és erőszakos baloldali és a fontolva haladó és a nép beleegyezésén nyugvó konzervatív revolúció. Legalább ilyen nagy hatású számára Ferrero tézise, miszerint egy hatalom *vagy a félelemre alapoz, vagy a konszenzusra*, amely a vezető személye körül alakul ki. Nem a választói többség megszerzése tehát a fő cél, hanem az, hogy „elérje utóbbit, tehát az egyetemleges egyetértést" a társadalom széles rétegeiben (Ferrero, 2001, 165.). Arra kell törekedni tehát, hogy a legtöbb ember úgy lássa, a vezér hasonló dolgokat gondol és érez, mint ő maga. Ez a megközelítés egyezik Gramsciéval, aki szerint ideológiai konszenzus nélkül nincs kulturális, morális és politikai hegemónia (Szabó, 2002, 296.). Ferrero úgy véli, az elitnek és a népnek nem kell félnie egymástól, nincs szükség diktatúrára, ha legfontosabb eszméik és céljaik közösek – ez a felfogás persze igencsak távol áll attól, hogy a vezérdemokrácia létrejöttének valamiféle korszakos trendjét lássuk benne. Egy új domináns ideológia létrehozása lebeg tehát Orbán szeme előtt, amit a vezetőnek (tehát neki magának) kell megszemélyesítenie. Ha ugyanis a társadalmi többsége ebben az értelemben a hatalom mögött áll, akkor az ellenzék szabadon tevékenykedhet, hiszen nem érhet el többet, mint hogy saját kisebbségi bázisát hergeli – ma úgy mondanánk, saját „buborékába" záródik.

Az „egyetemleges egyetértés" fenntartását szolgálják az állandó óriáskampányok, népszavazások és a sokszor bárgyúnak tűnő nemzeti konzultációk. (Soros-terv, LMBTQ-propaganda a gyerekek között, Brüsszel és bevándorlás, rezsicsökkentés, szuverenitás stb.) Céljuk azt demonstrálni, hogy markáns véleménykülönbség áll fenn a (demokratikus) kormány és a (globális eliteket kiszolgáló) ellenzék között – és alapvetően a nép előbbivel ért egyet. Nem véletlen az sem, hogy 2010 óta több ezer milliárd forintot költött arra a hatalom, hogy megteremtse egy új domináns ideológia bevezetésének legfőbb feltételét: a mennyiségi értelemben vett fölényt azokon a színtereken, ahol az emberek nagyobb része a politikával találkozik. Az állami média elfoglalása, a KESMA létrehozása, az oktatás államosítása, az egyetemek alapítványi tulajdona, a Mathias Corvinus Collegium felfuttatása, a közösségi média megszállását szolgáló profilok, trollhadseregek és kampányok stb. arra szolgálnak, hogy lokális szinten helyre billenjenek a globálisan érzékelt kommunikációs egyensúlytalanságok. Vagyis a domináns ideológia képviselőit elszigeteljék. Az ellenzék gyakorta követi el azt a hibát, hogy egy kalap alá veszi a kormány „diktatórikus" intézkedéseit – pedig azok hátterében más-más motivációk húzódnak meg. A CEU elüldözése, a Norvég Alap ellehetetlenítése, az FSZE újraformálása, a gender-szak bezárása például azt a célt szolgálta, hogy kiiktassák a globális domináns ideológia legfontosabb hazai „hídfőállásait" – tehát az orbáni ideológia szerint nem elnyomó; *éppen ellenkezőleg*: felszabadító szándék vezette őket.

Egy új domináns ideológia megteremtése felé

Az elsődleges ideológiai cél a kormányra kerülő jobboldal számára a liberális korszellem delegitimálása, majd 2010 után teljes lecserélése lett. Orbán konzervatív forradalma ennek megfelelően éppen az 1989 utáni két évtizedben regnáló domináns ideológia (fentebb általam is bemutatott) legfontosabb elemeit vette célba. Amikor a miniszterelnök 2021 nyarán egyik legfőbb szövetségesével, Aleksandar Vučić szerb vezetővel találkozott, így fogalmazott: „A magyar–szerb együttműködés alapja, hogy mindkét ország nagy, kezdeményező döntéseket akar, hogy a gyermekeink jobban éljenek, mint mi, továbbá családban és nemzetben gondolkodik mindkét ország."

Az idézet sűrítve tartalmazza az orbánizmus mindhárom fő eszmei elemét. Egyrészt támadja a liberális demokráciák posztpolitikai korszellemét, mert szerinte a globalizáció korszakában, a 21. század bizonytalan és folyamatosan változó körülményei között azok intézményei és kulcsszereplői egyszerűen ellene dolgoznak mindenfajta gyökeres változtatásnak, és a kormányokat politikai értelemben impotensekké teszik. Az *illiberális demokrácia* létrehozásának elsődleges célja az orbáni ideológia szerint nem a hatalom bebetonozása (ahogy ellenfelei gondol-

ják), hanem a politika cselekvési potenciáljának visszaszerzése. A cél tehát a demokrácia kiszabadítása a domináns („liberális") ideológia karmai közül, és ezzel párhuzamosan a politikát új eszközökkel ellátva, egy erős fejlesztő állam létrehozása. Az illiberalizmus kifejezés tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy ilyen centralizált és monolit modellt a liberális elvek és intézmények fenntartása mellett nem lehet működtetni. Elsősorban Szingapúr és Kína példája lebegett mindvégig a Matolcsy–Varga-páros által megjelenített gazdaságpolitika szeme előtt mintaországként (Pogátsa, 2016, 69–70.). Az illiberális demokráciák alapelve, hogy egy erős, a változó környezetre gyorsan reagáló és korlátlan hatalommal rendelkező állam fejleszti a gazdaságot, az infrastruktúrát, a humán erőforrást stb. – utólag pedig a nép ítéletet mond a projekt sikeréről és arról, hogy a fejlődés eredményeit megfelelő mértékben érzi-e a saját bőrén.

Másrészt az orbánizmus ideológiájának fontos eleme *a lokalisták és a globalisták harcaként* értelmezett küzdelem, ahol előbbiek védelmezik a nyugati civilizációt és a nemzetállami szuverenitást – tehát mindazt, amit utóbbiak fenyegetnek. A lokalisták (szuverenisták) a vallási fundamentalistákkal, a transznacionális tőkével, a nemzetközi szervezetekkel és ideológiai kiszolgálóikkal szemben hoznak létre erős és védelmező szövetséget: a NER-t. Ez az ideológia szintjén nem csupán azzal jár, hogy gombamód szaporodnak a „nemzeti" előtagok a különféle elnevezésekben, de egyben olyan kérdések középpontba állítását is jelenti, mint a nemzeti tőkés réteg megerősítése (a multikkal szemben), az agrárius világ felértékelése (a kozmopolita várossal szemben), az állami hálózatok túlterjeszkedése (a nemzetközi szervezetekkel és a gyanús civilekkel szemben), a migrációs folyamatok ellenzése (a multikultival szemben) stb. Lánczi András elhíresült mondása (amely szerint „amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája") betekintést enged ebbe a világképbe. Az elmúlt tíz évben mindvégig egy, a kormány irányába lojális nemzeti burzsoázia létrehozása zajlott, amely foglalkoztatóként, regionális szereplőként, kulturális/civil támogatóként és innovátorként egyaránt bázisa lehet egy lokalista államkapitalista kísérletnek.

Végül a *liberális/illiberális*, a *globalista/lokalista* szembeállítás mellett igen erős mozgósító szerepe van Orbán diskurzusaiban az *individualizmus kritikájának*, amely ideológiai ellenpólusaként a hagyományos családmodell propagálása jelenik meg. Az individualizmus az orbánizmus szemében egy posztmodern jelenség, amely felbomlasztja a társadalmakat, és végső soron korunk nyugati társadalmainak demográfiai katasztrófáiért felelős. A család lesz a kormányzó jobboldal politikai atombombája a „liberális" domináns ideológia ellen vívott küzdelem során. Alapvetően a kulturális hegemónia újraformálásában játszik szerepet, hiszen rajta keresztül képes a kormány a kívánatos életmódvízióját nyújtani széles társadalmi rétegek számára – jövedelmi helyzettől függetlenül. Orbán tanácsadói jól mérték fel, hogy a magyarok tömege számára tapasztalat, hogy a vadkapitalizmus és a globális kihívások idején egyedül a szülők, a gyerekek és kisebbrészt a rokonság az, akikre számítani lehetett – ahogyan azt is, hogy a társadalomban a familiáris értékek elfogadottsága igen erős.

A domináns ideológia elleni küzdelem szintjén ezért elsősorban a leleplezés (sok esetben hamis) szerepét tölti be a családközpontú beszédmód. A globális civil hálózatok és a liberális elitek folyamatos provokálása az iszlám, a bevándorlás, az LMBTQ+, a genderideológia vagy a szingliség témájával azt a célt szolgálja, hogy a társadalom többsége számára átélhetővé tegye az uralkodó ideológia veszélyességét és nemzetközileg szervezett jellegét. Nem véletlen, hogy mára több ellenzéki szereplő is az ideológiai behódolást javasolja („legyen a baloldal is nacionalista, autoriter és/vagy családcentrikus") – tulajdonképpen ezen alapult a Márki-Zay Péter sikerébe vetett hit is. Az „illiberális", a „nemzeti" és a „családi" végső soron egy új domináns ideológia hívószavaiként jelennek meg az orbánizmus teoretikusai és a propaganda működtetői számára – amely önmagát sikeresen mutatja fel a posztpolitika, a hiperglobalizáció és az individualizmus uralkodó eszméinek egyetlen radikális alternatívájaként. Ebből a helyzetből azonban nem a két oldal valamelyikéhez történő idomulás, hanem egy „harmadik pólus" létrehozása jelenthetne csak kiutat a baloldal számára.

A baloldali populizmus és a politikai-ideológiai vákuum tézise

Az 1989 utáni domináns ideológia elleni küzdelem azonban korántsem Orbán Viktor kormányzásával vagy a 2008-as válság után felerősödő konzervatív forradalommal kezdődött: az úgynevezett alterglobalizációs mozgalmak már 1999-ben ezt tekintették egyik legfőbb feladatuknak. A jelenlegi korszak negatív fejleményeiért egyértelműen a globális tőke és a posztpolitikai alapon álló, ún. harmadik út képviselőinek szövetségét tették felelőssé. Jodi Dean szerint nem véletlen, hogy az alterglobalizációs mozgalmak a politikai intézmények foglyul ejtésével, kisajátításával, kiüresítésével vádolták a globális kapitalizmus elitjeit (Dean, 2012). A „globalizáció alulról!" jelszava felszólítás volt az intézményrendszeren kívüli politizálási formák megtalálására, az alternatív–aktivista–civil hálózatok pedig dühödten szemben álltak az individualizmus és a fogyasztás pusztító erőivel (Della Porta – Mosca, 2006, 197.; Klein, 2004). Az elmúlt tíz év ideológiai térképét azonban Európában mégsem ezek a kezdeményezések határozták meg – hanem az ún. *baloldali populizmus*, amely lényegében, éppen magukból az alterglobalizációs mozgalmakból emelkedett ki. Születésének oka nem elsősorban a 2008-as gazdasági válság – sokkalta inkább az arra adott válasz volt.

A válságkezelés módját ugyanis ekkoriban a média által csak Trojkának (az EU, az Európai Központi Bank és a Nemzetközi Valutaalap) nevezett háromtagú informális szövetség határozta meg, amely elképesztő megszorításokat és tőkebarát intézkedéseket kényszerített rá a különböző kormányokra. A helyzet tehát merőben új volt, hiszen 2008-at követően Európa-szerte egy globális szuperelit (és annak megannyi helyi kiszolgálója) tűnt fel a bajok okozójának – a tüntetések az általuk elvárt döntések ellen törtek ki a legkülönbözőbb helyeken. Különösen Spanyolország és Görögország története az érdekes ezek közül, hiszen ezek a baloldali populizmus születésének ideáltipikus esetévé váltak.

A baloldali populizmus a 2010-es évek vezető ideológiája lett a politikai baloldalon – olyan képviselőkkel, mint a német Die Linke, a görög Sziriza, a spanyol Podemos, az olasz korai

Öt Csillag Mozgalom vagy éppen Jean-Luc Mélenchon, Bernie Sanders és Jeremie Corbyn. Legfőbb sajátossága már elsőre is szembetűnő: célja politikai törésvonal létrehozása a globális elit és a nép, az establishment és a vesztesek, az uralkodó kaszt és az emberek, a Trojka és a megszorítások áldozatai között – vagy ahogy ez később közismertté vált, a (felül lévő) 1 és az (alul lévő) 99 százalék között. Valójában azonban mindez még csak a populizmus kérdésköréhez tartozik, és vajmi keveset árul el az irányzat ideológiai sajátosságairól és tényleges politikai stratégiájáról. Annak tényleges alapja ugyanis egy sajátos helyzetértékelés: *míg a konzervatív forradalom hívei a domináns ideológiai apparátusok totális elnyomását érzékelik, a baloldali populizmus képviselői hatalmas politikai vákuum kialakulását detektálják.* A balpopulisták úgy gondolják, hogy űr tátong a nagypolitika világában, ami annak köszönhető, hogy a globális erősek és a domináns ideológia már nem számíthatnak a társadalom többségének támogatására. A centrumban elhelyezkedő szociáldemokrata, liberális és konzervatív irányzatok (az *extreme center*, ahogy Tariq Ali hívja őket bestsellerében) nem képesek válaszolni korunk kihívásaira, így a politika korrupcióba, antidemokratikus gyakorlatokba, tartalom nélküli érdekkoalíciókba és öncélú pozícióőrzésbe süllyednek (Ali, 2015). A liberális demokrácia intézményei kiürülnek, a korábbi szereplők és nézeteik delegitimálódnak, a politika színterei üressé válnak – miközben alulról/kívülről hatalmas baloldali tüntetések robbannak ki és mozgalmak épülnek fel.

A baloldali populizmus kiindulópontja szerint a 2008-as válság kezelése nyomán létrejött politikai-ideológiai vákuumot csak ezek a mozgalmak, tehát a radikális baloldal töltheti be. A Sziriza és a Podemos lényegében társadalmi mozgalomként kezdte, legtöbb híve a hitelválság szociális következményei, a megszorítások és az „emberek helyett a bankokat mentő" gazdaságpolitikák ellen tiltakozott. Mivel jelentős részük az alterglobalizációs mozgalomból érkezett, gyanakvással tekintettek a pártpolitikára és a kormányzati pozíciókra éppen úgy, mint az egydimenziós ideológiákra. A tüntetéseken szintén jelen lévő hagyományos antikapitalista szervezetekre pedig azért, mert a

kialakult feszült helyzetben inkább forradalmat szerettek volna, mint választásokat nyerni. A baloldali populizmus létrehozói (különösen a tanácsadó szerepet betöltő radikális értelmiségiek) azonban más utat választották. Úgy gondolták, hogy ezek a megközelítések egyszerűen nem használhatók – mégpedig a fentebb említett politikai vákuum jelenléte miatt. A radikális-forradalmi baloldalnak a gazdátlanul maradt politikai centrumot kell elfoglalniuk, hogy saját ügyüket győzelemre vihessék.

Ahogyan Stathis Kouvelakis (a Sziriza egyik fő ideológusa) egy vitán kifejtette: a 2010-es évek elejének Görögországát az jellemezte, hogy miközben hatalmas népi elégedetlenségi hullám volt kialakulóban a válságkezelés címén a Trojka által az országra kényszerített megállapodások miatt, ez az elégedetlen tömeg nem feltétlenül volt hajlandó a végsőkig elmenni egy rendszerkritikus projekt támogatásában (hitelszolgálat felfüggesztése, önellátás, magántulajdon kisajátítása stb.), és nem vonzódott az ekkori újbaloldal (például az Occupy Mozgalom) kezdeményezéseihez sem (Kouvelakis, 2015). Az említett politikai vákuum természete tehát a baloldali populistákat szerint az, hogy miközben egyre nagyobb az ellenérzés a szabadpiaci kapitalizmussal, a neoliberális elvekkel és a globális nagytőkét kiszolgáló helyi elitekkel szemben, az emberek inkább valamiféle választásokon megválasztható, intézményes, reformista, rendszerkonform és a mindennapokban konzervatív megoldásban érdekeltek. A baloldali populisták tehát azért „mennek be" a képviseleti demokrácia és az állam intézményeibe, mert a választók többsége aktuálisan ilyen megoldást keres – de csak hogy kiélezzék az alapvető „populista" konfliktust a globális szuperelit és a nép között, megmutatva, hogy a létező politikai intézmények nem kínálnak megoldást a kialakult helyzetre. A cél tehát a baloldali populisták szerint „egy új hegemónia megteremtése". A társadalmi elégedetlenség okait és a kapitalizmus aktuális állapotát magyarázó rendszerkritikus diskurzusokat kell meghonosítani a széles társadalmi tömegek tagjai között, ezzel párhuzamosan létre kell hozni egy demokratikus-radikális kultúrát a különböző tiltakozó mozgalmakban, a pártokban és a mindennapokban egyaránt (Charalembous–Ioannou, 2020, 17.).

A görög és a spanyol kísérlet rövid távon megfeneklett – Magyarországon alig váltva ki eszmei hatást. Ennek legfőbb oka, hogy 2010 után Orbán Viktor konzervatív forradalma *éppen* a Trojka, a nemzetközi tőke és a (neo)liberális elitek ellen vívott szabadságharcot – ezért nem tudtak megszületni a balpopulizmus alapját jelentő tipikus társadalmi mozgalmak. A hazai szereplőkre a baloldali populizmus akkor kezdett jelentős befolyást gyakorolni, amikor az előző évtized második felében Bernie Sanders és Jeremy Corbyn az új ideológia nevében kívánt politikai alternatívát megmutatni az amerikai és a brit mainstream politikában. A helyzet ugyanis bizonyos vonatkozásban hasonló volt idehaza is: időközben a korábban említett politikai-ideológiai vákuum betöltésére az autoriter (jobboldali) erők is bejelentkeztek.

A baloldali populizmus képviselői Amerikában és az Egyesült Királyságban úgy gondolják, hogy a bal- és jobboldal közti versengés tétje, hogy melyik szereplő határozza meg a „politika visszatérésének" módját a korábbi posztpolitikai iránnyal szemben (Kiss–Kerékgyártó, 2019). Szerintük a „baloldal visszatérésére" volna szükség – kettős értelemben is. Egyrészt az elmúlt harminc év domináns eszméi éppen a baloldali ideológiá(ka)t ütötték ki a vezető szerepből, ezért most ismét méltó helyükre kell helyezni azokat. Rehabilitálni kell olyan fogalmakat, mint az osztályok, a jóléti állam vagy a demokratikus szocializmus; a középpontba kell állítani a klasszikus baloldali témákat, mint az imperializmus, a munka–tőke ellentéte és az egyenlőtlenségek kérdései. Másrészt a politikát újra olyanná kell változtatni, mint a baloldal fénykorában volt: antagonisztikus küzdelemmé. Szalonképessé kell tenni az antikapitalista mozgalmakat és a radikális megoldásokat. Ahogyan Chantall Mouffe, a neves francia politológus megfogalmazza: „a jelenlegi helyzetet leginkább talán populista pillanatnak nevezhetnénk", amennyiben össztársadalmi lázadásnak lehetünk tanúi a hegemón helyzetben lévő neoliberális elitek és ideológiájuk ellen (Mouffe, 2016, 79.). Ennek részeként az angolszász világban a baloldal megkísérli

visszafoglalni a liberális befolyás alá került pártokat és mozgalmakat, új tartalmat adva a liberális demokrácia intézményeinek. Ezek nélkül a politikába nem térhet vissza semmiféle valódi harc, és az emberek a jobboldalt fogják választani, amely képes a radikalizmus látszatát kínálni számukra (uo.).

A domináns ideológiát védelmező elitek mára mindkét angolszász kísérlettel leszámoltak. Joe Biden és Keir Starmer kimondottan arra kapott felhatalmazást Sanders és Corbyn veresége után, hogy megszabaduljon a baloldali populizmus kalandor kísérleteitől, és a korábbi uralkodó eszmék emberarcú változatát hozzák létre (vö. Rupert, 2000). A *Jacobin* magazin (a balpopulista irányzat egyik legfőbb támogatója) ezt követően különszámban zárta le a Sanders-korszakot, és levonni igyekezett a kudarc negatív konzekvenciáit – a balpopulizmus tovább élésének érdekében.

Ahogy Matthew Karp, az ismert fiatal történész-publicista ebben megfogalmazza, a baloldali populistákat két kellemetlen meglepetés is érte az elmúlt években. Egyrészt az, hogy a rendszerkritikai gondolatok növekvő népszerűségéből nem következik, hogy az emberek radikális baloldali jelöltekre szavaznak majd. Másrészt pedig az, hogy a döntő pillanatban „a demokrata elit egyhangú és kegyetlen ellenállást folytatott nemcsak magával Sandersszel, hanem a baloldal minden lényegi programjával szemben is. [2020] február folyamán, amikor Sanders megnyerte az amerikai előválasztások során New Hampshire-t és lekörözte a mezőnyt Nevadában, a pánikba esett centrista-liberális kommentátorok felszólították a versenyben maradt demokratákat, hogy egyesüljenek egyetlen Bernie-ellenes jelölt mögött. Egy hét alatt minden liberális jelölt visszalépett és 100 milliós adomány jelent meg Biden számláján – nem éppen a kisemberektől (Karp, 2020). Valójában a baloldali populizmus hívei nem számoltak azzal, hogy az uralkodó ideológia képviselői nemcsak a jobboldali alternatíva elkaszálásának érdekében fognak mindent elkövetni, de a baloldallal is kegyetlenül leszámolnak majd, ha az veszélyezteti pozícióikat. Kiderült, hogy a domináns ideológiai képviselői szívesen felkarolják a globalizációkritikus, pacifista, multiellenes, szociális, ökológiai és identitáspolitikai témákat

saját eszméik delegitimálódásának idején, de csak addig a pontig, ameddig azok a liberális-progresszív elitek esélyeit növelik.

A populista baloldal Magyarországon

Magyarországon a baloldali populizmus ideológiája éppen akkor vált tényezővé, amikor másutt már túl volt csúcspontján, és kijózanító vereségeket szenvedett. Ez az ideológia elszigetelt és tiszavirág-életű kezdeményezés formájában volt csak jelen 2008 után idehaza – gondoljunk a Tamás Gáspár Miklós vezette Zöld Baloldal, az Istvánffy András nevével fémjelzett 4k!, a Kalmár Szilárd irányította Balpárt, a Szanyi Tibor által létrehozott ISZOM esetére, Botka László rövid kampányára, vagy Antal Attila és Hegyi Gyula *Szocialista kiáltvány*ára. A nagypolitika színpadára igen megkésve lépett fel ez az irányzat, mégpedig Karácsony Gergely 2021-es miniszterelnök-jelölti kampánya során, amikor a „99 százalék" nevében az Orbán-rendszer „kiváltságosai" ellen próbáltak egyfajta népi identitást létrehozni.

Bár a Karácsony-féle kezdeményezésnek évekre visszanyúló előzményei voltak (mint a magyar *Jacobin* szerepét betöltő *Mérce*, a brit Momentumra emlékeztető Szikra, az MSZP–Párbeszéd pártszövetség és azok háttérintézményei), maga a megvalósult projekt végül éppen a baloldali populizmus legfontosabb jellemzőit nélkülözte. Alapvetően nem emelte át az új ideológia elsődleges aktuálpolitikai problémafelvetését, mely szerint az a fő kérdés, hogy mi/ki lép a pozícióját globálisan elvesztett domináns elitek, a megkérdőjeleződött centrista-progresszív-(neo)liberális ideológia helyére. Bár a Párbeszéd által szorgalmazott előválasztásnak ez lett volna az értelme, nem a domináns ideológiát kiszolgáló pártok (DK, Momentum) kiszorítását tekintették céljuknak. Nemcsak hogy asszisztáltak az egyre nehezebben védhető jelöltállítási háttéralkukhoz, de közben felfüggesztették a 2010 előtti politikai osztály ellenzékbe szorult szereplőinek kritikáját is.

De a hazai baloldali populizmus kísérlete azt a feladatot sem tűzte maga elé, hogy olyan rendszerkritikus és demokratikus

tételeket és célokat állítson kampánya középpontjába, amelyekkel sem a korábbi domináns ideológia, sem a helyére igyekvő új jobboldal nem ért egyet. Bár Karácsony több, korábban nem tematizált kérdést is eljuttatott a szélesebb nyilvánosságba (lakhatás, alapjövedelem, klímavészhelyzet stb.), ezek a kampányban alig kerültek elő – helyette olyan antiorbánista ügyek vitték a prímet, mint a Fudan Egyetem elleni népszavazási javaslat. Márpedig a baloldali populizmus képviselői világszerte abból indultak ki, hogy az ideológiai küzdelmek idejét éljük: meg kell változtatni a gondolkodásmódunkat, és le kell cserélni eszméinket ahhoz, hogy szakítani lehessen a neoliberális gyakorlatokkal, és az elmúlt évek tiltakozó mozgalmai valóban eredményre vezethessenek (Worth, 2020, 101.).

Ha a domináns ideológia képviselői egyet tudnak érteni a baloldallal, akkor továbbra is azt mondhatják az embereknek, hogy a fő baj nem a rendszerrel van, hanem csak a kormánnyal – ezért végső soron őket érdemes választani a hóbortos antikapitalisták helyett. Ha pedig a baloldal ért túlzottan egyet a (neo) liberálisokkal, akkor az új jobboldal zavartalanul mutathatja fel önmagát az egyetlen reális és erős alternatívaként. A hazai baloldali populista kísérletet emiatt középtávon az a veszély fenyegeti, hogy a mögötte álló személyek, szervezetek és eszmék beépülnek a 2010 előtti establishment hálózataiba és eszmerendszerébe. A rendszerkritika ezen megszelídülését erősíti, hogy a hazai ökopolitikai, radikális baloldali és civil aktivista szcéne számtalan szereplője olyan eszköznek tekintette a baloldali populizmust, amely lehetővé teszi egzisztenciális és karrierpozíciók kiépítését a nagypolitika világának peremén az alapvetően szubkulturális buborékban élő, középosztályi fiatalok számára.

Bár Karácsony kezdettől fogva besorolt a domináns ideológiát képviselő liberális erők mögé, és elköteleződése az antikapitalista politika szükségessége iránt kérdéses – ideológiája mégiscsak megjelenített egy fontos elemet a balpopulista pártok világképéből. A baloldal és a többség viszonyáról van szó. A hagyományos szociáldemokrata és marxista pártok a többséget a bérmunkásokkal azonosították – nem véletlenül jelen-

tett hatalmas fordulatot, amikor a 90-es évektől a harmadik út képviselői (Clinton, Schröder és Blair) azt állították, hogy a fejlett, nyugati társadalomban már a középosztályhoz tartozik a választók döntő többsége, így a baloldali politikának is őket kell képviselnie. A hagyományos baloldal politikai és értelmiségi képviselői azóta is elkeseredett harcot folytatnak azért, hogy a politikát visszaszerezzék a proletariátus számára (prekariátus, szegények stb.), és az „új közép" megközelítését árulásnak tekintik. A kommunizmus és a klasszikus szociáldemokrácia ideje azonban lejárt. A baloldali populizmus világképében ezért a feje tetejére állítja a kérdést: a kiindulópontja nem az lesz, hogy kik vannak többségben „alul", hanem hogy kik vannak kisebbségben „felül". Amikor Bernie Sanders az önző milliárdosok által irányított és kihasznált világról beszél, akkor teljesen világosan mutatja meg ennek az új ideológiának a legfontosabb sajátosságát: a többség negatív meghatározottságát (Vatter, 2012).

A „nép" mint politikai szubjektum tehát nem a munkásosztály helyettesítését vagy elhagyását jelenti a populisták számára. Éppen az osztályharcok logikáját kívánja visszahozni, bár sok tekintetben módosítva azt (Kiss, 2017). Az osztályok széttöredezettsége, a társadalmi sokfélesége és az ipari munkásság háttérbe szorulása eléggé megnehezíti, hogy a dolgozó osztálynak, a proletariátusnak továbbra is vezető emancipációs szerepet tulajdonítsunk. A baloldali populizmus szerint a társadalmi többséget a szenvedés, az igazságtalanság és az egyenlőtlenség konstruálja, amely a „kevesek", „a kisebbség" által működtetett globális kapitalizmus és a szűk elitek érdekeit szolgáló kormányok tevékenysége nyomán jön létre. Mindenki beletartozik, akit sértenek a felül lévő kevesek (Agustin, 2020, 51.). Nagy részük továbbra is a munkás, aki a hiperglobalizáció munkaerőpiaci viszonyai között sínylődik. Ám éppen úgy tagja az atomizáció, a verseny, az imperialista háború, a válság, az EU, a koronavírus-járvány, a klímaváltozás, a dzsentrifikáció, a financializáció, a nemi elnyomás, a rasszizmus, a piacosított/leépült közszolgáltatások, a háborúk, a mobilizációs utak befagyásának stb. valamennyi áldozata is. Szakadékok, elnyomás, privilégiumok, válságok,

igazságtalanságok és szenvedés mindenütt – ez a „neoliberális kapitalizmus".

A magyar baloldali populista kísérlet fogyatékosságait persze részben menti, hogy képviselői jól érzékelik a politikai klíma gyökeres megváltozását. Ezzel együtt a korábbi illúziók elpárologtak. Míg a baloldal a 2008-as válság után az ideológiai vákuum téziséhez köthette reményeit, hazai képviselői a koronavírus-járvánnyal, a görög, az amerikai, a brit közélet 2015 utáni eseményeivel a hátuk mögött már korántsem lehetnek optimisták. Az új évtizedbe belépve nemzetközi szinten azt tapasztalhatjuk, hogy létrejött egyfajta ideológiai megrekedtség: az 1989 után uralkodó eszmék már nem tudják betölteni legfőbb funkciójukat (a kritika és az ellenállás kiküszöbölését), de ezzel párhuzamosan a konzervatív forradalom és a baloldali populizmus híveinek is arra kell berendezkedniük, hogy belátható időn belül nem fogják tudni teljesen kiszorítani azokat és globálisan átvenni a helyüket. A domináns ideológia a társadalom, a nyilvánosság és a gazdaság számtalan területén őrzi korábbi pozícióit, máshol konkurensei építenek ki hídfőállásokat. A következő éveket igen viharos közéleti küzdelmek, könyörtelen ideológiaépítő kísérletek és szellemileg (is) végtelenül megosztott társadalmak jellemzik majd – annak jeleként, hogy valójában a versengő politikai eszmék egyike sem képes teljesíteni saját ambícióit. Ráadásul arra is számítani lehet, hogy a három meghatározó szereplő közül éppen a baloldali kerül a legkedvezőtlenebb pozícióba – különösen idehaza. Hiszen mindkét vetélytársa a populista eszköztárat alkalmazza – csak éppen összehasonlíthatatlan mértékű erőforrások felhasználásával. Ne felejtsük: a liberális és konzervatív szereplőknek közös érdeke, hogy megszokott játékaikba „ne rondítson bele" egy harmadik szereplő. Ebből a patthelyzetből, vagy Gramsci fogalmát kölcsönvéve „állóháborúból" csak kétféle kiút kínálkozik. Az egyik esetben a globális erősek a posztmodern kapitalizmus legújabb fejleményeire (a növekvő kontroll és megfigyelés a mindennapokban, a globális szinten kiváltságos helyzetben lévő százmilliók veszélyeztetettségérzése, a technikai fejlődés ökológiai és

transz/poszthumán következményei stb.) reagálva egyszerűen maguk cserélik le a korábbi domináns eszméket és politikai eliteket. Ennek lehetséges módjáról írtam legutóbbi könyvemben (Kiss, 2021). A másik esetben ugyanezen fejlemények hatására egy külső és marginális ideológia emelkedik fel és válik képessé arra, hogy a status quót megkérdőjelezze. A rendszerkritikus baloldalnak az utóbbi irányban érdemes a helyét keresnie.

IRODALOM

Abercombie, Nicholas – Turner S. Bryan (2014): *The Dominant Ideology Thesis.* New York, Routledge

Agustin, Garcia Óscar (2020): *Left-Wing Populism. The Politics of the People.* London, Emerald Publisher

Ali, Tariq (2015): *The Extreme Centre: A Warning.* London, Verso

Beck, Ulrich (2001): *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences.* Cambridge, Polity Press

Békés Márton (2020): *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata.* Budapest, KKETTK Közalapítvány

Boltanski, Luc (2008): *Rendre la réalité inacceptable. À propos de „La production de l'idéologiedominante".* Paris, Demopolis

Charalembous, Giorgos – Gregoris Ioannou (2020): *Left Radicalism and Populism in Europe.* London – New York, Routledge

Corcuff, Philippe (2020): *A 30-as évek árnyai feltámadnak, míg a baloldal toporog.* Budapest, L'Harmattan

Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtsük el? *Politikatudományi Szemle,* (25)2: 135–153.

Dean, Jodi (2012): *The Communist Horizon.* London, Verso

Della Porta, Donatella – Massimillano Mosca (2006): *Globalization From Below: Transnational Activists And Protest Networks.* Minnesota, University of Minnesota Press

Ferrero, Guglielmo (2001): *A hatalom: A legitimitás elvei a történelemben.* Budapest, Kairosz

Fisher, Mark (2018): *Kilépés a vámpírkastélyból.* www.aszem.info, május 5.

Földes György (2019): A globalizáció mint erkölcsi probléma. In: Földes György: *Pluszminusz 30: Esszék a közelmúltról és a közeljövőről.* Budapest, Napvilág Kiadó, 95–115.

Freeden, Michael (2013): The Morphological Analysis of Ideology. In: Freeden, Michael – Marc Stears: *The Oxford Handbook of Political Ideologies.* Oxford, Oxford University Press

Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat,* (6)21: 298–316.

Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. London – New York, International Publishers Co.

Karp, Matthew (2020): *Bernie Sanders's Five-Year War*. Jacobin.com, július 26.

Kiss Viktor – Kerékgyártó Ágnes (2019): A politika visszatérése? Chantal Mouffe és a baloldali populizmus. *Kellék*, (30)61: 173–191.

Kiss Viktor (2017): Marxizmus az osztályharc után. Ernesto Laclau és Slavoj Zizek vitája a populizmusról. *Fordulat*, (9)22: 30–53.

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó

Kiss Viktor (2021): *Kívül/Belül: Egy új politikai logika*. Budapest. Napvilág Kiadó

Klein, Naomi (2004): *No logo!* Budapest, AMF-Tudatos Vásárlók Egyesülete

Kouvelakis, Stathis (2015): *Syriza and Socialist Strategy*. youtube.com, február 26.

Langman, Lauren (2015): An Overview: Hegemony, Ideology and the Reproduction of Domination. *Current Sociology*, (28)1: 1–8.

Marx, Karl (1960): *A német ideológia*. Budapest, Kossuth, 11–530. /Marx és Engels Művei (MEM) 3./

Mouffe, Chantal (2016): *For a Left Populism*. London, Verso

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Budapest, Osiris

Rupert, Mark (2000): *Ideologies of Globalization. Contending Visions of a New World Order*. London – New York, Routledge

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó

Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó

Steger, Manfred B. (2009): *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror*. Oxford, Oxford University Press

Steger, Manfred B. (2013): Political Ideologies in the Age of Globalization. In: Freeden, Michael – Marc Stears (eds.): *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, Oxford University Press, 98–120.

Susen, Simon (2015): Towards a Critical Sociology of Dominant Ideologies: An Unexpected Reunion between Pierre Bourdieu and Luc Boltanski. *Cultural Cosiology*, (10)2: 1–51.

Szabó Tibor (2002): A hatalom és a legitimáció teoretikusa: Ferrero. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 13., No. 2., 293–299.

Vaidhyanathan, Siva (2018): *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford, Oxford University Press

Vatter, Michael (2012): The Quarrel Between Populism and Republicanism: Machiavelli and the Antinomies of Plebeian Politics. *Contemporary Political Theory*, Vol. 11., No. 3., 242–263.

Worth, Owen (2020): Corbyn, Sanders and the contestation of neoliberal hegemony. In: Charalembous, Giorgos – Ioannou, Gregoris: *Left Radicalism and Populism in Europe*. New York, Routledge 89–106.

Zizek, Slavoj (1997): Multiculturalism or the Cultural Logic of Transnational Capitalism. *New Left Review*, Vol. 1., No. 225., 28–51.

Zizek, Slavoj (2006): *The Universal Exception*. London, Verso

Tájékozódás, műveltség, esélyegyenlőség

Társadalmi értékrend és politikai magatartás kapcsolata a mai világban

MIÉRT NEM BALRA TART A TÁRSADALMI TÖBBSÉG?

KREKÓ PÉTER

A hazai társadalmi diskurzusokban nagyon gyakran megjelenik az a – sokszor vágyteljesítő motívumokkal átszőtt – gondolat, mely szerint a hazai közvélemény alapvetően baloldali-progresszív beállítottságú, csak a magyar ellenzéki pártok nem találják meg az utat ehhez az alapvetően egyenlősítő törekvéseket előtérbe helyező társadalomhoz.

Jelen írásban[1] ezzel az állítással szállok vitába, három fő érv mentén: 1. a magyar társadalom inkább anomikus vonásokkal rendelkezik, és markáns jellemzői nehezen megragadhatók. 2. A magyar társadalom értékszerkezete sok szempontból inkább egyfajta tekintélyelvű, keleties értékorientáció irányába mutat, mintsem egy progresszív, modern értékorientáció felé. 3. A magyar közvélemény anomikus, plasztikus természete egyben azt is jelenti, hogy a magyar társadalom hajlamos kaméleonként alkalmazkodni ahhoz az elvárásrendszerhez, amelyről úgy érzi, hogy a politikán keresztül fogalmazódik meg vele szemben.

[1] A publikáció az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP 21 5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Szociáldemokrata ország?

Bíró-Nagy András és Laky Gergely 2018-as, rendkívül alapos tanulmányában így fogalmaznak (Bíró-Nagy–Laky, 2018, 77.): „A kutatásban vizsgált értékek és közpolitikai javaslatok alapján kijelenthető, hogy alapvetően nem a szociáldemokrata irányultságú programelemek hazai támogatottságával van probléma, hanem az elviekben ezeket képviselő, a magyar pártrendszer baloldalán helyet foglaló pártok hitelességével. (...) elemzésünkben a szociáldemokrata álláspontok rendre a társadalom többségét tudhatták maguk mögött." Ez a gondolat több más, a hazai közvéleménnyel foglalkozó írásban is megjelent. És bizonyos irányból tekintve ezekből az adatokból valóban úgy tűnhet, hogy a magyar társadalomban erős az egyenlősítő gondolat.

Nem vitatva a fent idézett tanulmány sok fontos eredményét, az alábbiakban azt szeretném bemutatni három metszetben, hogy nem fedi a valóságot az a sokat hangoztatott tézis, mely szerint a magyar társadalomnak alapvetően progresszív az értékvilága, attitűdjei. Érvelésemben több ponton támaszkodom egy 2012-ben megjelent tanulmányomra (Krekó, 2012), amely az anómia és a tekintélyelvűség kapcsolatát boncolgatja.

A magyar társadalom és az anómia

A társadalomból mintha hiányoznának a nagyon egyértelmű értékpreferenciák, inkább az anómia állapota jellemezné. Ezért lehetséges az, hogy nagyon különböző vizsgálatok nagyon különböző következtetésekre jutnak a társadalom értékpreferenciáiról.

A jellegzetes értékek két okból is nehezen megragadhatók. Egyrészt a magyarok szinte minden értéket csaknem azonosan fontosnak vallanak, és ebből a többé-kevésbé egyenletes eloszlásból kevésbé emelkednek ki egyértelmű prioritások. Hunyady György (2021) a 2010-es években a magyar társadalomban ún. értékprofilok segítségével végzett vizsgálatai azt mutatták,

hogy egy 7 fokú skálán az értékek nagyon kis mértékben szórnak. A legnépszerűbb érték, a rend 6,57-es, míg a legkevésbé népszerű, a hit 5,52-es értékelést kapott. Ebben a vizsgálatban egyébként a legnépszerűbb értékek közé tartozott a szociális biztonság (6,56), illetve a környezetvédelem (6,54), és a hiten túl kevésbé bizonyult fontosnak a modernizálás (5,92), illetve a tekintély (5,83) értéke. Hogy mi emelkedik ki ebből a mintázatból? Valójában szinte semmi, azon túl, hogy csaknem minden érték azonosan fontos a magyar társadalom egésze számára. Talán ennek is köszönhető, hogy a hazai értékkutatásokból (például Váriné, 2003; Kopp–Skrabski, 2009; Radványi, 2009) meglehetősen különböző kép rajzolódik ki az értékpreferenciákat illetően. Ami a kutatásokból konszenzuálisan kirajzolódik, az leginkább a biztonság iránti erős igény. Az értéknélküliség pedig, hogy említettük, egy erősen anomikus társadalmi helyzetre emlékeztet.

De mi is az anómia? Az anómia fogalmát a szociológiában Émile Durkheim (1897/2003) honosította meg, akit – kapcsolódva a 19. század végének legtöbb társadalomtudósához – az új tömegtársadalmak problémái foglalkoztattak. A magyar szakirodalomban gyakran „elidegenedésként" is utalnak rá (például Csepeli–Fábián–Sik, 1998). Durkheim az anómiát, azaz a normanélküliséget egy olyan korban vizsgálta, amikor általános volt az abbéli félelem (amit a tömeglélektan több klasszikusának munkái is tükröznek), hogy a társadalom eltömegesedése és hirtelen átalakulása anarchisztikus politikai állapotokat eredményezhet. Durkheim megközelítésmódja persze annyiban erősen konzervatív, hogy a társadalmi normák fellazulását, illetve a régi normák eltűnését, egyértelműen kedvezőtlen fejleménynek tartotta. Ezt jól mutatja maga a fogalomválasztás is: a görög eredetű *„anómia"* kifejezés ugyanis eredetileg „törvényenkívüliséget", „törvénynélküliséget" jelent.

Az anómiás állapotot az empirikus kutatásokban jellemzően bizonyos értékmintázatok hiányával, illetve a deviáns viselkedésformák Durkheim, illetve Merton által elemzett formáinak (bűnözés, korrupció, öngyilkosság és más szociálpszichiátriai zavarok, alkoholizmus és más dependenciák) jelenlétével, il-

letve az anómiás állapotot mérő, kifejezetten erre szakosodott skálákkal szokás megragadni. Utóbbira példa Andorka (1993) anómia-kérdőíve, amely a hazai anómiakutatások talán leggyakoribb mérőeszköze.

Andorka Rudolf a rendszerváltás utáni munkáiban (1992) már ír az integráció hiányának tünetjelenségeiről. Kutatásai alapján a magyar társadalmat egyfajta általános értékválság, társadalmi és társas elidegenedés, illetve a céltalanság, az értelmetlenség, a tehetetlenség érzése jellemzi. Sőt Andorka szerint ezeknek az anomikus folyamatoknak a rendszerváltás előidézésében is fontos, középponti szerepük volt, hiszen a társadalmi és rendszerszintű anomáliák észlelése hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjainak jelentős része alapvető változásokat akart a társadalomban. A rendszerváltás utáni évtizedben pedig „az anómia és az elidegenedés nőtt, az erkölcsi és értékválság erősödött a magyar társadalomban". Az anomikus helyzetet részben az államszocialista rendszer idézte elő. A kezdetben totalitárius, utána autoriter szocialista rezsimben ugyanis a tízezres nagyságrendű elit kivételével az ország lakosainak nem volt beleszólása a közügyekbe, és kiszolgáltatottnak érezte magát. A rendszer sikertelen volt a társadalmi modernizációban, ez pedig oda vezetett, hogy „a magyar társadalomban elterjedtek az olyan személyiségjegyek, amelyek kevéssé alkalmasak a gazdaságban és társadalomban való eredményes tevékenykedésre" (Andorka, 1992, 321.). Egy későbbi munkájában Andorka már inkább úgy találta, hogy a rendszerváltás utáni évek inkább kedvező tendenciát hoztak, és alapvetően az anyagi vesztesek között erősödött fel az anomikus viszony: „1990-tól 1994-ig nem látszik egyértelmű növekedés, sőt egyes kérdéseknél a csökkenés jeleit is fel lehet fedezni. Az anómiára és elidegenedésre utaló válaszok (az ember nem tudja, miben higgyen; nincs értelme tervezni; az életnek nincs értelme; az önbizalom hiánya) sokkal gyakoribbak azokban a társadalmi rétegekben, amelyek a rendszerváltás során hátrányosabb helyzetbe kerültek" (Andorka, 1996, 10.). Az anómia ebben megközelítésben tehát egyszerre következménye a rendszerváltás előtti tekintélyelvű rendszer(ek) szocializációs

hagyatékának, illetve a rendszerváltás utáni növekvő egyenlőtlenségnek.

Az anómiakutatások trendjeiből is nehéz egyértelmű megállapításokat tenni. Spéder, Paksi és Elekes (1998) tanulmányában a rendszerváltás első éveit követő 1992 és 1997 közötti időszakot áttekintve például javuló tendenciát tapasztalt mind a közvetlen anómia-indikátorok, mind az anómia közvetett indikátorának tekinthető lelki problémákra utaló tünetek vonatkozásában. Ugyanakkor az elégedettség terén inkább romló tendenciát tapasztaltak, az anómiához szorosan kapcsolódó normaszegés mutatója pedig tovább erősödött. Ezzel szemben a Tárki 2001-es vizsgálata[2] szerint az ezredforduló utánra nem csökkent tovább az anómia, hanem kismértékű növekedést mutatott a '97-es adatokhoz képest. Egyértelműen csökkent azonban – igaz, szintén kismértékben – a normaszegés szükségességének elfogadottsága. A vizsgálat alapján azonban ez utóbbi jelenség a kelet-európai országokban így is leginkább a magyarokra volt jellemző.

A Tárki átfogó vizsgálata az 1994 és 1997 közötti adatok összevetése alapján megállapította: „Az anomikus jelenségek tekintetében az elmúlt másfél évtized igen figyelemreméltó pozitív irányú változásokat hozott, azonban mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet azokra a társadalmi-demográfiai csoportokra (alacsonyan iskolázottak, idősek, kis községekben élők), ahol az anomikus tünetek halmozódása figyelhető meg."[3] A gyakori normaszegésre vonatkozó eredmények tökéletes összhangban vannak Gelfand és munkatársai (2011) vizsgálatával, amely Magyarországot[4] a vizsgált 33 ország közül a harmadik leginkább „laza" kultúrájú országként azonosította, ami azt jelenti, hogy a magyarok körében gyengék a társadalmi normák, és a társadalom magas szinten tolerálja a deviáns viselkedést. Az

[2] http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a552.pdf

[3] Az eredmények azonban nem teljesen egyirányúak: Kopp és Skrabski (2008) vizsgálatai például az azt követő, 2002 és 2006 közötti időszakban az anómiás mutatók és a szabályszegés erős jelenlétét mérték. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf

[4] A magyarországi adatfelvételt Fülöp Márta végezte.

európai társadalmak többsége ebben az összevetésben Magyarország előtt foglal helyet. A Magyarországon a rendszerváltást követően végzett kutatásokban ennek megfelelően rendszerint egyszerre köszön vissza a magyar társadalom anomikus állapota és tekintélyelvű beállítottsága (erről lentebb írunk még) a rendszerváltást megelőző és azt követő társadalmi folyamatok és élmények együttes „termékeként".

Összességében tehát az anómiavizsgálatok alapján egy olyan posztszocialista társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyben a rendszerváltást követő években tetőzött az elidegenedés érzése, és bár azóta némi csökkenést mutatott, a normaszegés továbbra is szinte normának tekinthető. Mindez részben illeszkedik a regionális trendekbe is: Schwartz és Bardi (1997) értékvizsgálatai például egyértelműen azt mutatták, hogy a közép-kelet-európai országokban inkább egyfajta versengő individualizmus, mintsem együttműködő kollektivizmus a jellemző.

Tekintélyelvűség Magyarországon

Ha mégis megpróbálunk megfogni valamit a magyarok értékeinek és attitűdjeinek képlékeny és fluid világában, akkor is nehéz olyat tapintanunk, ami egyfajta modern, progresszív értékvilágra utalna. A magyar társadalom értékszerkezete sok szempontból inkább egyfajta tradicionális-tekintélyelvű, keleties értékorientáció irányába mutat, mintsem egy progresszív, modern értékorientáció felé. Az erős tekintélyelvű tendenciák részben össze is függenek a fent említett anomikus jellemzőkkel. A magyarok etatizmusa is inkább a hobbesi értelemben vett biztonságigény és az irigység, mintsem valamiféle erős, szolidaritáson alapuló egalitarizmus kifejeződése. A progresszivitás talán egyedül a vallástalanság magas szintjében nyilvánul meg, ugyanakkor az is inkább behódoló abban az értelemben, hogy nem áll ellen az ellenirányú hatásoknak.

Persze látszólag erős ellentét feszül a fenti két állítás – az értékek hiánya, illetve a tekintélyelvűség jelenléte – között. Ez az

ellentmondás ugyanakkor valóban csak látszólagos. Az anómia és a tekintélyelvűség látszólag egymás ellentétei, ám valójában sok szempontból összefüggenek (Krekó, 2012). Ez már a téma klasszikus szakirodalmában is megragadható. Robert Merton (1956/2002) például az anómiára adott társadalmi reakcióként a deviancia egyik típusaként (a társadalmi célokkal nem azonosuló, de az érvényesülés eszközeit elfogadó) a „ritualizmust" határozza meg. Merton leírása erről a csoportról sok szempontból rímel a frankfurti iskola által megragadott tekintélyelvű személyiség leírására. A ritualistákra jellemző deviáns magatartásformák között Merton a „túlalkalmazkodás", a „túlzott egyetértés" tüneteit emeli ki. A konformizmus, illetve az autoriter szubmisszió pedig a hagyományos tekintélyelvűség-definíció szerint is középponti elemei a tekintélyelvű személyiségnek.

Merton gondolatai alapján tehát az anómia és a túlzott normakövetés, illetve a tekintélytisztelet nem függetlenek egymástól: az anómiás helyzetre adott deviáns reakciók egy típusa, a ritualizmus pedig egybevág a tekintélyelvű személyiség és magatartás klasszikus leírásával.[5]

Szinte azonos a társadalmi kontextus, ahol az eredeti elmélet teljes spektrumában kibontásra kerül: mind Merton, mind Adorno a második világháború utáni Amerikában írta tanulmányát. Hasonló ráadásul Merton megállapítása is Adornóéhoz: a túl-

[5] A kispolgári ritualizmus mertoni felfogása így talán egyetlen pontban különbözik látványosan a frankfurtiakétól (még ha Merton erre a különbségre expliciten nem is mutat rá). Míg Mertonnál a ritualista társadalmi célokkal és normákkal szembeni elutasítás sokszor tudatos (például az egyén tudatosan lejjebb szállítja igényszintjét, és nem törekszik nagy anyagi sikerre és elismerésre), a tekintélyelvűség eredeti felfogása szerint ez az elutasítás csak a tudattalanban van jelen. Míg Merton azt hangsúlyozza: „A szigorú nevelés következtében sokakban súlyos aggályok ébrednek" (233.); a frankfurtiak elsősorban azt hangsúlyozzák: a túlfegyelmező apával – mint a társadalmi normák hordozójával és szimbólumával – szembeni ellenérzésekből származó szorongáskeltő feszültség „túlzott kompenzációja" idézi elő a hagyományos tekintélyekhez való görcsös ragaszkodást. Az egyén a tudattalanjába fojtja az apjával szembeni gyűlöletét, ami reakcióképzéssel egyfajta túlzott idealizációba, az apai elvárások és ennek részeként a társadalmi normák túlzottan merev kiszolgálásába fordul.

hajtott versengés az amerikai kultúra (Adornóéknál a kapitalista rendszer) azon eleme, amely anomikus viszonyokat szül.

Merton a tekintélyelvű személyiség elméletével teljes összhangban, a család szocializációs szerepének jelentőségét hangsúlyozza az anómiás helyzetből kibomló devianciatípusok kialakulásában. A család ráadásul nemcsak a személyes viszonyok szempontjából fontos, hanem mert annak a társadalmi csoportnak a jellegzetes viselkedésmintáit, de tapasztalatait és szorongásait is közvetíti (sokszor rejtett, automatikus és akaratlagos módon is), amelyben a gyermek felnő. Az osztály- és családi szocializáció ilyen egységben kezelése szintén a tekintélyelvű személyiség elméletének egyik fő gondolata.

Mindkét elméletben nagyon hangsúlyos a társadalmi struktúra szerepe, hiszen nemcsak az anómia rétegspecifikus, de a tekintélyelvűség is az, és elsősorban az alsó középosztályhoz köthető.

Nagyon feltűnő ezzel összhangban, hogy a későbbi empirikus vizsgálatok is nagyon hasonló társadalmi rétegekben mutatják ki az anómiás gondolkodást, mint a tekintélyelvűséget (az alacsonyan iskolázott, lecsúszottabb, idősebb státuszvesztő csoportok körében). Sőt már az 1950-es években végzett kezdeti amerikai vizsgálatok is összefüggést találtak az anómia és a tekintélyelvűség között (Roberts és Rokeach 1956-os amerikai mintán végzett vizsgálata például $r = 0{,}37$-es korrelációt mutatott ki).

Nagyon hasonlók továbbá azok a társadalmi körülmények, amelyek anomikus/tekintélyelvű válaszokat hívnak elő. Merton gondolatai ezen a ponton ugyanakkor jól illeszkednek a tekintélyelvűség modern, szituacionista megközelítéséhez is. Egy helyütt ugyanis úgy fogalmaz: „A társadalmi ritualizmust követő személy fenyegetőnek és bizalmatlanságot keltőnek érzett helyzetre úgy reagál, hogy még fokozottabban tapad a biztonságos rutinhoz és az intézményes normákhoz" (Merton, 2005, 269.). A külső (egzisztenciális, az identitást érintő vagy éppen a csoport normáival szembeni) fenyegetés éppen azok a tényezők, amelyeket a tekintélyelvűség szituacionista értelmezései

mint a tekintélyelvű társadalmi válaszokat erősítő tényezőket kiemelnek. Ennek megfelelően az emberek és csoportok válsághelyzetben inkább konzervatív válaszreakciókat adnak: a hagyományos, „kéznél levő" világnézeteket, normákat, tekintélyeket „veszik elő" és ragadják meg, és inkább ítélik el azokat a csoportokat, amelyek más világnézetet vallanak.

A tekintélyelvűség-kutatások nem meglepő és visszatérő eredménye, hogy a korábbi autoriter rendszerekben a tekintélyelvűség jól kimutatható a demokratikus átalakulások utáni évtizedekben is. A hazai vizsgálatok rendszerint a magyar társadalom tekintélyelvűségére mutattak rá, ami egyes jelek szerint tovább erősödhetett a rendszerváltást követő években. Fábián (1999) szerint a rendszerváltás okozta identitás- és státuszvesztésre, elsősorban a középosztály esetében, a növekvő tekintélyelvűség volt a válasz, ami a pozitív identitás helyreállítását szolgálta (hozzátehetjük: a munkásosztály tekintélyelvűsége eredendően is jóval magasabb volt, mint a középosztályé). Hazánkban a kilencvenes években végzett tekintélyelvűség-vizsgálatok egyértelműen aláhúzták ennek az attitűdnek a meghatározó jelentőségét a társadalomban (a jobb- és baloldalon egyaránt) (Enyedi–Erős–Fábián, 2001), valamint jelentős szerepét az előítéletek szerveződésében. Egy friss, elsősorban a Sidanius-féle szociálisdominancia-orientáció (SDO) skálával végzett vizsgálat (Csepeli–Murányi–Prazsák, 2011) is az „új tekintélyelvűség" magas szintjét mutatta ki a társadalomban.

Mivel olyan adatsor sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre, amelynek alapján a hazai tekintélyelvűség rendszerváltás utáni alakulása, vagy akár a „klasszikus" tekintélyelvűségskálák (Adorno-féle *F*, Rokeach-féle *D*, Altemeyer-féle *RWA*) más országokhoz képest mutatott szintje összehasonlítható lenne, ilyen összefüggéseket csak más adatok felhasználásával olvashatunk ki. A Tárkinak az Inglehart-módszertanon alapuló értékvizsgálatai (Keller, 2009) azt mutatják, hogy Magyarország értékorientációja a világ értéktérképén nem *tradicionális-vallásos*, hanem inkább modern, *világi-racionális*, azaz a hagyományos vallásos világnézet (amely közel áll a tekintélyelvűség egyik

dimenziójához, a *konvencionalizmushoz*) nem erős hazánkban. Nemzetközi szinten is kiemelkedő ugyanakkor a magyarok *„gondolkodási zártsága"*, ami a kutatásban a más emberekhez, az új eszmékhez és a közügyek formálásához való viszonyt jelentette[6] – ez pedig hajlamosíthat mind a tekintélyelvű alárendelődésre, mind a tekintélyelvű agresszióra. A Tárki értékkutatásainak következtetése, hogy Magyarország ezzel a szekuláris, ugyanakkor tekintélyelvű orientációval az ortodox országokhoz áll közel: „Magyarországra a zárt (az önkifejezési értékek alapján) és a racionális (a világi-racionális értékek alapján) gondolkodásmód jellemző. Ezek a jellemzők a nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrájú országok közelébe helyezik a magyar gondolkodásmódot. Magyarország így nemcsak a földrajzi értelemben vett szomszédjaitól kerül térben messzire, de a hasonló gazdasági fejlettséggel rendelkező országoktól is jócskán távol kerül" (Keller, 2009, 7.).

Ami a trendeket illeti, a *European Values Survey* adatbázisán végzett vizsgálat 1998 és 2008 között enyhén csökkenő trendet mutatott ki a tekintélyelvűség terén Magyarországon (De Regt–Smits–Mortelmans, 2011). A *Political Capital Institute* radikális jobboldali eszmék iránti fogékonyságot mérő Derex-indexének egyik alindexe, a tekintélyelvűséggel rokon 'Jobboldali Értékorientáció' értékében gyakorlatilag nem volt érdemi változás 2002 és 2017 között, és annak értéke (a legutóbbi mérésben 27%) is belesimult a régiós átlagba (Krekó–Juhász–Molnár, 2011; illetve lásd még a derexindex.hu-t).

A *European Social Survey* adatbázisa lehetőséget ad arra is, hogy az Altemeyer (1998) által a tekintélyelvűség szempontjából fontos három Schwartz-féle értékdimenzió mentén összevessük a magyar adatokat a többi európai országéval. Az említett tanulmány azt mutatta, hogy a 'Konformitás' és a 'Tradicionalizmus'

[6] „Az önkifejezés értékei tengely meghatározásakor megvizsgáltuk, hogy a kérdezettek mennyire bíznak az emberekben, mennyire érzik úgy, hogy sorsukat képesek befolyásolni, mennyire megengedők a homoszexualitással kapcsolatban, írtak-e már alá petíciót, és fontosnak tartják-e a szólásszabadság védelmét és a kormánydöntésekbe való beleszólást."

értékei a jobboldali tekintélyelvűséggel (RWA), a 'Hatalom' értéke pedig a szociálisdominancia-orientációval (SDO) mutattak számottevő együtt járást. Van Hiel és munkatársai (2004) alapján az RWA-t és a hozzá kapcsolódó 'Konformitás' és 'Tradicionalizmus' értékeket autoriter alárendelődésként, az SDO-t és a vele összefüggő 'Hatalom' értékét autoriter dominanciaként határozhatjuk meg. Az adatok alapján úgy tűnik: az autoriter dominancia tekintetében Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el (a 'Hatalom' tekintetében a 28 ország rangsorában a 19. helyen); míg az autoriter szubmisszióhoz tartozó értékek vonatkozásában a középmezőnyben (a 'Tradicionalizmus' terén 19. helyezés a 28-ból), illetve az élmezőnyben (a 'Konformitás' terén 3. a 28-ból) vagyunk.

A hazai adatok alapján tehát összességében úgy tűnik, a magyarok értékmintázata és ideológiai nézeteinek tartalma kevésbé (itt inkább egyfajta konfúziót látunk, összhangban az anómia jelenségvilágával), ám erős konformizmusuk, bizalmatlanságuk és zárt gondolkodásuk azonban inkább hajlamosítja őket az autoriter beállítottságra. Erich Fromm szavaival élve: a magyar társadalom mintha menekülni akarna a szabadság elől.

Mindezekkel összhangban Hunyady György (2021) a rendszerváltást megelőzően és követően végzett kognitívstílus-vizsgálatai is a hatalmat fetisizáló tekintélyelvűség erős és mélyen gyökerező mintázatait rajzolták ki a magyar társadalomban. A történelmi személyiségek és korszakok jellemzése az autoriter politikai vezetők és rezsimek legkevesebb ambivalens, de egyes esetekben inkább idealizáló megítélését tárta fel. Mindez nem meglepő annak tükrében, hogy a 20. századi magyar történelemben alapvetően a különböző színezetű tekintélyelvű rezsimek váltakozása volt a meghatározó. A mai magyar társadalomban oly erős kontraszelekciós élményvilágból egy olyan társadalom képe tárul elénk, amelyben a gazdasági-politikai vezetők nem érdemeik, hanem a teljesítményük szempontjából irreleváns tulajdonságaik (kapcsolataik, rokonságuk, középszerűséggel társuló lojalitásuk) révén nyerik el pozíciójukat. A „fent lévők" tehát közel sem követendő mintát nyújtó tekintélyek, akik erős

jellemüknek, jó képességeiknek és magas teljesítményüknek, hanem éppen hogy ezek hiányának: gerinctelenségüknek és szervilis középszerűségüknek köszönhetik előrejutásukat. Érdekes és egyben szimptomatikus eredmény, hogy a magyar válaszadók mind a társadalmi hierarchiában „lent" (például hajléktalan, munkanélküli), mind a „fent" (nagyvállalkozók, politikai vezetők) helyet foglaló csoportokról úgy látják: nem érdemlik meg helyzetüket, és akik a magyarok szerint egyedül kiérdemlik, amit kapnak, a szerencsejátékok nyertesei.

A státuszviszonyoknak ez a bizarr, feje tetejére állított, megítélése jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a mai magyar társadalom alapélménye a rossz közérzet (Hunyady, 2021). Ez pedig összefügghet azzal, hogy Magyarországon a társadalmi igazságosság megítélése kedvezőtlenebb, mint a fejlett nyugati demokráciákban, és a rendszerigazolás tendenciái alig kimutathatók. A rossz közérzet a társadalomban alapvetően összefügg azzal, hogy a magyarok sarkos ítélete szerint gyakorlatilag „senki sem azt kapja, amit megérdemel", az érdemek és a javak eloszlása egymással fordítottan arányos. A közviszonyok ilyen megítélése az anomikus társadalom prototípusát vetíti elénk, amelynek tagjai az értékek, normák szabályzó erejét olyan gyengének érzik, hogy az csak torz és korrupt társadalmi berendezkedést termelhet újra.

A magyar közvélemény plaszticitása

A közvéleményben tehát egyszerre vannak jelen az anómiának és a tekintélyelvűségnek a mintázatai, az értékvákuumnak és a konformizmusnak ez a kombinációja eredményezi pedig azt, hogy a magyar társadalom mintha a kutatói elvárásokhoz is kiválóan tudna idomulni, és így bizonyos szempontból egyfajta Rorschach-tesztként működik: a kutató azt láthat bele a magyar társadalomba. amit csak akar. A magyar közvélemény anomikus, plasztikus természete egyben azt is jelenti, hogy a társadalom hajlamos kaméleonként alkalmazkodni ahhoz az elvárásrendszerhez, amelyről úgy érzi, hogy a politikán keresztül vele szemben megfogalmazódik. Az elmúlt években ennek megfelelően egy nagyon egyértelmű jobbratolódás volt megfigyelhető a magyar társadalomban.

Ennek megfelelően számos esetben tapasztalhattuk, hogy bár a kormány látványosan szembement a magyar társadalom vélt, progresszív-liberális értékorientáltságával, és ez nem ütött vissza számára. Néhány példa ezek közül:

- Bár a magyar társadalomban látszólag erősek a jövedelemmel kapcsolatos egyenlősítő tendenciák (Molnár–Krekó, 2011), a kormány számára egyáltalán nem ütött vissza az egykulcsos adó bevezetése. Továbbá a segélyezés támogatottsága a magyar közvéleményben kifejezetten alacsony.
- A magyar társadalom elvben szekuláris, mégsem zavarja a keresztény egyházak egyre látványosabb térnyerése mind a társadalom életében, mind a politikában, mint ahogy nem zavarják a politikai retorikában is egyre inkább elburjánzó vallási utalások sem.
- A magyar társadalom a kutatások szerint továbbra is inkább Nyugat-barát, és olyan nyugati intézmények, mint az Európai Unió, illetve a NATO megítélése rendre kedvezőbb, mint például a kormány megítélése. Ennek ellenére a kormány népszerűségét nem csökkentette az egy évtizednyi Kelet felé forduló politikája sem.

A magyar közvélemény mindezek mellett egye inkább elkötelezett az összeesküvés-elméletek mellett (Krekó, 2015, 2018), illetve egyértelműen magas kereslet mutatkozik az áltudományos elképzelések iránt is (Krekó, 2021; Political Capital Institute, 2018). Számos kutatás mutatta ki továbbá, hogy az eleve előítéletes magyar társadalom bevándorlással kapcsolatos ellenérzéseit tovább korbácsolta a menekültellenes retorika (Messing–Ságvári, 2021).

Következtetések

Tanulmányomban amellett érveltem, hogy a progresszív értékvilág helyett a magyar társadalomból 1. inkább egy tartós értékpreferenciák nélküli, anomikus társadalom képe rajzolódik ki; 2. a magyar társadalom értékszerkezete, amennyiben megragadható, inkább egyfajta tradicionális-tekintélyelvű, keleties értékorientáció irányába mutat; 3. a magyar társadalomban nagyon erős a mimikri, az alkalmazkodás és a formálhatóság, és ebben kiemelkedő szerepe van az aktuálisan domináns véleményáramlatoknak – ezért akkor lehetne tartósan a tradicionális-autoriter mintázatoktól elfordítható, ha tartósan ilyen szocializációs mintázatokban részesülne.

Az az állítás, mely szerint a magyar választók attitűdjeiben és értékszerkezetében erősen jelen van az egyenlősítő, progresszív, szociáldemokrata értékrend, nem állja ki az alaposabb kritikai elemzés próbáját. A magyar társadalomra inkább az anomikus értékvesztettség és a tekintélyelvűség egyfajta kombinációja jellemző, amely kifejezetten alkalmazkodóvá teszi az aktuális, domináns „korszellem" iránt, és a közvélemény-kutatásokban sok szempontból csak visszatükrözi azokat a tendenciákat, amelyek a közbeszédben dominánssá válnak. A magyar társadalom ebből a szempontból leginkább Converse (1964) klasszikus, közvélemény-szkeptikus elemzésének *„Nature of the Times"* típusára emlékeztet, amely visszamondja azokat a véleményeket, amelyeket a politikusoktól hall. A politikai kultúra terminusaiban megfogalmazva: a magyar társadalomban a mai napig is erősek a parochiális, azaz alattvalói politikai kultúra jegyei, ami erős biztonsági igénnyel párosul.

Ahhoz persze, hogy a hazai közvélemény ilyen erősen formálható legyen, szükség van arra a rendkívül centralizált médiakörnyezetre is, amely Magyarországon az elmúlt évtizedekben kiépült. Ezzel együtt ugyanakkor az is igaz, hogy a magyar társadalom gondolkodásának képlékenysége szinte korlátlan teret enged a törésvonalakat, illetve a társadalom gondolkodását megváltoztatni akaró politikai voluntarizmusnak (Enyedi, 2004). A közvélemény Magyarországon tehát nagyon sok esetben nem oka, hanem következménye a politikai retorikának és a döntéseknek. Ha azonban a politikai közvéleményben más értékek és retorikai elemek válnának dominánssá, a közvélemény az új helyzethez is képes lenne alkalmazkodni. A közvélemény plaszticitása ugyanakkor azt is jelenti, hogy a magyar társadalom lehetne más irányba is „programozható" kellő társadalmi befolyásoló erő birtokában, valamint a tömegkommunikáció befolyásoló erejének segítségével.

IRODALOM

Almond, G. A. – S. Verba (1963): *An approach to political culture.* Princeton University Press

Bíró-Nagy András – Laki Gergely (2018): *Szociáldemokrata értékek Magyarországon.* https://www.policysolutions.hu/userfiles/Policy_Solutions_Szocialdemokrata_ertekek_Magyarorszagon.pdf

Converse, P. E. (2006): The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review,* 18(1–3), 1–74.

Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: Kolosi T. – Tóth István, Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport, 1998.* Budapest, TÁRKI, 458–489.

Csepeli György – Murányi István – Prazsák, Gergő (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon: társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai.* Apeiron

Durkheim, Émile (1897/2003): *Az öngyilkosság.* Budapest, Osiris

Enyedi Zsolt (2004): *A voluntarizmus tere: a pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában.* Századvég, 5–26.

Enyedi Zsolt – Erős Ferenc – Fábián Zoltán (2001): Tekintélyelvűség és előítélet: újabb Magyarországi vizsgálatok. In: Hunyady György – Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok.* Budapest, Osiris, 391–403.

Fábián Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek.* Budapest, Új Mandátum Kiadó

Gelfand, M. J. et al. (2011): Differences between tight and loose cultures: A 33-nation study. *Science,* 332(6033), 1100–1104.

Hunyady György (2021): *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó

Keller Tamás (2009): *Magyarország helye a világ értéktérképén.* Budapest. Tárki. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf

Kopp Mária – Skrabski Árpád (2009): *Magyar lelkiállapot az ezredforduló után.* Távlatok, 19(86), 32–52.

Krekó Péter (2012): A tekintély színe és fonákja. In: *A pszichológia mint társadalomtudomány – a 70 éves Hunyady György tiszteletére.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 245–260.

Krekó Péter (2015): Conspiracy theory as collective motivated cognition. In: M Bilewicz, M. – A. Cichocka – W. Soral: *The psychology of conspiracy.* London, Routledge, 60–67.

Krekó Péter (2018): Nagynak lenni a múltunk által – mások ellenében. A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok szociálpszichológiai háttere. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.) (2018): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben.* Budapest, Gondolat Kiadó, 139–160.

Krekó Péter (2021): *Tömegparanoia 2.0: összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció.* (2. bőv. kiad.) Budapest, Athenaeum

Krekó Péter – Juhász Attila – Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 20(2), 53–79.

Merton, Robert K. (1956/2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, Osiris

Messing, Vera – Ságvári, Bence (2021): Are anti-immigrant attitudes the Holy Grail of populists? A comparative analysis of attitudes towards immigrants, values, and political populism in Europe. Intersections. *East European Journal of Society and Politics,* 7(2), 100–127.

Molnár Csaba – Krekó Péter (2011): Államfetisisták-e a magyarok? In: *Magyarország Politikai Évkönyve 2010-ről.* Budapest, DKMKA 30–31.

Political Capital (2018): Összeesküvés-elméletek, Álhírek, babonák a magyar közvéleményben. politicalcapital.hu, http://www. politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=2323

Radványi Lajos (2009): A magyar lakosság biztonságfelfogása és értékpreferenciái, 1999–2008. *Nemzet és Biztonság,* 2, 9–22.

Regt, S. de – T. Smits – D. Mortelmans (2011): Trends in authoritarianism: Evidence from 31 European countries. *The International Journal of Social Sciences and Humanity Studies,* (3)1, 395–404. http://www.sobiad.org/eJOURNALS/journal_IJSS/arhieves/2011_1/sabrina_deregt.pdf

Roberts, A. H. – M. Rokeach (1956): Anomie, Authoritarianism, and Prejudice: A Replication. *American Journal of Sociology,* 61. 355–358.

Schwartz, S. H. – A. Bardi (1997): Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology,* 18(2), 385–410.

Spéder Zsolt – Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna (1998): Anómia és elégedettség a '90-es évek elején. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1998.* Budapest, TÁRKI, 490–513.

Van Hiel, A. – M. Pandealere – B. Duriez B. (2004): The Impact of Need for Closure on Conservative Beliefs and Racism: Differential Mediation by Authoritarian Submission and Authoritarian Dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 30, No. 7. 824–837.

Váriné Szilágyi Ibolya (2003): *Értékek az életben és a retorikában.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Demokratikus médiaelméletek. A tájékozódás joga és a tájékoztatás kötelessége

BAJOMI-LÁZÁR PÉTER

„A Post-Dispatch nem a pártokat szolgálja, hanem a népet. (...) Nem támogatja a kormányzatot, hanem bírálja. (...) Szembeszáll minden csalással és ámítással. Inkább elveket és eszméket támogat, mintsem előítéleteket és pártoskodást. Ezek az eszmék és elvek pontosan azok, amelyeken kormányzatunkat eredetileg létrehozták: (...) az igaz, eredeti és valóságos demokrácia eszméi" – írja Joseph Pulitzer 1878. december 12-én, miután megvásárolja első komoly lapját (idézi Csillag, 2000, 40.).[1] A magyar származású újságíró-lapkiadó vezércikke a demokratikus médiaelméletek egyik fontos korai példája. Olyan normatív keretet kínál, amely segít meghatározni a sajtó demokratikus politikai rendszerben betöltött szerepét, és szempontokat kínál az újságírás teljesítményének megítéléséhez.

Mikor és miért jelentek meg a demokratikus médiaelméletek? Miben látják a professzionális újságírók[2] társadalmi man-

[1] A szövegrészt Csillag András saját fordításában közli. Az angol eredetit nem sikerült megtalálnom, de Csillag fordításának kevésbé gördülékeny részeit újrafogalmaztam – *B. L. P.*

[2] Kit nevezhetünk újságírónak? Svennik Høyer és Epp Lauk (1995) szerint újságíró az, aki tudja, hol lehet a releváns információkra szert tenni, mire van szüksége a közönségnek, milyen eszközökkel lehet elérni, hogy a befogadók meghallják és megértsék az információkat, és hivatásszerűen az újságírásból él. Chris Frost (2000) szerint a (jó) újságíró az, aki morálisan helyes módon gyűjt információt, releváns, igaz, tárgyilagos és érdekes információkat tár fel, és azokat a megfelelő időben és módon teszi közzé. Jean K. Challaby (1996) szerint a professzionális újságíró függet-

dátumát? Hogyan fordíthatók le általános elveik a hétköznapi újságírói gyakorlat nyelvére? Mi alapján különböztethetjük meg a „jó" újságírást a „rossz" újságírástól? Mennyire realista az a szerep, amelyet a demokratikus médiaelméletek tulajdonítanak az újságíróknak? Valóban azt várja-e a sajtótól a nagyközönség, amit a teoretikusok és jellemzően maguk az újságírók is a sajtó feladatának tartanak? Van-e a digitális korban még társadalmi igény a hagyományos újságírói értékekre? Írásomban a szakirodalom kritikai áttekintésével és továbbgondolásával ezekre a kérdésekre keresek választ.

Társadalmi megbízatás

A demokratikus médiaelméletek pesszimista emberképben gyökereznek: úgy tartják, a sajtó legfontosabb feladata megelőzni azt, hogy a kormányzat visszaéljen hatalmával, mert még a demokratikusan megválasztott politikusok is hajlanak arra, hogy a közérdek helyett magánérdekeket érvényesítsenek. Michael Kunczik (2001, 72–73.) például azt írja, hogy „a demokratikus sajtónak kell (...) megakadályoznia a demokrácia fejlődését alapjaiban fenyegető oligarchikus vezetés kialakulását".[3] Michael Schudson (2003, 104.) pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a képviseleti demokrácia mint politikai rendszer a hatalommal és a hatalmasokkal szembeni bizalmatlanságon alapul".

A demokratikus médiaelméletek alapja az a felismerés, hogy a sajtónak függetlennek kell lennie a kormányzattól, hiszen külön a politikai és az irodalmi szférától, önálló újságírói diszkurzív normákat követ, és autonóm szakmaként tekint az újságírásra. Michael Schudson 2018. január 11-ei budapesti előadásában úgy fogalmazott: a professzionális újságírás azt jelenti, hogy a szakmai szempontok fontosabbak a (párt)politikai szempontoknál. Az újságíróknak egyébként a legtöbb demokratikus országban pontosan ugyanolyan jogaik vannak, mint bárki másnak (de akadnak olyan országok, amelyek gyakorlata eltér ettől; Portugáliában például olyan kormányzati információkhoz is hozzáférhetnek, amelyekhez mások nem, lásd Frost, [2000]).

[3] A csak idegen nyelven hozzáférhető idézeteket saját fordításomban közlöm, kivéve ott, ahol ezt külön jelzem – *B. L. P.*

lönben nem ellenőrizheti azt. E felfogás az egykor széles körben elterjedt tekintélyelvű médiaelméletre[4] adott reakcióként, a felvilágosodás idején alakul ki: akkor jelenik meg, amikor az angolszász országokban a polgárosodó nagyközönség számára már nem magától értetődő, hogy a sajtónak a kormányzat felügyelete alatt kell állnia, és annak nézeteit kell képviselnie (lásd Siebert et al., 1956/1963). Matthew Tindal angol kora felvilágosodás kori filozófus (1657–1773) például már 1704-ben arról értekezik, hogy a szabad sajtó lehet az az eszköz, amely „hűséges őrszem módjára (...) idejekorán figyelmeztet a közelgő veszélyre" (idézi Keane, 1991, 14.).

A demokratikus médiaelméletek kialakulása mögött tehát a polgár és az állam megváltozott viszonya áll. Mint Thomas Paine köztársaságpárti angol publicista, politikus (1737–1809) írja 1792-ben: „A képviseleti rendszerben mindent a nyilvánosság előtt kell megindokolni. A kormányzatban minden ember tulajdonos, és feladatai szükségszerű részének tekinti a dolgok megértését. Ezek a saját ügyei, hiszen a tulajdonát befolyásolják" (idézi Peters, 1998, 62.). Mivel a kormány legfontosabb feladata az, hogy döntsön az adóbevételek elköltésének módjáról, az adófizetőknek jogukban áll tudni, mire költi a pénzüket. A demokratikus pesszimizmus jegyében a média nyújtotta transzparencia elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a kormányzat képviselői a közpénzeket ne a maguk, családtagjaik és barátaik gyarapodására fordítsák. A szabad sajtó nemcsak a megtörtént

[4] A tekintélyelvű médiaelmélet filozófiáját talán Samuel Johnson angol filológus és kritikus (1709–1784) szavai foglalják össze a legpontosabban: „Minden társadalomnak jogában áll megőrizni a közrendet és a békét, ezért teljes joggal tilthatja a veszélyes tendenciákat jelentő vélemények közzétételét is. Azt mondani, hogy ez a magisztrátus joga, pontatlan fogalmazás, mert a magisztrátus a társadalom érdekében jár el. Lehet, hogy morális vagy teológiai értelemben téved, amikor korlátozza a veszélyesnek gondolt vélemények nyilvánosságát, de politikai értelemben helyesen cselekszik. (...) Ha minden álmodozó szabadon propagálhatja újításait, nincs egyetértés; ha a kormányzattal kapcsolatos valamennyi pletyka elégedetlenkedést okozhat, nincs béke, és ha a teológiában minden szkeptikus szabadon taníthatja az őrültségeit, nincs vallás" (idézi Siebert et al., 1956/1963, 36.).

visszaéléseket tárja fel, hanem preventív jelleggel is működik, vagyis megelőzi a bajt.

A demokratikus médiaelméletek tehát a sajtó tájékoztatáshoz való jogát közvetlenül a választók tájékozódáshoz való jogából vezetik le.[5] Ebből következik, hogy sajtószabadság és demokrácia szorosan összefügg: szabad sajtó nélkül nincs demokratikus rendszer. A kortárs szakírók közül például így fogalmaz Owen Fiss (1993, 18.): „A demokrácia a kormányzat azon rendszere, amelyben végső soron a közönségé a felelősség, hogy eldöntse, miként akar élni, de ennek előfeltétele, hogy mindazok az információk a rendelkezésére álljanak, amelyek ahhoz szükségesek, hogy bölcs és felvilágosult döntéseket hozzon." Hasonlóan érvel Chris Frost (2000, 24.) is: „Ha azt akarjuk, hogy a demokrácia jól működjön, és hogy gyakorolhassuk a felelős választás jogát, az észszerű kereteken belül tájékozottnak kell lennünk. (...) A média ebben játszik kulcsszerepet." Más szóval: a demokratikus médiaelméletek alapja az a *feltevés*, hogy a médiarendszer képes *formálni a politikai rendszert*.

A demokratikus médiaelméletek a sajtószabadság *instrumentális* igazolására támaszkodnak: a szabad tájékoztatás jogát nem az egyén, hanem a közösség szükségleteiből, a közjó fogalmából vezetik le (amiből nem következik az, hogy elvetnék a szabad szólás *individualista* – például John Stuart Mill [1859/1997] által képviselt – felfogását). E megközelítésben a sajtónak elsősorban nem önmagáért és nem is a beszélő személyiségének kiteljesítéséért kell szabadnak lennie, hanem azért, hogy maradéktalanul eleget tehessen társadalmi megbízatásának. Az újságíró a társadalmat – az átlagpolgárt, az utca emberét, az egyszerű választót – képviseli. Más szavakkal: nem képviselhet partikuláris üzleti vagy politikai érdekcsoportokat. Az instrumentális felfogásból ugyanakkor az is következik, hogy a sajtószabadság birtokosa elsősorban nem a laptulajdonos, nem valamely politikai tömörülés, nem is az újságíró, hanem a közönség, amelyet szolgálni hivatott. William Ernest Hocking, az amerikai sajtó teljesítményét vizsgáló Hutchins-bizottság tagja egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a sajtó szabadsághoz való joga elválaszthatatlan az emberek szabad sajtóhoz fűződő jogától" (Hocking, [1947], idézi Kunczik, 2001, 68.).

[5] A közönség tájékozódáshoz való joga azonban nem abszolút jog. Ütközhet más fontos jogokkal, például a magánszférához vagy az üzleti titok megőrzéséhez fűződő joggal.

A demokratikus médiaelméletek szerint tehát a sajtó társadalmi megbízatást teljesít, társadalmi felhatalmazással rendelkezik. E felhatalmazás nem formalizált procedúra – választás és szavazás – révén jön létre, mégis legalább olyan erős, mint a politikusoké, mert a közönség minden alkalommal megerősíti, valahányszor megveszi a lapot, bekapcsolja a rádiót vagy a tévét, vagy rákeres az online hírekre. Az a politikus pedig, aki észszerű határidőn túl sem ad választ a közönséget ily módon képviselő újságírók kérdéseire, maguknak a választóknak fordít hátat.

A „jó" és a „rossz" újságírás

A sajtó társadalmi megbízatásából kiinduló demokratikus médiaelméletekből egyenesen következik, hogy a sajtó elsődleges funkciója a közügyekről való érdemi tájékoztatás. Az amerikai Hutchins-bizottság például azt írja 1947-es jelentésében: a sajtó feladata az, hogy „igaz, átfogó és érthető módon számoljon be a nap eseményeiről, a megfelelő értelmezési kontextusba helyezve őket" (idézi Siebert et al., 1956/1963, 91.). Ez az állampolgári egyenlőség jegyében magában foglalja a nézőpontok sokszínűségének megjelenítését is, vagyis azt, hogy – mint az óceán másik partján a Hutchins-bizottsággal egy időben tevékenykedő Brit Királyi Sajtóbizottság 1949-es jelentése is rögzíti – „a sajtó egészében minden fontos nézőpont megjelenjen a lakosság főbb csoportjainak változó ízlése, politikai véleménye és iskolázottsága szerint" (idézi Curran–Seaton, 1998, 288.). E dokumentumokból a tágabb értelemben vett közszolgálati újságírás (az amerikai angolban *social responsibility journalism*, a brit angolban *public*

service journalism) koncepciója bontakozik ki. De hogyan lehet egyszerre igaz módon megjeleníteni a tényeket és hangot adni a legkülönfélébb véleményeknek?

A kortárs szakirodalmi források és sajtóetikai kódexek kerülik az *objektivitás* kifejezést. Részint azért, mert ma már sokan osztják azt a nézetet, hogy – mint minden emberi narratíva – az újságírás is szükségszerűen ideologikus, vagyis a legnagyobb szakmai és módszertani körültekintés mellett is magán viseli a beszélő szubjektív világképének jegyeit (lásd McNair, 1998). Részint pedig azért, mert számos szakíró véli úgy, hogy a sajtónak nem is lenne helyes teljes mértékben törekednie az objektivitásra. Mivel társadalmi megbízatást teljesít, az újságíró feladata a társadalmi kohéziót biztosító legfontosabb értékek – különösen a szabadság, az egyenlőség, a testvériség és a rend – képviselete (Schulz, 2001, lásd még Pulitzer e dolgozat elején idézett gondolatait). A társadalmi kohézió megőrzésének feladata magában foglalja a legitim csoportérdekek megjelenítését is, hogy egyetlen társadalmi csoport se érezze úgy, szempontjai nem jelennek meg a nyilvános vitában. A demokratikus alapértékek képviselete mellett a sajtó kötelessége az emberi jogok tiszteletben tartása is. A Magyar Újságírók Országos Szövetségének *Etikai kódexe* például azt mondja ki, hogy: „Az újságírónak tiszteletben kell tartania az emberi jogokat. Nem kelthet gyűlöletet, nem szólíthat fel rasszista megkülönböztetésre népek, nemzetek, nemzetiségek ellen. Vallása, felekezeti hovatartozása, neme, testi, szellemi vagy lelki állapota, mássága, életkora, életmódbeli, életviteli különbözősége miatt senkit sem becsmérelhet, nem terjeszthet senkiről előítéletet kifejező rágalmakat" (MÚOSZ, 2011, 2.1.1.). Feladata továbbá az is, hogy a hatalmasokkal szemben az elnyomottak, a kisemmizettek, a kirekesztettek mellé álljon (Frost, 2000; Kunczik, 2001).

Nem könnyű konkrét következtetéseket levonni arra nézve, hogy a demokratikus médiaelméletek által megfogalmazott általános alapelvek miként ültethetőek át a gyakorlatba. Az empirikusan észlelhető valóságot elemző tanulmányában Svennik Høyer és Epp Lauk (1995, 85.) azt írja, hogy a demokratikus országokban két nagy paradigmája van az újságírásnak: az *angolamerikai szemlélet* az olyan újságírót jellemzi, aki kerül „minden olyan ideológiai hovatartozást, ami akadályozná abban, hogy »objektív« és kiegyensúlyozott tájékoztatást adhasson", míg a *skandináv szemlélet* ideálja a „valamilyen ügyért – általában valamely párt programjában foglalt vallási vagy szociális értékért – a parlamenti demokrácia keretei között harcoló újságírótípus".[6] Hasonlóképpen gondolkodik Kunczik (2001, 76.) is, aki szerint „[a demokratikus] újságírás két fő felfogását különböztethetjük meg. Az egyik a *semlegesen objektív újságírás*, amely passzívan távolságot tart a tudósításokban szereplő eseményektől. A másik az aktívan bevonódó, az eseményekben részt vevő, társadalmilag elkötelezett, *ügyeket képviselő* újságírás."

Høyer és Lauk, illetve Kunczik duális sémája (amelyhez nagyon hasonlót találunk Jean K. Challabynál [1996] is) talán kissé elnagyolt, amennyiben a demokratikus újságírás e két gyakorlatát helyesebb lenne nem különálló típusokként, hanem egyetlen spektrum két elméleti végpontjaiként leírni: vannak az objektivitásra jobban törekvő, illetve az elkötelezettséget határozottabban vállaló újságírói praxisok, ám a kétféle gyakorlat között nem húzható éles határ. A duális tipológia emellett azért is aggályos, mert az elkötelezett „iskolán" belül nem tesz különbséget egyfelől az *eszmék és ügyek iránt*, másfelől a *pártok iránt* elkötelezett újságírás között. Ám ezek most nem lényeges ellenvetések. A demokratikus médiaelméletek szempontjából az a fontos, hogy az újságírás e két nagy iskolájának céljai és eszközei valóban sok szempontból különböznek, ám az idézett szerzők az újságírás itt leírt két válfaját egyaránt demokratikusnak tartják. A „jó" újságírásnak tehát nincs univerzális receptje; igen különböző praxisok tartoznak bele. Más szavakkal: a demokratikus médiaelméletek kevés útmutatással szolgálnak arra nézve, hogy pontosan milyen a „jó" újságírás.

Azt ugyanakkor már valamivel világosabban megmutatják, milyen a „rossz" újságírás. A hazug hírek szándékos közlése

[6] Nagy Zsolt fordítása.

vagy a kormányzati üzenetek kritikátlan visszhangzása nem tartozik a jó újságírói gyakorlatok közé, mert nem a nagyközönséget és a közérdeket szolgálja, hanem partikuláris csoportokat és azok érdekeit. Nem a közönség jogos tájékozódási igényét kívánja kielégíteni, hanem manipulálni igyekszik a választót. A már többször is idézett Kunczik (2001, 72.) egyenesen azt írja, hogy „a kormányzati álláspontot képviselő újságírás összeegyeztethetetlen az etikus újságírással".

A demokratikus médiaelméletekből kiindulva azt mondhatjuk: a propagandával nem az a baj, *amit közöl*, hiszen valamilyen eszme, ügy vagy párt képviselete a demokratikus médiaelméletek szerint lehet a sajtó feladata. A baj abban rejlik, *amit nem közöl*, vagyis elhallgat, mert ezzel akadályozza a választókat a tájékozott döntések meghozatalában. Nem tartozik a jó újságírói gyakorlatok közé a becsületsértő és a kirekesztő nézetek közlése sem, mert szembemegy azzal az elvvel, hogy az újságírónak a társadalmi kohézió fenntartására kell törekednie.

Mindamellett úgy tűnik, a „jó" és a „rossz" újságírást elválasztó határvonalat a közérdek fogalmára támaszkodva nem minden esetben lehet világosan meghúzni. Aligha találunk olyan sajtóterméket, amely azt híresztelné magáról, hogy a rossz újságírást képviseli. A közérdek fogalma képlékeny, gyorsan változó és nehezen definiálható, és a csoportérdeket képviselő sajtó is előszeretettel tünteti fel magát a közérdek (kizárólagos) szóvivőjeként.

Egy másik megközelítés azonban kínálhat némi fogódzót a kettő megkülönböztetésére. Vannak olyan sajtóetikai elvek, amelyek különben igen eltérő újságírói praxisokat megengedő kódexekben is visszaköszönnek. Ilyen például a magánszférához való jog tiszteletben tartása, a méltányosságra törekvés, a hátrányos helyzetű csoportok védelme, az ártatlanság vélelme, az információforrások védelme, az összeférhetetlenség kerülése (Frost, 2000). Ezeknek az elveknek az érvényességét kevés szakíró vagy újságíró vitatná (bár időről időre sok szerkesztőség szegi meg). Hogy *egyes konkrét újságírói eljárások* a jó vagy a rossz újságírásba tartoznak-e, azt ezeknek az elveknek az alapján ítélhetjük meg.

További vitatott kérdés, hogy a bulvárújságírás – amely nem intézményi, hanem emberi perspektívából tárja fel a közügyeket (Császi, 2003) – megfelel-e a jó újságírás kritériumainak. A szakírók zöme nemmel válaszol erre a kérdésre, mert úgy véli, a szenzációs hangnem, a látványközpontúság, a személyközpontúság és a botrányorientáltság általában nem kedvez annak, hogy a választók tájékozott politikai döntéseket hozzanak (például McNair, 1998; Kunczik, 2001; Schudson, 2003). Mások ugyanakkor úgy vélik, az emberi perspektíva alkalmazása éppenséggel megkönnyíti, hogy az átlagos választó a magáénak érezze a köz ügyeit, és bekapcsolódjon a róluk folyó vitába (Norris, 2000/2001). Talán érvelhetünk úgy, hogy ez esetben is az a mérvadó, hogy egy-egy konkrét újságírói gyakorlat összhangban van-e az általánosan elfogadott etikai alapelvekkel.

A médiarendszer és a politikai rendszer összefüggései

Mint láttuk, a demokratikus médiaelméletek két feltevésből indulnak ki. Az egyik szerint a sajtó által feltárt visszaéléseknek politikai következményei vannak; jellemzően ilyen következmény az, amikor a visszaélések feltárása után lemondanak a politikusok, vagy módosítanak a vonatkozó jogszabályokon. Más szavakkal: a médiarendszer képes befolyásolni a politikai rendszert. A másik feltevés szerint a választói viselkedést elsősorban racionális megfontolások irányítják. Más szavakkal: a választó döntését a sajtó által közölt adatokra és szempontokra alapozza. De mi van, ha tévednek, és e feltevések nem állják ki az empirikus vizsgálat próbáját? Mi van például akkor, ha a tényfeltáró újságírás hatástalan? És mi van akkor, ha a választó nem azt várja el a sajtótól, hogy az „igaz, átfogó és érthető módon" számoljon be a közügyekről?

Nézzük az első feltevést! A hatalmi visszaéléseket firtató tényfeltáró újságírás története az angolszász országokban kezdődik, ahol a sajtószabadság korai megjelenése megkönnyítette az újságírók munkáját (Angliában 1695, Amerikában 1791 óta

mondhatjuk azt, hogy a sajtószabadság a főszabály, és a cenzúra a kivétel). A szakirodalmi források többnyire úgy tartják, hogy az újságírók munkáját itt jellemzően követték politikai változások. Például a brit hadvezetés javított katonái ellátásán, miután az 1853-as krími háború alatt William H. Russell a *Times*ban beszámolt a hadsereg silány élelmezési és egészségügyi helyzetéről, és egyes források Russell hatásának tulajdonítják a hadügyminiszter bukását is (Burgh, 2005). Az amerikai kormányzat azt követően hajtott végre reformokat az elmegyógyintézetekben, hogy Nellie Bly betegséget színlelve a Blackwell-szigeti intézménybe utaltatta magát, és a *New York World*ben megírta szomorú tapasztalatait (Csillag, 2000). Az amerikai törvényhozás azután korlátozta a trösztök uralmát, hogy Ida M. Tarbell 1902-ben a *McClure's Magazine*-ben feltárta a Standard Oil Company monopolista törekvéseit (Rivers–Mathews, 1993).

A példák még hosszan sorolhatók – ám felmerülhet a kérdés, hogy az újságírás-történeti művek szerzői nem szelektíven válogatták-e ki azokat az eseteket, amelyekben a média *valóban* hatást gyakorolt a politikára. Más szakírók ugyanis kritikusabbak e tekintetben. A *Washington Post*ban 1972 és 1974 között feltárt Watergate-ügyet vizsgáló Daniel C. Hallin például azt írja: ha Nixon elnök kerülte volna a konfrontációt, és ha többségi támogatottságot élvezett volna a Kongresszusban, megőrizhette volna hatalmát. Szerinte Carl Berstein és Bob Woodward munkája az elnök bukásának csupán szükséges, de nem elégséges feltétele volt. Ugyanő közvélemény-kutatási adatokra hivatkozva úgy látja: sokan túlbecsülik az amerikai sajtónak a vietnámi csapatkivonásban játszott szerepét is, mert a sajtó inkább követte, mintsem vezette a közvéleményt (Hallin, 2001). Díjnyertes magyar oknyomozó újságírók ugyancsak vegyes tapasztalatokról számoltak be. Egyes írásaiknak voltak ugyan politikai következményeik – jellemzően vezető tisztviselők lemondása vagy elbocsátása –, míg mások hatástalanok maradtak (Bajomi-Lázár–Lampé, 2013).

A 2000-es évek brit és magyar képviselői költségtérítési botránynak összehasonlító vizsgálata is azt jelzi, hogy a tényfeltáró újságírás nagyon hasonló esetekben is nagyon különböző eredményeket hozhat: az egyik országban (az Egyesült Királyságban) politikai, morális és politikai felelősségre vonás követte, míg a másikban (Magyarországon) következmények nélkül maradt (Bajomi-Lázár–Tóth, 2010). Ez is arra utal, hogy a sajtó mellett a politikai intézményrendszeren és a politikai kultúrán is múlik, hogy a feltárt visszaéléseknek van-e politikai hatásuk. Más szavakkal: a média generálhat politikai változásokat, de jobbára csak akkor, ha ebben más tényezők is a kezére játszanak. Néha valóban hat a politikára, máskor nem – és nem lehet megjósolni, mikor melyik forgatókönyv valósul meg. Az adatok tehát ellentmondásosak. Nem erősítik meg és nem is cáfolják a demokratikus médiaelméletek első feltevését.

Mi a helyzet a demokratikus médiaelméletek második feltevésével? Valóban kiegyensúlyozott tájékoztatást várnak-e a sajtótól a választók? Mint arról már máshol is írtam (Bajomi-Lázár, 2016), e nézet a kommunikáció *transzmissziós felfogásának* jegyében született, vagyis abból indul ki, hogy a kommunikáció elsősorban információátadást, közlést jelent. Ezzel szemben a kommunikáció *rituális felfogása* szerint a kommunikáció legfontosabb funkciója nem a tájékoztatás, hanem a megerősítés. Mint James W. Carey (1989/1992, 20.) írja, e felfogás „az újságolvasásban nem annyira az információ küldését és összegyűjtését látja, hanem inkább egy misén való részvételt, egy olyan helyzetet, amelynek résztvevője semmi újat nem tanul, de amelyben egy bizonyos világkép jelenik és erősödik meg". A transzmissziós és a rituális felfogás természetesen nem zárja ki egymást, inkább hangsúlykülönbségekről van szó: az emberek azért olvasnak újságot, hogy tájékozódjanak *és* megerősítést nyerjenek.

Az amerikai sajtó történetének rövid áttekintése (Bajomi-Lázár, 2003) azt mutatja, hogy az újságírás domináns formája ott időről időre változott. Hol inkább a semlegességre törekvő, hol pedig inkább az elkötelezett újságírás jellemezte, attól függően, hogy a közvélemény éppen mennyire volt megosztott: béke-időben és gazdasági prosperitás alatt a közvélemény összetart, háború idején és gazdasági válság alatt széttart. Más szavakkal:

a médiarendszer-elméleti kutatások hagyományosan azt mutatják, hogy inkább a politikai rendszer formálja a médiarendszert, mintsem fordítva (például Siebert et al., 1956/1963; Hallin–Mancini, 2004/2008).

Az igen megosztott kortárs Magyarországon egyes újságírók ugyancsak arról számoltak be, hogy a közönség nem elfogulatlan és sokoldalú tájékoztatást vár tőlük. Gajdics Ottó, a 2016 elején indult jobboldali *Karc FM* vezetője azt mondta egy interjúban, hogy „az emberek azt a médiumot kedvelik, amelyik az ő gondolataikat közvetíti. Frusztrálódnak, ha a prekoncepciójuk ellenkezőjéről próbálják meggyőzni őket." Lampé Ágnes, akkoriban a baloldali *168 Óra* újságírója pedig azt írta e sorok szerzőjének kérdéseire válaszolva: „Több esetben előfordult..., hogy csökkent a lap példányszáma, ha fideszes politikus vagy közszereplő került a címlapra. Az olvasók [ilyenkor] magát a lapot is egy az egyben elutasítják, nem hajlandók még megvenni sem" (idézi Bajomi-Lázár, 2016, 77.). Bizonytalan helyzetben az embereknek nemcsak információkra van szükségük (hogy a helyes döntéseket hozzák meg), hanem – talán ennél is nagyobb mértékben – megerősítésre, hogy a saját értékeikben leljenek biztos fogódzóra.

E rövid áttekintésből úgy tűnik: míg valóban vannak olyan történelmi korok és olyan országok, amikor és ahol a közönség inkább tényszerű tájékoztatást vár, máskor és máshol – bizonytalanabb időkben, bizonytalanabb helyen – inkább létező politikai véleményének megerősítését várja az újságíróktól. Az adatok tehát ezúttal is ellentmondásosak, és a demokratikus médiaelméletek második feltevését csak részben támasztják alá.

Újságírás a digitális korban

A demokratikus médiaelméletek fontos mai kérdése, hogy mi az újságíró feladata a digitális média – különösen a társas média – megjelenésével fémjelzett korban. A legfontosabb problémát a dezintermediáció, vagyis az újságírók kapuőri és moderátori

szerepének háttérbe szorulása jelenti. A hagyományos elitek elveszítették a tömegmédiumok egy része feletti ellenőrzésüket. Az online térben jórészt kontrollálatlanul terjednek a hamis hírek, a konspirációs teóriák, a gyűlöletkeltő tartalmak. A 2000-es és a 2010-es éveket növekvő politikai polarizáció jellemezte, amely az évtized közepére az Egyesült Királyságban a brexithez, az Egyesült Államokban Trump választási győzelméhez és általában a politikai populizmus térhódításához vezetett (lásd például Chadwick, 2017). Milyen szerepet játszott ebben a média? És mit tehetnek a demokratikus médiaelméletek szellemében eljáró újságírók azért, hogy ellensúlyozzák e hatásokat?

A politikai polarizáció és a populizmus térnyerésének okai szerteágazók. A legfontosabb okot talán a hetvenes évek óta ciklikusan egymást követő gazdasági válságok jelentik. Ezeket a gazdaság kényszerű globalizációja, vagyis a termelés decentralizálása követte, ami a hagyományos munkásosztályok deklasszálódásához, a vagyoni különbségek növekedéséhez, az elitekbe vetett bizalom megroppanásához vezetett (Castells, 2019). Az elitekbe vetett bizalom megroppanása – a Reuters Institute (2020) jelentése szerint – a gazdaságilag fejlett országokban együtt járt a hagyományos médiaszervezetekbe vetett bizalom csökkenésével is.

A szakírók ugyanakkor megosztottak a tekintetben, hogy milyen szerepet játszott a polarizációban az újabb és újabb médiumok – különösen az okostelefonon is használható társasmédia-platformok – megjelenése. Vajon valóban hozzájárultak-e az új médiumok a „visszhangkamrák" vagy „szűrőbuborékok" megjelenéséhez és így a társadalom polarizálódásához, ezzel pedig a nyilvános szférában folyó párbeszéd ellehetetlenüléséhez? A kutatások többsége szerint kevés az olyan hírfogyasztó, aki csupán egyetlen hírforrásból tájékozódna, vagyis a hírforrások új keletű bőségét (és a hírekhez való hozzáférés csökkenő költségeit) az emberek jellemzően arra használják, hogy több különböző forrásból tájékozódjanak – bár a különböző országokban készült vizsgálatok kisebb-nagyobb mértékben eltérő hírfogyasztási mintázatokat tárnak fel. A felhasználók hírforrásai kö-

zött egyaránt szerepelnek társasmédia-platformok és hagyományos hírmédiumok (összefoglalóan lásd Gálik, 2020). Egy friss kutatás ugyanakkor azt mutatja, hogy a társasmédia-platformok szerepet játszhatnak a polarizáció mértékének növekedésében: a Facebookot otthagyók körében szignifikáns mértékben csökkent a polarizáció mértéke, szemben a kontrollcsoporttal, amely továbbra is aktívan használta a platformot (Allcott et al., 2020).

A hagyományos médiumokba vetett bizalom csökkenése és az általános elitellenesség közegében a demokratikus médiaelméletek iránt elkötelezett újságírók általában keveset tehetnek: a tények ellenőrzésére tett erőfeszítéseik leperegnek azokról, akik fogékonyak az álhírekre és az összeesküvés-elméletekre. A Reuters Institute (2020) már hivatkozott jelentése ugyanakkor némileg ellentétes trendeket tár fel: az Egyesült Királyságban 2013 óta megnőtt az objektív hírforrások iránti igény, míg az Egyesült Államokban azok száma emelkedett, akik a saját pozíciójukat megerősítő hírforrásokat keresik – ám itt is többségben vannak azok, akik azt mondják, az objektív hírforrásokat részesítik előnyben (az Egyesült Királyságban a megkérdezettek 76, az Egyesült Államokban a megkérdezettek 60 százaléka mondja ezt). Ez azt jelzi, hogy van még társadalmi igény a hagyományos újságírói értékekre is.

Összegzés és következtetések

Demokratikus médiaelmélet*ek* – áll e dolgozat címében, így, többes számban, mert olyan megközelítésekről van szó, amelyek nem egyetlen szerzőhöz, iskolához, még csak nem is egyetlen országhoz vagy korszakhoz kötődnek, mégis összefüggő, koherens narratívát alkotnak. Céljuk az, hogy olyan normatív keretet kínáljanak, amely alapján leírhatjuk az ideális médiarendszert és benne az ideális sajtót, illetve megítélhetjük az empirikusan tapasztalható médiarendszerek és médiumok teljesítményét.

A demokratikus médiaelméletek által felkínált normatív keret lényeges eleme, hogy a sajtónak kommunikatív hatalma van

– képes mások életét jó vagy rossz irányban befolyásolni –, ám ez a hatalom felelősséggel jár. Partikuláris célokra nem, csak a közjó előmozdítására használható. Az újságíró társadalmi felelősségének fogalma egyben szakmai legitimációt is nyújt, mert az újságíró tájékoztatáshoz való jogát a választó tájékozódási jogából vezeti le.

A társadalmi felelősség fogalma ugyanakkor abban is segít, hogy maguk az újságírók is elszámoltathatók legyenek akkor, amikor nem szakmájuk legitim szabályai szerint járnak el. Erre támaszkodva lehet megfogalmazni azokat a konkrét sajtóetikai szabályokat, amelyek egy ideális politikai rendszerben az egyes újságírók mindennapi gyakorlatait irányítják, és amelyek alapján ezek értékelhetőek. Ha például kérdéses, hogy helyes volt-e egy információt nyilvánosságra hozni, a közérdek tesztje segíthet eldönteni a kérdést.

Ugyanakkor persze kétségtelen az is, hogy az újságírói praxisoknak vannak olyan vitatott határeseteik is, amelyek helyességét vagy helytelenségét a demokratikus médiaelméletek elvei sem segítenek eldönteni. Ebből azonban nem az következik, hogy ezeket az elméleteket el kellene vetnünk, hiszen az *egyértelmű normasértések* beazonosítására a demokratikus médiaelméletek ettől függetlenül is tökéletesen alkalmasak.

Kétségtelen továbbá az is, hogy a demokratikus médiaelméletek két alapfeltevését – azt, hogy a média képes befolyásolni a politikát, és azt, hogy az emberek tényszerű tájékoztatást várnak a sajtótól – az e dolgozatban röviden felidézett adatok csak részben támasztják alá. Ez azonban nem befolyásolja ezeknek az elméleteknek a normatív érvényességét: az eszményi valóságról alkotott képük továbbra is mércéül szolgálhat.

Végül, de nem utolsósorban a demokratikus médiaelméletek haszna abban rejlik, hogy olyan normatív keretet kínálnak, amely a jogvitákban gyakran hivatkozott dokumentumokba, például az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1948-ban kiadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába – is bekerült. Ennek híres 19. paragrafusa azt mondja ki, hogy: „Minden személynek joga van a vélemény és a kifejezés szabadságához, amely ma-

gában foglalja azt a jogot, hogy véleménye miatt ne szenvedjen zaklatást, és hogy határokra való tekintet nélkül kutathasson, átvihessen és terjeszthessen híreket és eszméket bármilyen kifejezési módon." E normatív keretet pedig még azok a kormányok sem kérdőjelezik meg nyíltan, amelyek hétköznapi gyakorlatukban rendre akadályozzák a szabad sajtó működését. A demokratikus médiaelméletek így az elnyomó rendszerek elleni küzdelem fontos eszközeit is jelenthetik.

IRODALOM

Allcott, Hunt – Luca Braghieri – Sarah Eichmeyer – Matthew Gentzkow (2020): The Welfare Effects of Social Media. *American Economic Review*, (110)3, 629–676.

Bajomi-Lázár Péter (2003): Az objektivitás-doktrína nyomában. A politikai újságírás normái az Egyesült Államokban. *Médiakutató*, (4)2, 13–38.

Bajomi-Lázár Péter – Tóth Borbála (2010): Egy botrány, két reakció. *Élet és Irodalom*, március 19.

Bajomi-Lázár, Péter – Ágnes Lampé (2013): Invisible Journalism? The Political Impact of Investigative Reporting in Hungary. *Media Transformations*, 9, 30–51.

Bajomi-Lázár Péter (2016): Semlegesség és elkötelezettség között. Politikai újságírás Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (25)2, 59–83.

Burgh, Hugo de (2005): *Oknyomozó újságírás*. Budapest, Jószöveg Műhely

Castells, Manuel (2019): *Rupture. The Crisis of Liberal Democracy*. Cambridge, Polity Press

Carey, James W. (1989/1992): *Communication as Culture: Essays on Modernity and Society*. London – New York, Routledge

Chadwick, Andrew (2017): *The Hybrid Media System*. Oxford, Oxford University Press.

Challaby, Jean K. (1996): Journalism as an Anglo-American Invention. A Comparison of the development of French and Anglo-American Journalism, 1830–1920s. *European Journal of Communication*, (11)3, 303–326.

Császi Lajos (2003): A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, (7)2, 157–172.

Csillag András (2000): *Joseph Pulitzer és az amerikai sajtó*. Budapest, Osiris

Curran, James – Jean Seaton (1998): *Power without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*. London – New York, Routledge

Fiss, Owen (1993): The Democratic Mission of the Press In: *The Development of Rights of Access to the Media*. Budapest, Central European University, Legal Studies Program

Frost, Chris (2000): *Media Ethics and Self-Regulation*. Harlow, Pearson

Gálik Mihály (2020): Visszhangkamrák és szűrőbuborékok. *Médiakutató*, (21)1, 27–35.

Hallin, Daniel (2001): The Media and Political Power. Vietnam, Watergate, and the Myth of 'Mediocracy'. In: Bajomi-Lázár, Péter – István Hegedűs (eds.): *Media and Politics*. Budapest, Új Mandátum, 19–25.

Hallin, Daniel C. – Paolo Mancini (2004/2008): *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat

Høyer, Svennik – Epp Lauk (1995): A hivatásos újságírás és a civil társadalom. Történeti áttekintés. *Jel-Kép*, 1. 73–89.

Keane, John (1991): *Media and Democracy*. Cambridge, Polity Press

Kunczik, Michael (2001): Media and Democracy: Are Western Concepts of Press Freedom Applicable in New Democracies? In: Péter Bajomi-Lázár – István Hegedűs (eds.): *Media – Politics*. Budapest, Új Mandátum, 59–99.

McNair, Brian (1998): *The Sociology of Journalism*. London, Arnold

Mill, John Stuart (1859/1980): *A szabadságról*. Budapest, Helikon

MÚOSZ [Magyar Újságírók Országos Szövetsége] (2011): Etikai kódex. https://muosz.hu/alapdokumentumok/etikai-kodex/.

Norris, Pippa (2000/2001): Angyali kör? A politikai kommunikáció hatása a posztindusztriális demokráciákra. *Médiakutató*, (2)3, 6–22.

Peters, Bettina (1998): Rights and responsibilities of media professionals – law and ethics. In: Tarschys, Daniel (ed.): *Media and Democracy*. Council of Europe Publishing

Reuters Institute (2020): Digital News Report 2020. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-06/DNR_2020_FINAL.pdf.

Rivers, William L. – Cleve Mathews (1993): *Médiaetika*. Budapest, Bagolyvár Kiadó

Schudson, Michael (2003): *The Sociology of News*. New York – London, W.W. Norton

Schulz, Winfried (2001): Preconditions of Journalistic Quality in an Open Society. In: Bajomi-Lázár, Péter – István Hegedűs (eds.): *Media and Politics*. Budapest, Új Mandátum, 47–57.

Siebert, Fred S. – Theodore Peterson – Wilbur Schramm (1956/1963): *Four Theories of the Press*. University of Illinois Press

„...minden ház ablakán" Lemondhatunk-e a műveltség demokratizálásáról?

KNAUSZ IMRE

Bármi megtörténhet

Képzeljünk el egy esetet, amelynek látszólag semmi köze a demokráciához. Egy kismama dohányzik az utcán, és mi esetleg megpróbáljuk figyelmeztetni, hogy ez nem helyes. Tegyük fel, hogy nem szakítja meg durván a kommunikációt, hanem kérdez: mi ezzel a baj? Talán megbántuk már, hogy belekezdtünk, de azért elmondjuk, hogy ez árt a magzatnak. Ha tovább kérdez, hogy ugyan miért ártana, összeszedjük magunkat, és a párbeszéd még mindig fennmarad. De ha azt kérdezi, hogy miért baj az, ha betegen születik meg a kisbaba, akkor elnémulunk. Hiányzik valami fontos és alapvető közös érték (és közös tudás), ami nélkül a további diskurzus lehetetlenné válik. Nincs ez másként a politikában sem. Konszenzusok – vagy ha tetszik: tabuk – nélkül politikai dialógus sem képzelhető el, és ha nincs racionális párbeszéd, ha nincsenek érvek, akkor minden lehetséges, és – Orbán Viktor 2014-es előadását idézve – „bármi megtörténhet". Szépen fogalmazta meg ezt Francis Fukuyama (2014, 729.) *A történelem vége* új kiadásának utószavában. „A sikeres demokrácia nagymértékben függ olyan valódi politikai közösség lététől, amelyben egyetértés uralkodik bizonyos alapvető közös értékeket és intézményeket illetően. A közös kulturális értékek alapozzák meg a bizalmat, s úgyszólván megolajozzák a polgárok közti interakciókat." A demokrácia ugyanis nem arról szól, hogy szavazunk, és aztán az lesz, amit a többség akar. Nem, a

demokrácia mindenekelőtt a többségi akarat konstrukciójáról szól. Diskurzus tehát, ahol az érvek és ellenérvek interakciójában formálódik ki, hogy mit is akarunk tulajdonképpen. Szót érteni pedig csak akkor fogunk, ha legalább a fogalmak ugyanazt jelentik a dialógus résztvevői számára. A diskurzusközösséget, vagyis emberek egymással szót érteni képes közösségét a közös kincsként kezelt és elsajátított hagyomány hozza létre, azaz a hagyományos műveltség.

Ez a közösség most annyira hiányzik, annyira a „bármi megtörténhet" kábulatában élünk Magyarországon, de úgy tűnik, máshol is a nagyvilágban, hogy voltaképpen az szorul magyarázatra, hogyan (volt) lehetséges a demokrácia egyáltalán a történelem során. A demokráciák fokozatos kibontakozása a nyugati világban a 19. századtól mindenütt együtt járt a népoktatás általánossá válásával. Az analfabetizmus radikális visszaszorulása valóságos kulturális forradalom volt, és kétségkívül hozzájárult egy bizonyos kulturális homogenizációhoz. A 19. és jórészt a 20. század is az írásbeliség százada volt, amely a kötelező közoktatás révén mindenkiből írástudót faragott (Gellner, 2009, 47.), továbbá még legalább két területen nagyon eredményes volt. Az egyik egy mitikus – közös történeteken alapuló – nemzettudat elterjesztése, a másik az analitikus gondolkodás és a „kidolgozott nyelvi kód" (Bernstein, 1974) kifejlesztése a népesség igen nagy részében. Ez utóbbi lényege, hogy az iskola megtanít úgy fogalmazni, hogy mondanivalónk a konkrét szituáció ismerete, rámutatások nélkül is érthető legyen. Mindez hosszú ideig elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a tömegek ne kérdőjelezzék meg azoknak a konszenzusoknak a rendszerét, amelyek a demokratikus kormányzati formák sokáig szilárd alapját jelentették. Ahol pedig megkérdőjelezték – mint például a szocialista munkásmozgalomban –, ott új, ellenkulturális konszenzusokat hoztak létre, amelyek éppolyan távol álltak a „bármi megtörténhet" posztmodern széthullásától, mint az akkori uralkodó politikai kultúra.

A kötelező népoktatásban és alfabetizációban rejlő potenciál azonban – úgy tűnik – elkezdett kimerülni valamikor a 20. szá-

zad utolsó harmadában. Ebben nyilván fontos szerepet játszott egy új – kezdetben elsősorban a rádió és a televízió által képviselt – szórakoztató tömegkultúra megjelenése. Az írásbeliségen alapuló közmegegyezéseket felváltotta az auditív, vizuális és mozgóképes tömegmédia, amelynek egyszerre van rendkívül erős befolyása a hétköznapi gondolkodásra, ugyanakkor követi is, le is képezi ennek a hétköznapi gondolkodásnak a struktúráit. Fokozatosan növekvő szerepet játszik az a jelenség, amit Riesman (1996) a kívülről irányított (helyesebben: a többiek által irányított) személyiség fogalmával ír le. A mélyen belénk gyökerezett erős értékek (szilárd jellem) dominanciáját felváltja a trendek, a változások figyelése és követése, a másokra való odafigyelés igénye (a belső radar felváltja a belső giroszkópot). Ennek egyik következménye, hogy a mai (posztmodern?) ember jobban ki van téve a szándékos gazdasági és politikai manipuláció hatásainak is. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy – a dekolonizációs folyamattól nem függetlenül – visszafordíthatatlan tendenciává vált a kulturális sokféleség tolerálása, sőt ünneplése, a multikulturalizmus, a különböző identitások szabad megélése. Úgy tűnik, hogy a mindennapi kultúra mélyen pluralizálódott, évszázados tabuk kérdőjeleződtek meg. Igazság szerint nem tudjuk, hogy pontosan milyen okok következtében, de a 21. századra felbomlani látszanak a demokratikus politizálás folyamatait szabályozó konszenzusok. Ezt elsősorban nem az jelzi, hogy például Orbán Viktor olyan alapvető értékeket képes megkérdőjelezni, mint a közmédia pártatlansága vagy éppen az emberi jogok („emberjogi harcosok falkái"), hanem hogy eközben nem szakad le az ég, azaz széles körben képes elhitetni, hogy ez a gondolkodás nem zárja ki őt a demokratikus diskurzusból. Ez a folyamat természetesen nem korlátozódik Magyarországra vagy a demokráciadeficites keleti régiókra. Levitsky és Ziblatt (2018) magyarul is megjelent könyve, *A demokráciák halála* nagyon részletesen és meggyőzően mutatja ki, hogy került veszélybe a 21. századra az amerikai demokrácia azzal, hogy az alapját képező tabuk relativizálódtak.

A műveltség szerepe

A népiskolai kultúrában rejlő demokratikus potenciál kimerülése nagyon élesen veti fel a demokráciák ősi – valójában az ókorig visszavezethető – kérdését: ha a tömegek tudatlanok, hogyan várható el tőlük, hogy értelmes politikai döntéseket hozzanak? Úgy tűnik, a közös narratívákon (a „nagy elbeszéléseken") alapuló konszenzusok világa végérvényesen a múlté, bármi is legyen ennek a változásnak az igazi oka. A kérdés az, hogy ezzel véget ért-e a demokráciák korszaka is, és beletörődünk-e egy olyan új világrendbe, amelyet a politológiai irodalomban leginkább (jobboldali) populistának nevezett politikai erők által vezetett tekintélyuralmi rendszerek határoznak meg, vagy ragaszkodunk a demokratikus játékszabályok uralmához. Ez utóbbi választás viszont egy új műveltségeszmény kialakítását teszi szükségessé. Ennek lényege alighanem az kell legyen, hogy nem törekszik a hagyományos értelemben vett homogenizációra, hanem radikálisan dialogikus jellegű. Más szavakkal: nem a „nagy elbeszélések" leegyszerűsített átörökítésén alapul, hanem arra szolgál, hogy a felnövekvő nemzedék otthonosan – kritikusan és önkritikusan – tudjon mozogni a különböző elbeszélések között.

Ma Magyarországon a népesség túlnyomó többsége 11-12 évig vesz részt a kötelező iskoláztatásban. Ez azt jelenti, hogy ezekben az években minden hétköznap legalább 5-7 órát az iskolában tölt. Ha ennyi idő alatt nem sikerül valódi műveltséget elsajátítania, akkor itt valami irtózatosan rosszul működik: nem az történik az iskolában, aminek történnie kellene. Mielőtt azonban részletesen szólnánk erről a diszfunkcióról, tekintsük át röviden, hogy miképp kapcsolódik össze a hagyományos műveltség a demokratikus részvétel kultúrájával. Amellett fogok érvelni, hogy a gondolkodás három alapformája – melyeket kauzális, intencionális és modális gondolkodásnak fogok nevezni – alkotják azt az „interfészt", amelyen keresztül a demokratikus részvétel és a hagyományos műveltség találkozik.

Kauzális gondolkodás

Elsőre talán durván hangzik, de mindennapi életünk valójában leszoktat az oksági összefüggések kereséséről. Márpedig azok a képességeink, amelyeket nem használunk, visszafejlődnek: megtanulunk úgy élni, hogy nem használjuk őket. A számítógépek ma már egyértelműen úgy működnek, hogy a felhasználónak semmit se kell tudni arról, hogy mi történik a gép belsejében. Azt mondjuk, „rákattintunk a zöld gombra", de ami eközben valójában történik, az egészen más, és fogalmunk sincs arról, hogy mi. Ezzel természetesen semmi baj nincs, csakhogy a számítógép egyszerűen töményen jelenít meg egy sokkal általánosabb tapasztalatot: a valósággal egy grafikus felhasználó felületen át érintkezünk, tudjuk, melyik gombot kell megnyomni, és nagyon ritkán van szükségünk arra, hogy a motorháztető alá nézzünk. Néha persze elromlanak a dolgok. Általában ez sem zavarja nagyon a lelki békénket, odaadjuk egy specialistának, javítsa meg, vagy még inkább: eldobjuk azt, ami tönkrement. Van azonban néhány dolog, amivel ezt nem tudjuk megtenni: ilyen például a világ egésze. Minden működik, csak az egész omlik össze. Ilyen a saját testünk: ha baj van, odaadjuk az orvosnak, de mégis jobb lenne, ha legalább elképzelésünk lenne arról, mire való a saját lépünk. Ilyenek a személyes kapcsolataink. És nem utolsósorban ilyen a politika. Rábízhatjuk teljesen a politikusokra, de félő, hogy akkor a legrosszabbra számíthatunk.

Könnyen belátható, hogy az oksági gondolkodás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy felelős döntéseket hozzunk. A felelős döntés ugyanis azt jelenti, hogy képesek vagyunk átgondolni döntéseink lehetséges következményeit, és ha az állampolgárok erre nem képesek, akkor ki vannak szolgáltatva a legkülönbözőbb manipulációknak. Akkor bármi megtörténhet. A hagyományos műveltség egyik dimenziója kétségkívül az, hogy gondolkodási modelleket biztosít ahhoz, hogy világunkat értelmezni tudjuk. És az iskolai tananyag vitán felül szolgáltatja is a fizika, a kémia, a biológia, a földrajz, a matematika stb. által kidolgozott világértelmezési konstrukciókat. A kérdés nyilván az, hogy miért nem jut eszébe senkinek, hogy ezeket használatba vegye.

Intencionális gondolkodás

A másik emberrel való együttműködés feltétele, hogy megértsük. Ehhez fel kell vennünk vele szemben az intencionális alapállást (Dennett 1998), azaz a másik ember cselekedeteit a szándékai felől tudjuk megérteni és előre jelezni. Ez általában nem ütközik akadályba addig, amíg a másik ember, akiről szó van, ugyanazt a kultúrát, gondolkodásmódot képviseli, mint mi, amíg cselekedeteinket közös narratívák határozzák meg. Ha ezek a feltételek nem adottak, akkor a megértés munkabefektetést igényel, azaz olyan odafigyelést a másik emberre, amely elfogadja az ő igazságigényét, nyitott az ő igazságára, azaz végső soron arra, hogy velem szemben neki legyen igaza. Ez az attitűd – amelyet a kritikai gondolkodás analógiájára nevezhetünk önkritikai gondolkodásnak is – részben nyilván technikai kérdés, azaz olyan gyakorolható készségeket feltételez, mint az aktív odafigyelés vagy az empátia, nem kis részben azonban csak tárgyi tudáson alapulhat. Nagyon egyszerű összefüggés, hogy a kulturális sokféleség megértése csak sokféle kultúra ismeretén alapulhat.

Amiről itt szó van, az tulajdonképpen a nyitottság, ami egyfelől előfeltétele a műveltség befogadásának, másfelől azonban eredménye is annak. Ugyanis minél többször és minél mélyebben áll módunkban megtapasztalni, hogy a világról kialakított képünk, tudásunk nem tökéletes, hanem éppenséggel módosulni képes mások tapasztalatainak a hatására, annál inkább válunk jóindulatú olvasóvá és beszélgetőtárssá, aki nyitott mások gondolatai és tapasztalatai számára. Mert tudja, hogy tudása korlátozott, azaz Szókratésszal szólva: hogy „semmit sem" tud. És innen világlik ki, hogy a műveltség igazi ellentéte – a műveletlenség – nem egyszerűen tudatlanságot jelent, hanem sokkal inkább azt a meggyőződést, hogy meglévő korlátozott tudásunk elégséges.

Amellett pedig aligha kell érvelni, hogy a kulturális diverzitás napjaink felszámolhatatlan sajátossága, a dialogikus műveltség tehát a demokratikus diskurzus nélkülözhetetlen alapja. Részben azért, mert – mint korábban már utaltam rá – maga a nemzet sem tud homogén lenni. És itt messze nemcsak etnikai tagoltságról van szó, hanem mindazokról a törésvonalakról, amelyek szétszabdalják a nemzetet, és amelyek miatt ma már úgy érezzük, hogy nem is tartozunk össze, és nem is tudunk szót érteni egymással. Ahogy Mátrai Zsuzsa (2009) felhívta erre a figyelmet: idős és fiatal, munkaadó és munkavállaló, termelő és fogyasztó, orvos és beteg, tanár és diák, és tegyük hozzá: baloldali és jobboldali, gazdag és szegény – az egyik úgy tekint a másikra, mint egy marslakóra, holott közös döntésekre kellene jutnunk, már ha komolyan vesszük a demokrácia eszményeit. Röviden azt állítom, hogy a korszerű értelemben vett nemzeti műveltség lényege a szempontváltás rutinszerű alkalmazása, a kánonok és kulturális regiszterek közötti szabad mozgás és váltás képessége.

Ez kommunikációs képesség, amely azonban nem lehet hatékony közös – nemzeti – műveltség nélkül, mert csak ez teszi lehetővé az utalásokat, amelyek nélkül mindig mindent újra el kellene magyarázni, és amelyek nélkül – ahogy arra Mérei Ferenc klasszikus tanulmányában (1989) rámutatott – az összetartozás „együttes élménye" sem jöhetne létre. A közös műveltség továbbá életben tart bizonyos közös értékeket, amelyeket nem kérdőjelezünk meg lépten-nyomon a demokratikus vitában. Történetileg részben éppen azért jöttek létre a nemzetek, és azért rendeződött a 19. századtól vagy a 18. század végétől a műveltségkép nemzeti keretek közé, hogy létrejöhessen ez a diskurzusközösség. Ahogy Esterházy (2003, 352.) szépen megfogalmazta: „A tradíció azért jó, fontos, mert nem kell folyton külön mindent átgondolni, elég csak az egészet. Aki az egészről gondolkodik, az nincs egyedül."

Ez az igény természetesen túlmutat – és egyre inkább túlmutat – a nemzeti identitás keretein. Az elkövetkező évtizedek egyik fő kihívása kétségkívül a nagyon mással való találkozás

lesz. Hogyan tudunk együtt élni olyan emberekkel, akiknek „mássága" nem abból áll, hogy a magyar nemzeti kultúra egy nagyon eltérő dialaktusát beszélik, hanem akikkel szinte mindenről másképp gondolkodunk? És mindezt anélkül, hogy elharapnánk egymás torkát... Röviden az az állításom, hogy ehhez intencionális gondolkodásra, azaz műveltségre van szükség.

Modális gondolkodás

2018-ban egy előadásomban (Knausz, 2018, 361–371.) tettem kísérletet ennek a kifejezésnek a bevezetésére. Valójában a logikából, illetve az analitikus filozófiából próbálom kölcsönözni anélkül persze, hogy ennek a kapcsolódásnak a jelentőségét túlbecsülném. Modális gondolkodáson az olyan fogalmakkal való bánni tudást értem, mint a lehetséges és a szükségszerű. A világ olyan, amilyen, és nagyon fontos, hogy megalapozott ismereteket szerezzünk róla, de lehet másmilyen is. Ha nem akarjuk, hogy a felnövekvő nemzedék beleragadjon az egyetlen helyes út tévképzetébe, hogy kritikátlanul elfogadja a „mindenki ezt csinálja, te is ezt csináld!" hallgatólagos parancsát, meg kell tanítani arra, hogy folyamatosan alternatívákban gondolkodjon: attól, hogy valami általában x, még nem biztos, hogy nem lehet y. A valóságos világok mellett vannak lehetséges világok is (Bruner 2005), és tudni kell gondolkodni arról, hogy milyen feltételek mellett válhatnak valóságossá.

A műveltséget joggal kapcsoljuk össze a hagyománnyal. Ez a kapcsolat azonban nem szabad hogy elhomályosítsa a műveltségi tartalmakban (azaz magában a hagyományban) rejlő szubverzív tendenciát. Az egyiptológus Jan Assmann (1999, 86.) kifejezetten a történelem kontraprezentikus, a jelennek kontrasztot vető jellegéről beszél. Ezzel kapcsolatban Herbert Marcusét idézi meg, és „a jelen tényeinek önkényuralmáról" beszél, azaz arra hívja föl a figyelmet, hogy „a totális uniformizálódás világában" a „mindennapok nyomása" nagy erővel sugallja azt, hogy nem lehet másként, hogy nekünk is úgy kell élnünk, ahogy mindenki más is él. Életünket azon narratívák szerint éljük, amelyek a

tömegmédiából zuhognak ránk, és amelyek elfedik az alternatívákat, így a saját magunkról való gondolkodást teszik „egydimenzióssá". A múltra való emlékezés ezzel szemben „a másság megtapasztalását" teszi lehetővé. A műveltség ebben az értelemben éppenséggel felforgató hatású lehet: egyszerűen arra tanít, hogy az ember sokféle, és hogy a dolgok nem mindig úgy mentek és nem mindenütt úgy mennek, mint most és nálunk. A változás lehetséges, a végzetszerűen ránk boruló jelennek lehet észszerű alternatívája.

Nem kevésbé fontos a demokratikus részvétel egy további szubjektív előfeltétele: az önmagunkban rejlő lehetőségek felismerése. Itt is egy nagyon kemény belső korlátot kell legyőzni: azt, amelyet éppenséggel az iskola alakít ki, és amelyről lesz még szó a továbbiakban. Hogy ti. mindaz, ami az én közvetlen kisvilágomon – térben és a tevékenységspektrum vonatkozásában – túlmutat, az „nekem magas", azzal foglalkozni kockázatos. A műveltség – különösen, de nem kizárólag a művészetek – az önismeret támogatásával képes ehhez a fordulathoz hozzájárulni. Röviden annak az önbizalomnak a kialakításáról van szó, amely szerint több rejlik bennünk, mint ami adott szűkös körülményeink között kibontakozhat.

Műveltség és modernizáció

Az eddigiekben amellett próbáltam érvelni, hogy a politikai demokrácia nem megvalósítható a műveltség demokratizálása nélkül. Az alábbiakban egy rövid kitérőt szeretnék tenni a gazdasági folyamatok irányába. Az az állításom, hogy a műveltségi szint tömeges emelése nélkül az ország gazdasági modernizációja is elképzelhetetlen. Oktatás-gazdaságtani közhely, hogy az oktatásba való beruházás a gazdasági fejlődés fontos emeltyűje és az elmaradottságból való kiemelkedés aligha nélkülözhető eszköze. (Ezzel kapcsolatban lásd például Gyekiczky, 1994 kiváló írását.) Az én tézisem ehhez szorosan kapcsolódik, de nem pontosan ez, inkább az oktatás megvalósult tartalmára vonatkozik. Éles különbséget kell ugyanis tenni az iskolába járás és az iskolában elsajátított tudás között, és nyilvánvaló, hogy csak az utóbbi az, ami a modernizációt előmozdítja. Nemzeti sorskérdéseink kapcsán mintha keveset beszélnénk arról a tényről, hogy Magyarország milyen szerepet fog játszani a 21. század világgazdaságában. Operátor ország leszünk-e, a multinacionális vállalatok összeszerelő üzeme, vagy lehetőségünk lesz a szellemileg igényesebb és így nagyobb hozzáadott értéket termelő munkaerőpiaci pozíciók meghódítására? Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ez az útelágazás semmilyen összefüggésben nincs az iskolában töltött évek átlagos számával, viszont nagyon is összefügg azzal, hogy milyen tudás tényleges elsajátítása történik az iskolában.

Ezen a téren a legismertebb, legtöbbet emlegetett összefüggés a tanulási képességekre vonatkozik. Eszerint a kicsit is értékesebb állások megszerzéséhez nem elsősorban papírra van szükség (vagy nem elegendő a megfelelő bizonyítvány), mindenekelőtt az a követelmény, hogy a munkavállaló tanulékony legyen. Ezt az igényt elsősorban az ún. konvertibilitással szokták összefüggésbe hozni, azaz azzal, hogy a munkavállaló életében többször kerül új munkakörbe – mindegy, hogy egy cégen belül, vagy munkahelyet változtatva –, és ezért mindig valami újat kell megtanulnia. Hozzátehetjük azonban, hogy a folyamatos (élethosszig tartó) tanulásra egy munkakörön belül is igény lehet, egyszerűen a technika gyors változásai miatt.

Van-e köze a hagyományos műveltségnek a tanulási képességekhez? Azt állítom, hogy igen, mert a műveltség egyik legfontosabb hozadéka a szövegekhez, az írásbeliséghez fűződő baráti viszony kialakulása, míg a másik az analitikus gondolkodás, a logikai-matematikai készségek megerősödése. És egy komolyabb szakmai helytállás éppen ezeket a készségeket igényli. Ezzel szemben az olvasási-szövegértési és logikai-matematikai készségek primitív színvonala esetén a szakmunkás-bizonyítvány is csak egy operátori állás betöltésére képesít.

Ha egy kicsit mélyebbre ásunk, azt látjuk, hogy talán nem is a tanulékonyság a kulcsfogalom, ha arra vagyunk kíváncsiak,

hogy milyen felkészültség kell a „jobb" állások betöltéséhez. Ennél alapvetőbb, hogy a munkavállaló képes legyen a dolgok mögé látni – felemelni a motorháztetőt –, és megérteni, hogy mi miért történik. Valójában minden olyan tanulásnak, amely túlmutat a pusztán szenzomotoros ügyességen, ez – az oksági gondolkodás – áll a hátterében. Ez nem egyszerűen képesség, hanem attitűd is: az igény arra, hogy szétszedjük a játékainkat, és megnézzük, mi van belül. És persze arra is, hogy aztán újra összerakjuk, esetleg ügyesebben, mint ahogy eredetileg voltak.

A munkához kapcsolódó tanulás továbbá mindig egymástól tanulás (horizontális tanulás) is, ami viszont az intencionális gondolkodás igényét feltételezi. Másokkal együttműködni egy nem parancsuralmi rendszerben csak úgy lehet, ha meg akarjuk érteni, milyen szándékok állnak a másik ember cselekedetei mögött, és ehhez képest tudjuk meghatározni, hogy helyesnek, érvényesnek, esetleg tanulmányozandónak ítéljük-e ezeket a cselekedeteket.

A technológia világában sokat emlegetett innováció mindezeken felül modális gondolkodást feltételez, azaz egy olyan attitűdöt, amely nem tekinti minden vonatkozásban adottnak a munkakörnyezetet sem, hanem ott bujkál benne a „másképp is lehetne" kisördöge. Tudja, hogy mit miért kell éppen úgy csinálni, de éppen ezért azt is tudja, hogy hogyan tehető hatékonyabbá a munkafolyamat.

A három gondolkodási interfész, amelyeket korábban a részvételi demokrácia feltételeiként azonosítottunk, természetesen túlmutat a technológia világán. A világgazdaságban betöltött munkaerőpiaci pozíciókat nemcsak a technológiai kompetenciák határozzák meg, hanem a munkavállalók érdekérvényesítési képessége is. És amikor kauzális gondolkodásról beszélünk, akkor arra is gondolunk, hogy a munkavállaló képes átlátni a saját helyzetét, és van fogalma arról, hogy milyen gazdasági, társadalmi és politikai erők határozzák meg azt. Amikor intencionális gondolkodásról és együttműködési készségekről beszélünk, akkor szerveződésre és kollektív érdekérvényesítésre is gondolunk. És amikor lehetséges világokról beszélünk, akkor

természetesen arra is utalunk, hogy a kizsákmányolás fennálló rendszerét sem kell végérvényesnek és megváltoztathatatlannak tekinteni. Még világosabban: az izolált, tudatlan és szűk látókörű munkás minden technikai ügyessége ellenére kiszolgáltatott marad: legfőbb biztosítéka annak, hogy az elmaradottságból való kilábalás továbbra is csak utópia maradjon.

A felső tagozat mint szociális kapu

Ideje, hogy a fenti igények fényében megvizsgáljuk az iskola – közelebbről a mai magyar iskola – szerepét és lehetőségeit. Korábban már utaltam arra, hogy a közoktatás első válasza a nemzetállamok kialakulására és a demokratizálódás kezdeteire a népiskolai rendszerek kiépítése volt szerte a nyugati világban a 19. század utolsó harmadában. A társadalmi elit képzése akkor még egy olyan középiskolai és felsőoktatási hálózatban zajlott, amelybe csak nagyon keveseknek volt esélyük bejutni. A 20. században és különösen a század második felében ez radikálisan megváltozott. Magyarországon ennek a folyamatnak döntő fordulópontja volt a nyolcosztályos általános iskola létrehozása 1945-ben. Ezzel nemcsak egy új iskolatípus jött létre, hanem az egész hazai iskolarendszer átalakult: a szélsőségesen szelektív – nagyon korán, 10 éves korban szelektáló – iskolarendszert egy részlegesen komprehenzív struktúra váltotta fel, amely 14 éves korig ugyanabban az iskolatípusban tartja a különböző teljesítményű és különböző társadalmi helyzetű tanulókat. A 40-es évek végétől nagy lendületet kapott a 14 éves kor utáni középiskolai képzés expanziója is, és 1979-re olyan szintet ért el, hogy az általános iskolát végzett korosztály 86%-a került középiskolába. (Kozma, 1998, 5.)

A középfokú oktatás éthoszát – szemben a mindig életközelibb népiskolai éthosszal – kifejezetten a hagyományos műveltség átörökítése adja. (Halász–Annási, 2011, 3.3.3.1.) Az adatok alapján megnyugodhatnánk: a népesség túlnyomó többsége elvégez valamilyen középfokú iskolát, különösen ha idesorol-

juk az általános iskola alsó középfoknak nevezett felső tagozatát is. Eszerint az oktatási rendszer expanziója az írástudáson túl, immár az általános műveltséget is közkinccsé tette. Így történt? Ennek valójában az ellenkezője az igaz. Azt állítom, hogy a középfokú iskoláknak – és mint látni fogjuk, különösen az általános iskola felső tagozatának – a tananyaga és belső világa úgy lett kialakítva, hogy az a beiskolázott fiatalok jelentős – állításom szerint történelmileg növekvő – hányadát elriasztja a műveltségtől. Magyarul: az ide járó tanulók többsége nemhogy nem tanulja meg azt, ami benne van a tantervben, hanem egyenesen azt tanulja meg, hogy mindez érdektelen, unalmas, és ami a legfőbb: meghaladja a képességeit. Első pillantásra csak szellemes, valójában azonban nagyon is mély meglátása volt Mérő Lászlónak már 1992-ben, hogy a matematikatanítás igazi funkciója nem a gondolkodás fejlesztése, hanem az, hogy megtanuljuk, hol lakik a magyarok Istene, azaz, hogy megfelelő mennyiségű frusztrációhoz jussunk. Magyarul olyasmit tanulunk, amit soha nem fogunk megérteni, és be is látjuk, hogy ez nekünk nem megy. De megtanuljuk azt is, hogy van az osztályban egy-két elborult matekos, akik valamiért követni tudják az oktatást, és ezeket tisztelni kell, a tenyerünkön kell hordozni őket, mert szükségünk van rájuk, hiszen róluk tudjuk leírni a leckét. Magam abban hiszek, hogy ez nemcsak a matematikára igaz, hanem a felsős tananyag jó részére.

A felsős tananyagról beszélek elsősorban, mert nagyon határozottan az a véleményem, hogy a felső tagozatban van a magyar oktatási rendszer motivációs méregfoga. Távol álljon tőlem, hogy az alsó tagozat jelenlegi működését idealizáljam, de azt azért el kell ismerni, hogy az osztálytanítói rendszer és a gyerekek életkori sajátosságait még mindig jórészt figyelembe vevő tananyag nem riasztja el a tanulók tömegeit az iskolától. A felső tagozaton azonban olyasmivel találkoznak, amit nem túlzás végzetes hatásúnak nevezni. Szervezeti értelemben a szaktanári rendszer jelent sokkhatást. Míg a kicsik számára a tanítóval való személyes szeretetkapcsolat alapvető motivációs tényező, addig a felsőben a legtöbb (lényegében mindegyik)

tanárral csak nagyon kis óraszámban találkoznak, viszont cserébe ezek a tanárok nagyon sok gyereket tanítanak egyszerre. A személyes kapcsolat lehetősége a minimálisra szűkül: mintha egyszerre szétrepedne egy védőburok, a gyerekek hirtelen magukra maradnak.

És ebben az állapotban találkoznak a legkevésbé sem rájuk szabott tananyaggal. Az általános iskola első tantervét 1946-ban adták ki. Ez még sok tekintetben őrizte a népiskolai hagyományokat a felső tagozaton is: a tananyagra vonatkozó előírások csak vázlatosak voltak, és még ezer szálon kötődtek a gyerekek mindennapi életéhez és életkori sajátosságaihoz. 1950-ben azonban minden iskolatípus, így az általános iskola is új tantervet (és új tankönyveket) kapott. A változás lényege a tanterv középiskolai (a tudományok alapjait közvetítő) jellegének megerősítése és az előírások részletezése, szigorítása volt. Mi állt ezeknek a változásoknak a hátterében? A történelemben az okok soha nem egyértelműek, de a továbbiakban mintegy hipotézisképpen a lehetséges okok három szintjét szeretném elkülöníteni.

A legközvetlenebb és legláthatóbb az ideológia szintje. A szovjet pedagógia ekkor már egy konzervatív, az egyéni különbségekre és életkori sajátosságokra igen kevéssé figyelő iskola ideológiája volt, és ez kiáltó ellentétben állt mindazzal, amit az általános iskola születésénél bábáskodó hazai progresszív pedagógia képviselt. Egy mélyebb összefüggésre bukkanhatunk, ha az erőltetett iparosítás szükségleteiből indulunk ki. Az iparosítás hirtelen nagyon sok mérnököt, gazdasági képzettségű felső kádert stb. igényelt, ez az expanzió logikusan az érettségizettek számának emelését is szükségessé tette, ami viszont növekvő pedagógusszükséglettel járt, stb. Ráadásul a középiskolák megnövekedett tanulóigényét elsősorban a munkás- és parasztszármazású fiatalok köréből igyekeztek kielégíteni, ami sok drámai helyzetet eredményezett, a sok tekintetben alulképzett fiatalok jellemzően nem tudtak megbirkózni a középiskolai követelményekkel, és nagyon erős volt a lemorzsolódás. A párt egyik válasza erre a helyzetre a középiskolai tanulmányok könnyítése volt, a másik válasz azonban az általános iskola szerepének új-

ragondolása. Az általános iskola feladata egyre inkább az lett, hogy előkészítsen a középiskolai tanulmányokra, egy korabeli pártelőterjesztés ebben egészen odáig ment, hogy a középiskola részleges tehermentesítését várta el ettől az iskolatípustól. (Knausz, 1985, 83.)

Végül feltételezhetünk egy még mélyebb összefüggést már csak azért is, mert az említett tendenciák akkor sem mérséklődtek, amikor megszűnt az erőltetett iparosítás politikája. A bürokratikus ellenőrzés szükségleteiről beszélek. Egy bürokratikus rendszer mindig könnyebben tudja ellenőrizni „a tananyag leadását", mint a gyerek szükségleteire is odafigyelő, változatos pedagógiai megoldásokon alapuló tanítást. 1950-re tehát kialakult az általános iskola olyan modellje, amelynek elsődleges célja a középiskola előkészítése, és amelynek felső tagozata tantervi szempontból nem más, mint a középiskola makettje, kicsinyített, lebutított kiadása. Ez látványosan olyan tantervek kialakulásához vezetett, amelyek fényévnyi távolságban vannak a 10–14 éves gyermekek pszichológiai állapotától és élethelyzetétől.

A későbbiekben ezek a tendenciák csak erősödtek. Az 1978-as tartalmi szabályozási reform egyik nagy pozitívuma az volt, hogy csökkentette a tantervek ideologikus jellegét, és egy tárgyilagosabb, szakszerűbb tananyag kialakítására törekedett. Ez újabb fontos elemmel gazdagította a korábbi tendenciákat. Ehhez látni kell, hogy a hazai tantervi reform egy, az Egyesült Államokban már korábban végbement nagy átalakulás kelet-európai kiadása volt. Ennek lényege, hogy igyekszik következetesen leválasztani az oktatásról az értékközvetítő és jellemformáló célokat, azokat egy külön tartományba utalva, miközben az értéksemleges kognitív fejlesztési feladatokat részletesen kidolgozza. Az eredmény a feladatok taxonómiája. Magyarországon is egyre inkább táblázatokba rendeződik a tanterv, típus szerint kategorizálja és taxatíve felsorolja a tanítandó ismereteket, valamint a fejlesztendő képességeket – ez utóbbiakat azonban nálunk soha senki nem vette komolyan. Bla-bla-bla, mondja a pedagógus, lássuk, mit kell tanítani!

A tananyag egyfajta adatbázisként jelenik meg. Minden iskolatípusban ezt látjuk, de az általános iskolában azért durvább a helyzet, mert ott különösen kiáltó az ellentét a 10–14 évesek világa, igényei és a tananyag között. Ez a tananyag már nem annyira ideologikus, de éppen ezért kevésbé is világos, hogy mire jó. A tananyag értelmére vonatkozó kérdés aztán teljesen hétköznapivá – és nagyon nehezen megválaszolhatóvá – válik a 90-es években. Előbb a műholdas tévécsatornák, majd hamarosan az internet, az online játékok, a közösségi oldalak hódítják meg az ifjúság elméjét, és biztosítanak számukra virtuális otthont. Világszerű világok – szemben az absztrakt iskolai tananyag világnélküliségével. Az általános iskola elvesztette a gyerekeket, mert a gyerekek elveszítették érdeklődésüket a műveltségi tartalmak iránt. És ezzel a tapasztalattal kezdik meg tanulmányaikat a felső középfokon még azok is, akik egyébként jó eredményekkel zárták az általános iskolát.

De vajon nem ez-e a cél? Vagy szelídebben fogalmazva: nem ez-e az objektív funkciója a felső tagozatnak? Nem arról van-e szó, hogy ha mindenkit be kell fogadni a középfokú oktatásba, akkor egy ilyen rejtett szűrő beiktatása segíthet elzárni a tömegeket a műveltségtől? Az a feltűnő közöny, amellyel a politikai osztály kezeli a közoktatás széthullását, diszfunkcionalitását, legalábbis nem zárja ki ezt az értelmezést.

Ebben a modellben az általános iskola felső tagozata egyfajta szociális kapu szerepét látja el abban a csatornában, amelyen a felnövekvő nemzedék elosztása zajlik a különböző társadalmi pozíciók között. A fogalmak Kurt Lewintől (1947) származnak, és arra utalnak, hogy a szociális folyamatok csatornáin helyenként „kapu" jellegű objektumokkal találkozunk, amelyekben eldől, hogy egy információ, tárgy vagy személy áthalad-e rajtuk, vagy kívül reked. A felső tagozat mint ilyen kapu annyiból sajátos, hogy látszólag (majdnem) mindenkit átenged. A döntő azonban nem ez, hanem a motiváció. Igazából a tanulási motiváció az, ami miatt a legtöbb tanuló a kapun kívül marad, a tanulmányai során felmorzsolódik, egy szerencsés kisebbség pedig át tudja magát menteni e kapun.

A legtöbb tanulóról beszélek, de természetesen a kapu bezárulásának valószínűsége nagyon különböző lehet a különböző társadalmi helyzetű fiatalok esetében. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy minél nagyobb a távolság a tanulók mindennapi kultúrája és az iskola által képviselt kultúra között, annál nagyobb valószínűséggel zárul be ez a kapu. Értsük meg jól! Nem arról van szó, hogy kibuknak-e a gyerekek az iskolából, és még csak nem is arról, hogy milyen iskolatípusban folytatják a tanulmányaikat. Arról van szó, hogy a következő iskolafokozatba – bármilyen iskolatípus is legyen az – motiváltan, a tanulásra elszántan lépnek-e be, vagy azzal a meggyőződéssel, hogy amit az iskolában tanítanak, az nagy általánosságban olyasmi, ami nem tud érdekes lenni. Azokat a gyermekeket, akik egyfelől elég jól szocializáltak ahhoz, hogy fegyelmezetten végighaladjanak a számukra tekintélyek által kijelölt hosszú, ám unalmas úton, másfelől eleve elég fejlettek anyanyelvi és logikai kompetenciáik, az iskola személytelen kapuőrei úgy fogják átengedni, hogy magukkal vihetik a tanulási motivációt.

Nem szorul magyarázatra, hogy a tanult és jómódú szülők gyermekeiről beszélünk. A másik oldalon különösen tragikus a mélyszegénységben élők helyzete. Számukra az iskola tökéletesen idegen világ, előre kódolva van a motiváció felmorzsolódása és a kapu bezáródása előttük. Ebből aztán az is következik, hogy ők lesznek azok, akik nemcsak a motivációt vesztik el az iskolai és különösen a felsős tapasztalatok nyomán, hanem meg is buknak, és ha egyáltalán továbbtanulnak, csak a legalacsonyabb presztízsű – legkevésbé használható képzést nyújtó – iskolákba kerülhetnek be. Ez társadalmi szinten azt jelenti, hogy a mélyszegénység végzetszerűen újratermelődik, és újratermelődnek mindazok a társadalmi betegségek, amelyek ebből a helyzetből fakadnak. A szegények „számon kívül maradnak": végérvényesen kiszorulnak a nemzetből. A két szélsőség között pedig tömegesen ott vannak azok a tanulók, akik a motiválatlanság súlyos terhét cipelve tanulnak tovább, azaz azzal a meggyőződéssel, hogy minden az iskolában töltött óra kidobott idő. Akiket tehát a felső tagozat kapuja sikeresen zárt el a műveltségtől.

Kinyitható-e a kapu?

A megoldás annyira egyszerűnek tűnik, annyira kevéssé kell hozzá akadémiai különbizottság, nagy költségvetésű kutatás vagy rendkívüli tisztánlátással megáldott megmondó ember, hogy valóban úgy tűnik: csak a hatalom teljes érdektelensége miatt nem történt semmi ezen a téren az elmúlt évtizedekben. Az oktatásról szóló politikai gondolkodás meghatározó eleme a tantervfetisizmus, azaz az a meggyőződés, hogy ami a tantervben van, az – ha kis százalékban is, mert ezt senki sem tagadja, de – végül bekerül a gyerekek fejébe. Ezen a meggyőződésen az sem változtat, hogy amúgy bárki – tisztelet persze a kivételnek – bármikor kész bevallani, hogy fogalma sincs, hány proton van egy hidrogénatomban, vagy hogy hogyan működik a sejthártya. Az oktatásról való megoldásközpontú gondolkodás ott kezdődik, hogy belátjuk: a tanterveknek semmi hatásuk nincs a felnövekvő nemzedék műveltségére. Azt állítom, hogy semmi sem marad meg a tananyagból? Nem egészen. Azt mondom, hogy csak az marad meg, ami iránt valamilyen érdeklődés mégis lángra lobbant bennünk. Márpedig ha csak az érdeklődés vezethet tartós tudáshoz – és ezt elvben nem nagyon vitatja senki –, akkor a felső tagozat célja sem lehet az, hogy a tanulók a műveltségnek valamiféle kompendiumát sajátítsák el, hanem csakis az, hogy felkeltsük az érdeklődésüket a műveltségi javak iránt. Vegyük észre, hogy ez két, egymással ellentétes cél! Ha előre meghatározzuk, hogy egy meghatározott időszakaszban mit kell megtanulniuk a nebulóknak – és a tantervek pontosan ezt teszik –, akkor eleve zárójelbe tettük az érdeklődést, és a kényszerben kezdtünk bízni, habár a tapasztalat tanúsága szerint ez a bizalom teljesen indokolatlan.

Az olvasó ezen a ponton talán úgy gondolja, hogy bár meggyőzően érvelek, mégis túl messzire megyek, hiszen azért fontos érvek szólnak az egységes tananyag mellett. Ha nem rögzítjük tantervekben a tananyagot, akkor a tanulókat talán hátrány éri, mert fontos, az élethez szükséges dolgokat nem tanulnak meg. Valójában azonban a műveltség egyetlen eleme sem nélkülöz-

hetetlen. Minél többet tudunk, annál hatékonyabban cselekszünk, de senki a földön nem tudja megmondani előre, hogy pontosan milyen tudásra lesz szükségünk a cselekvéseinkhez (amelyek szintén nem láthatók előre). Így minden közismereti tanterv bizonyos fokig önkényes. A tananyag központi listái inkább tükröznek politikai szándékokat, mint szolgálják a tanulók érdekeit.

Akkor hát mit kell tanítani a felső tagozaton? A rövid válasz: azt, ami iránt a konkrét gyermekcsoport érdeklődése felkelthető. A gyermeki érdeklődés ugyanis nem eleve adott, nem olyasmi, amihez csak alkalmazkodni lehet, az azonban, hogy mi iránt kelthető fel az érdeklődés, és mennyi ideig tartható fenn, azért elég tág határok között változik. A legfontosabb feladat az iskola iránti bizalom felkeltése és fenntartása: hogy a fiatalok elhiggyék, az iskola valóságos világismeretet nyújt, olyasmit tanít, ami érdekes és hasznukra lesz az életben. Egy ilyen követelmény persze súlyos szabályozási (milyen legyen a tanterv, ha nem írja elő a tananyagot?) és pedagógiai (milyen szakmai támogatásra van szükségük a tanároknak ahhoz, hogy meg tudják valósítani?) kérdéseket vet fel. Ezek azonban már olyan szakmai kérdések, amelyek nem férnek el ennek az esszének a keretei között.

Egy biztos: egy ilyen program rendkívül felkészült és elkötelezett tanárokat igényel. Ez azonban egészen magától értetődő: jó pedagógiát csak jó pedagógusokkal lehet csinálni, bürokratikus szabályozással nem. És ahhoz sem kell nagy tudósnak lenni, hogy megmondjuk, mitől lesznek jó tanáraink. Két szó kell csak hozzá: szabadság és megbecsülés. Az igazi oktatáspolitikai feladat ennek a megvalósítása, azaz a pedagóguspálya vonzóvá tétele a bürokratikus szabályozók visszaszorításával és a bérek radikális emelésével. És ez az utóbbi már alighanem túlmutat a szakpolitika keretein. Az erőforrásokat – az ország modernizációja és a demokrácia stabilizálása érdekében – az oktatásra (valamint az egészségügyre és a szociális munkára) kell koncentrálni. És ez már nem oktatáspolitika, hanem oktatásfókuszú (vagy humánfókuszú) politika.

Lemondhatunk-e tehát a műveltség demokratizálásáról? Természetesen igen, sőt, ami a politikai osztályt illeti, nyilván le is fogunk mondani. De ebben az írásban amellett próbáltam érvelni, hogy ezzel sok minden másról is lemondunk. Mindenekelőtt lemondunk a demokratikus Magyarország 1989-ben – borzasztó ellentmondásosan és felemás módon – elindított, majd 2010-ben leállított projektjéről. És lemondunk azokról az álmainkról is, amelyeket egy dinamikusan fejlődő, erős Magyarországról szőttünk. „Mint oldott kéve, széthull nemzetünk."

IRODALOM

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet.* Budapest, Atlantisz

Bernstein, Basil (1974): A kiegyenlítő (compensatory) oktatás fogalmának bírálata. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái.* Budapest, KJK, 175–188.

Bruner, Jerome (2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok.* Budapest, Új Mandátum

Dennett, Daniel (1998): *Az intencionalitás filozófiája.* Budapest, Osiris

Esterházy Péter (2003): Jegyzetek 1 könyvhöz. In: uő: *A szabadság nehéz mámora.* Budapest, Magvető

Fukuyama, Francis (2014): *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest, Európa

Gellner, Ernest (2009): *A nemzetek és a nacionalizmus.* Budapest, Napvilág Kiadó

Gyekiczky Tamás (1994): *Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák. Szociológiai adalékok az emberierőforrás-fejlesztések és az emberitőke-beruházások társadalomtörténetéhez.* Budapest, T-Twins Kiadó

Halász Gábor – Annási Ferenc (2011): *Az oktatási rendszerek elméleti alapjai.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Közoktatási Vezetőképző Intézet. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2009_0026_kovi_okt_rendsz/index.html

Knausz Imre (1985): *A szocialista közoktatás-politika kialakításának első kísérletei Magyarországon a felszabadulás után.* Doktori disszertáció. https://mek.oszk.hu/13600/13616/pdf/

Knausz Imre (2018): *Műveltség és demokrácia. Kísérletek a pedagógia bírálatára 2010–2018.* Budapest, Demokratikus Ifjúságért Alapítvány,

Kozma Tamás (1998): Expanzió. *Educatio,* (7)1, 5–18.

Levitsky, Steven – Daniel Ziblatt (2018): *A demokráciák halála.* Budapest, Kossuth

Lewin, Kurt (1947): *Frontiers in Group Dynamics: II. Channels of Group Life; Social Planning and Action Research.* https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/001872674700100201

Mátrai Zsuzsa (2009): Új korszak küszöbén: a túlélés pedagógiája. *Iskolakultúra,* 3–4.

Mérei Ferenc (1989): Az utalás. Az élményközösség szemiotikai többlete. In: uő: *Társ és csoport.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 264–288.

Mérő László (1992): Matek, torna, memoriter. *Café Babel,* 5–6. 69–76.

Orbán Viktor (2014) teljes beszéde. *Magyar Nemzet,* július 29. https://magyarnemzet.hu/archivum/belfold-archivum/orban-viktor-teljes-beszede-2-4054256/

Riesman, David (1996): *A magányos tömeg.* Budapest, Polgár Kiadó

Várhatjuk-e a 21. század magyar iskolarendszerétől, hogy csökkentse a társadalmi eredetű esélyegyenlőtlenségeket?

BERÉNYI ESZTER

A második világháborút követően a fejlett világ társadalmaiban az oktatással kapcsolatos diskurzusnak mindig is része volt, hogy mennyire képes esélyegyenlőséget teremteni az oktatási rendszer. A 21. századra megsokszorozódott a témáról való tudásunk, paradox módon elsősorban az oktatás világától távolról érkező, a diskurzust azonban erőteljesen befolyásoló PISA-méréseknek köszönhetően. Amit már több évtizeddel korábban is sejthettünk idehaza, azt összehasonlító erejüknél fogva ezek a mérések teszik nyilvánvalóan láthatóvá: a magyar iskolarendszer más iskolarendszereknél jóval kevésbé képes csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Tudjuk, hogy számos közpolitikai lépés létezik, amelyek már középtávon is képesek lennének, legalábbis a PISA-rendszerben – a számok/számértékek szintjén – elérni a javulást. Kérdés azonban, vajon reális-e, hogy bekövetkeznek ezek a közpolitikai lépések, és hatásukat nem oltják-e ki más közpolitikai lépések?

Mindenekelőtt érdemes tisztáznunk, hogy egyáltalán milyen értelemben lehet az iskola célja az egyenlőtlenségek csökkentése – vajon „arra való-e" ez a társadalmi intézmény, hogy csökkentse a társadalmi esélyegyenlőtlenségeket? Nemcsak az a kérdés, hogy megjelenik-e explicit célként az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölése, de az is, hogy mennyiben kerülnek más deklarált célok összhangba, netán ellentétbe ezzel. Azaz, van-e esély arra,

hogy olyan legitim, fontos célként jelenjen meg az iskola esélyegyenlősítő funkciója, amely uralkodóvá és széles körben elfogadottá válhat. Ezen feltételek nélkül egy-egy kiigazító közpolitikai lépés csak egy lesz a sok, esetlegesen egészen más célokhoz segítő lépés között, és hatása is eltörpül más hatások mellett.

Mi köze van egymáshoz a társadalmi egyenlőtlenségeknek és az iskolarendszereknek? Egyáltalán, miért jár mindenki iskolába?

Már a premodernnek nevezhető társadalmakban is léteztek persze iskolák – a 18–19. századot megelőzően az iskola azonban egészen más volt, mint amit ma ismerünk: a mai értelemben vett általános tudást és műveltséget átadó iskolák vagy kevesek kiváltságai voltak – az egyház számára biztosítottak utánpótlást, vagy „egyetemi" képzést nyújtottak egy szűk csoport számára –, vagy nagyon rövid ideig tartó és szűk tartalmú képzésre szorítkoztak, mint az itt-ott működő helyi iskolák szerte a középkori Európában.

A modern európai iskolarendszer születése nagyon sokat köszönhet az erős állam kialakítását célzó hatalmi törekvéseknek. A központosított hatalomra törekvő államvezetők felismerték, hogy a fegyveres elnyomásnál jóval hatékonyabb és nem utolsósorban, olcsóbb, ha alattvalóikat inkább ellenőrizni és igazgatni tudják, és képesek őket – Michel Foucault szavait használva – „kormányozhatóvá" (Foucault, 1998) tenni, méghozzá úgy, hogy az igazgatott népesség maga sem ellenkezik túlzottan a kormányzás alapvető módjaival és céljaival. Talán meglepő, de ennek a törekvésnek vált az egyik legfontosabb eszközévé az iskola. Európa számos, fejlődésnek induló társadalmában a 18. század második felében a korábban egymástól függetlenül, elszórtan létező iskolák helyett (nemzet)állami iskolarendszerek jöttek létre: közös tantervekkel, közös szabályokkal. Sokáig a legjelentősebb iskolafenntartó szerte Európában az egyház volt. Az állami terjeszkedés fontos része volt a fejlődő, új hatalmi központok számára, hogy az államok nekiláttak iskolákat alapítani

is – ez korábban kevésbé volt jellemző, így a 19. század végére már egyértelműen az állam és/vagy a helyi közösségek voltak a legfontosabb fenntartói a kontinentális Európában az alapfokú és egyre inkább a középfokú oktatásnak is. Az egyház egyre inkább kiszorult ebben a lelkekért vívott harcban.

Miért vált létfontosságúvá az államhatalmak számára az oktatás intézményrendszerének „kézben tartása" és kiterjesztése a népesség minél szélesebb rétegeire? Francesco Boli és John Ramirez mára klasszikussá vált fejtegetései szerint (Ramirez–Boli, 1989) a nemzetállamok megszilárdulása nem lett volna elképzelhető az állam által igazgatott iskolarendszer nélkül: sok, korábban széttagolt társadalomban (gondoljunk csak az egységesülő német, francia vagy olasz társadalmakra!) az egységes nyelv megszilárdítása is az iskolának köszönhetően zajlott, sok országban így alakult ki egy-egy korábbi nyelvjárásból a mindenki által beszéd nyelv. De nemcsak a nyelv egységesült, hanem – modern kifejezéssel élve – a politikai szocializációnak is fontos színtere volt az iskola. A kulturális kánon, a nagy történelmi események ismerete immár nemcsak a privilegizált rétegek tudását gyarapította, hanem közkinccsé vált. A modern tömegtársadalmak tagjainak van közös tudása, közös elképzelése saját társadalmáról – az iskola intézményrendszerének is hála, létrejöttek a nemzetek, amelyek tényleges és „elképzelt közösségekként" (B. Anderson, 2006) egyaránt képesek voltak működni: az iskola intézményrendszerének is hála formálódott egyfajta azonosságtudat az egy területen, egy politikai közösségben élők között. Francesco Ramirez és John Boli szavaival: „az államilag irányított nemzetépítő folyamatnak egységes jellemzője lett a tömegek átformálása a nemzet állampolgáraivá. Az állam az általa fenntartott népoktatást használta fel eme politikai cél elérése érdekében" (Ramirez–Boli, 1989, 28.).

A közoktatás tömegessé és kötelezővé válásához azonban nem volt elég a politikai akarat, kellett hozzá az ipari kapitalizmus nyomán létrejövő gazdasági átalakulás is, amelynek nyomán megváltozott a munka jellege és szerepe a társadalomban. Az ipari forradalom, az ezzel párhuzamos urbanizáció gyöke-

resen változtatta meg az uralkodó munkavégzési formákat, és a kialakuló városi-ipari munkavégzés során elvált egymástól a munkavégzés és az otthon tere. Az otthon és munkahely között megnövekedett távolság további megoldandó feladatokat generált. Képzeljük csak el: a szülők (akik egyre inkább városokban éltek és dolgoztak) munkahelyükre távoztak reggel, a gyermekfelügyelet viszont nem volt megoldva – amennyire ismerős probléma ez a 21. századból tekintve, olyannyira új jelenség volt a középkor falusi társadalmaihoz képest, ahol legtöbbször összefolyt a családi lét a gazdasági termeléssel, és amúgy is több nemzedék élt együtt. Az utcán csellengő gyerekek problémájára – a családok és a hatóságok számára egyaránt – szintén a beiskolázás nyújtotta felügyelet jelentett megoldást.

A fenti okok igen nagy szerepet játszottak abban, hogy a modernizálódó Európában a népesség jelentős hányada járt iskolába, ahol ráadásul ugyanazt tanulta a városi középosztálybeli gyerek, mint a munkás és a falusi. Persze, a mezőgazdasági dolgozók gyermekei még sokáig gyakran kimaradtak az iskolából, mert idényjelleggel szólította őket a munka; mint ahogy a társadalom legfelsőbb rétegei is sok társadalomban sokáig inkább szívesebben oldották meg magántanárral gyermekük oktatását. De az elsöprő többség az iskolában szocializálódott.

Az iskola nagy szerepet játszott abban, hogy megszülettek a modern társadalmak, amelyeknek tagjai az intézményben korábban soha nem látott közösségek részeként szocializálódtak: sok mindent tanultak, elsősorban olyasmiket, amiket ma alapkészségnek neveznénk, illetve olyan földrajzi, történelmi, irodalmi ismereteket, amelyek tudatosították bennük, hogy egyazon társadalomhoz tartoznak és mit is kell tudniuk erről a társadalomról.

A modern iskolában a tömegesedéssel együtt vált általánossá az is, hogy a tanulókat osztályzatokkal értékelik. Michel Foucault (Foucault, 1990) a normalizálást a modern felügyeleti rendszerek egyik legfontosabb jellegzetességének tartja – ennek első elemeként megtörténik a normális és a nem normális, iskolai nyelvre lefordítva: a jó és a rossz szétválasztása, de a tömegesedés eredménye volt az aprólékosabb, fokozatokban mérhető osztályozás is. Nikolas Rose (1996) szerint az iskola éppen tömegessé válása miatt tette lehetővé egyszerre sok hasonló korú gyermek vizsgálatát, értékelését és eredményeik egymáshoz viszonyított elemzését. A 19. század derekától kezdve az osztályozás univerzális jellemzőjévé vált az oktatás világának, fontos tehát azzal foglalkoznunk, hogy van-e közük az érdemjegyeknek a társadalmi egyenlőtlenségekhez.

Meritokratikusság és aspirációk

A társadalomtudományok két klasszikus, egymással vitatkozó, a makrotársadalmi jelenségekre figyelő elméleti irányzata, a funkcionalista és a konfliktuselméletek közötti nagy 20. századi vita talán éppen az oktatással és annak a társadalmi esélyegyenlőtlenségekhez való viszonyával, valamint azzal kapcsolatban csúcsosodott ki, hogy milyen szerepet játszik az iskola a társadalmi struktúra újratermelődésében (vagy éppen a társadalmi mobilitásban). A funkcionalista megközelítés az iskolát alapvetően az olajozottan és hatékonyan működő társadalom egyik legfőbb (szintén olajozottan működő) letéteményeseként látta, amely segít abban, hogy mindenki a számára legmegfelelőbb, éppen az iskolában kivívott teljesítményével, érdemei szerinti helyre kerüljön a társadalomban. A képlet viszonylag egyszerű: az iskola feladatokat ad, és aki ezeket jól teljesíti, az érdemei alapján kap elismerést. Ezt az érdemek szerinti osztályozást nevezzük meritokráciának. A meritokratikusság tehát azt jelenti, hogy az iskolai osztályzatok, vizsgaeredmények jól megérdemeltek és személyre szabottak. Ebben az elképzelésben mindenki a saját szerencséjének a kovácsa. Aki okos és sokat tanul, jó iskolai eredményeket fog elérni – mert megérdemli.

Ennek az elképzelésnek a kritikusai már igen korán rámutattak arra, hogy a meritokratikusság legfeljebb vágyott ideálként képzelhető el, de nagyon nehéz ténylegesen elérni a társadalmakban, hát még az iskolában. A társadalmi származás ugyanis

erősen rányomja bélyegét az iskolai teljesítményre. A meritokratikusságban hívők implicit módon tabula rasaként tekintenek az iskolába belépő tanulókra, amikor azt állítják, hogy az iskola mindent megtanít az iskolába belépő gyermekek számára, amit aztán később számonkér. Tehát, aki jobban teljesít a számonkérés során, az „érdemesebb". Ezzel az állítással ellentétben valójában rendkívül sok olyan dolgot leosztályoz az iskola, amit „otthonról hozunk".

A meritokratikusság elleni legmeggyőzőbb érveket azok a „kritikai" szociológusok szolgáltatták a 20. század második felében, akik arra hívták fel a figyelmet, hogy a modern iskola voltaképpen nem az egész társadalom, hanem „az uralkodó osztályok" iskolája. Olyasmiket tanít és elsősorban olyasmiket vár el, amit a középosztályból vagy felsőbb osztályokból érkező gyermekeknek könnyebb elsajátítaniuk, sőt részben már eleve tudják, ezért aztán persze, hogy jobban fognak teljesíteni az iskolában, mint alsóbb osztályokból származó társaik. Amikor tehát jobb osztályzatokat és jobb végbizonyítványokat kapnak, az nem pusztán saját személyes érdemük, nem meritokrácia: abban benne van családjuk, az otthoni légkör, a szülői segítség, az a mód, ahogyan családjukkal eltöltik szabadidejüket és benne van az is, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak saját későbbi életpályájuk szempontjából az iskolának.

A megközelítés szerint voltaképpen az történik, hogy az iskola sokkal inkább a társadalom közép- és felső rétegeinek intézménye, mint más rétegeké. A 20. század derekára azonban már nem úgy termelte újra a társadalmi egyenlőtlenségeket az iskola, hogy kirekesztette, nem engedte be az alsóbb társadalmi rétegekből származókat, hanem épp ellenkezőleg: nemcsak hogy beengedte, de be is terelte őket a falai közé őket. Ám aki nem középosztálybeli környezetből származik, az a középosztályra szabott iskolákban sok szempontból hátrányból indul, és az iskola ezeket a hátrányokat a legtöbb társadalomban nem igazán tudja csökkenteni. Sajnálatos, hogy a magyar társadalom azok közé tartozik, amelyben a leginkább megmaradnak ezek a hátrányok.

Számos országban okoz problémát az, hogy sok pedagógiai gyakorlat mintha nem reflektálna erre a fenti, az iskolával szembeni egyenlőtlen kiindulóhelyzetre. A magyar pedagógiában mindezt tetézi a sok pedagógus által a mai napig gyakran alkalmazott, a problémákra, nehézségekre rámutató rossz visszajelzési kultúra, amelyek sokszor a hibákra figyelnek, a nem helyes részleteket hangsúlyozzák stb. A nem középrétegekből származó tanulók számára ez végzetes lehet, mivel kíméletlenül lerombolja önbecsülésüket és egyéni ambícióikat. Otthoni minták és támogatás nélkül ezzel könnyen el is vágják a kiemelkedés útját.

Könnyen belátható, hogy az a gyermek, aki iskoláinak első 7-8 éve alatt megtanulja, hogy ő nem igazán okos/tehetséges, nagy valószínűséggel nem fog már arra gondolni, hogy szeretne „elit" középiskolában továbbtanulni, vagy akár arra, hogy szeretne majd egyszer egyetemi diplomát szerezni. Márpedig, sokszor nem is annyira az „objektív" tudásszint a meghatározó abban, hogy valaki milyen oktatási pályafutást képzel el magának. Gyakori eset, hogy a kezdeti, akár magas elvárások gyorsan csökkenni kezdenek éppen amiatt, hogy a gyermekek nagyon is reális tudást halmoznak fel saját iskolai pályafutásuk során arról, hogy különböző társadalmi rétegekből származók milyen sikerekre és kudarcokra számíthatnak (Hanson, 1994). Egy sor kortárs kutatás szerint azonban az aspiráció szintje igen nagy mértékben előre jelzi, hogy végül is milyen oktatási pályát fut be majd valaki.

Ha az iskola – és az oktatáspolitika – „nem kíván beleszólni" a tanulók aspirációiba, ha a családra bízza, hogy gyermekeik oktatási jövőjéről merjenek vagy ne merjenek „nagyot álmodni" – ezzel tulajdonképpen nagyon is beleszól abba, hogy tovább nő-e az esélyegyenlőtlenség, hiszen eléggé nyilvánvaló, hogy az iskolával a maga idején hadilábon álló szülőknek, vagy a doktori végzettséggel rendelkező szülőknek lesznek-e nagyobb ambícióik.

Oktatási expanzió és oktatási infláció

Persze abszolút értelemben mindenképpen igaz az, hogy a 20. század folyamán hallatlan ütemben növekedett az általános végzettségi szint szinte minden társadalomban.

A fent leírt folyamat során a 19. század közepére vált általánossá az alapfokú iskolázás Európában a legtöbb néprétegben. Az Amerikai Egyesült Államokban például már a 19. század végén jellemzően a népesség többsége járt középfokú iskolába is. Ezt nevezi a szakzsargon oktatási expanziónak, azaz annak a folyamatnak, amelynek során az oktatás „kiterjed". Az oktatás kiterjedése számos dimenzió mentén megy végbe, de a legfontosabb mégiscsak az, hogy a társadalom egyre szélesebb rétegei egyre hosszabb ideig járnak iskolába: egyre többen egyre hosszabb időt töltenek ott. A nyugat-európai és észak-amerikai kontextusban már a 20. századot is úgy kezdték a társadalmak, hogy szinte teljes körű volt az alapfokú iskolai végzettség. Az expanzióval az iskola tehát végérvényesen alapvető és általános társadalmi intézménnyé vált. Magyarországon, más kelet-európai társadalmakhoz hasonlóan, ez a folyamat csak a második világháború utáni évtizedekben, de szintén lezajlott.

Az expanzió azt is jelenti, hogy egyre többen egyre magasabb végzettséget szereznek, és már egyáltalán nem csak a társadalom középső és felsőbb rétegeinek privilégiuma a részvétel az oktatásban. Ugyanakkor, a 20. század derekának szociológusai már látták azt, hogy mindez nem feltétlenül jár az adott nemzedéken belüli esélykülönbségek csökkenésével. Ekkorra már tapinthatóvá vált az iskolai bizonyítványok inflálódása, vagyis, bár egyre többen érnek el magas iskolai végbizonyítványokat, azok értéke, éppen a tömegesedés miatt, csökken (például Collins, 1979). Józan ésszel ez könnyen belátható, elég, ha csak olyan közismert példákra gondolunk, hogy a 20. század elejének Magyarországán az számított úriembernek, akinek volt érettségije – a 21. század elejére az aktív korosztályokban már többségben vannak az érettségit szerzettek. Mindez persze abszolút tudásbővülést is jelent, hiszen valószínűsíthetően ténylegesen

több tudással rendelkezik valaki, aki 12 évet ült az iskolapadban, mint az illető dédapja, aki csak 6 évet – ugyanakkor maga az érettségi már messzemenően nem számít kiváltságnak.

Hasonló a helyzet az infláció dolgában a magyarországi roma népesség iskolázottságát illetően. Kemény István vizsgálataiból tudjuk, hogy az 1950-es években még a hazai roma lakosság döntő többsége nem járt általános iskolába; s a hetvenes évek elejére is még csak 25%-os a fiatal cigányok körében a befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya; 1994-re ez az arány nagyjából megduplázódott (Havas–Kemény–Liskó, 2002, 8.). A 21. század 20-as éveiben már a romák körében is majdnem teljes a befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya, nő a középfokú oktatásba belépők, az érettségizett romák aránya, és már látható mértékben jutnak be a felsőoktatásba is roma hallgatók. Mondhatjuk-e ezzel, hogy javult a romák iskolázottsága Magyarországon, megnyílt számukra az oktatás mint mobilitási csatorna? Erre a kérdésre a válasz már korántsem egyértelmű, hiszen, bár a roma tanulók szüleikhez és főleg nagyszüleikhez képest magasabb iskolai végzettségeket szereztek, de saját nemzedékük nem roma tanulói körében szintén emelkedett a végzettség szintje, és míg például a 20. század végére a romák 50%-a szerezett középfokú végzettséget, addig ez az arány a nem romák körében több mint 90% (Havas–Kemény–Liskó, 2002). A relatív hátrányok tehát nem csökkennek önmagában az expanzió következtében.

Azaz amennyiben az iskolára mint a tudás és a műveltség átadójaként tekintünk, akkor az oktatási expanzió mindenképpen azt jelenti, hogy jobb helyzetbe hozza az alsóbb rétegeket, hiszen ők is több időt töltenek az iskolában, több tudást kapnak. Ha azonban nem az abszolút tudásért, hanem a relatíve több tudásért, az egymással szembeni versengésben való minél jobb eredményekért érdemes iskolába járni, akkor azt is látnunk kell, hogy az expanzió során ezek a relatív különbségek akár még nőhetnek is a különböző társadalmi csoportok között, és már kevésbé tűnik esélykiegyenlítőnek az iskola.

Harc a középfokért

Az expanzió az oktatási rendszer és adott oktatási szint belső átalakulását, valamint a megfelelő szintnek tulajdonított értékek átalakulását is eredményezheti. A legszemléletesebb példa minderre az expanziót követő időszakban, a 20. század utolsó évtizedeiben a (felső) középfok átalakulása, más társadalmak mellett például a magyar rendszerben is.

A középfokú iskolázás európai modellje eredendően jobbára elitista koncepciókból fakadt, és a felsőbb státuszú családok gyermekeinek a felsőfokra való felkészítését célozta. Ennek fontos eszköze volt az iskolai szelekció, amely az előnytelenebb társadalmi hátterűek zömét sokáig kizárta a folyamatból. Ugyanakkor a 20. század második felére a középfokú oktatás a legtöbb oktatási rendszeren belül már az általános oktatás *(general education)* része, és expanziója azért is válhatott majdhogynem teljessé a fejlett társadalmakban, mert a társadalmi és gazdasági fejlődés sikerességének egyik kulcsaként tekintenek rá (Triventi et al., 2016).

A középiskolák falain belül „váratlanul megjelenő" alsóbb társadalmi rétegek belépéséhez is köthető az a vita, amely az iskolai szelekció és az éles tagozatosodás *(tracking)*, illetve a komprehenzív iskolarendszer hívei között zajlik. A korai szelekció ellenzői hangsúlyozzák, hogy az iskola társadalmi meghatározottsága miatt a képességeket soha nem lehet teljesen függetlenül értelmezni a családi háttértől.

A 20. század végének és a 21. század elejének európai iskolarendszerei nagyon változatosak a tekintetben, hogy középfokú iskoláik, azok működése mennyire viseli magán annak a jeleit, hogy ez az iskolafok hajdanán a középosztályok kiváltságos iskolája volt.

Változó, hogy a középfokú szelekcióra mekkora az igény az egyes társadalmakban: az erősen szelektív német rendszerhez képest a skandináv típusú és az angolszász társadalmakban viszonylag egységesek ezek az iskolák, igaz, a tagoltság náluk sokszor egy-egy iskolán belül, eltérő tagozatok formájában jelenik meg.

A magyar rendszerben hagyományosan erős a középfokú szelekció, bár, köszönhetően a második világháborút követő egyenlősítő törekvéseknek és a nyolc évfolyamossá tett általános iskolának, nem beszélhetünk kifejezett korai szelekcióról, hiszen 14 éves korukig egyazon iskolarendszer falai közé járnak a gyermekek. Ugyanakkor a hat és nyolc évfolyamos gimnáziumok létrejötte például éppen arra figyelmeztet, hogy a látszólag homogén alsó középfoknak (5–8. osztályok), az általános iskola felső tagozatának egységesítése hamar elbukott a különböző érdekcsoportok egy irányba ható akaratának hatására a rendszerváltás időszakában az oktatás liberalizációjának első adandó pillanatában. Nézzük, mi is történt.

A rendszerváltás időszakában az első nyolc évfolyamos gimnáziumokat eleinte kísérleti jelleggel hozták létre. Az 1990-es évek egyik meghatározó oktatási jelensége volt az ilyen „szerkezetváltó" gimnáziumok terjedése. Az átalakuló gimnáziumok jelentős része eleve a legmagasabb presztízsű intézmények köréből verbuválódott, de fokozatosan megjelentek azok az intézmények is, amelyek éppen azért kezdtek bele a szerkezetváltásba, mert ettől várták presztízsük emelkedését (Fehérvári–Liskó, 1996, 13.). Az iskolák (és az akkor még fenntartó önkormányzatok) stratégiája sikeres volt, a „kisgimnáziumi" tagozattal rendelkező iskolák népszerűsége azóta is töretlen. A 6 és 8 évfolyamos középiskolák sztenderdizált teszteken (leginkább: az Országos Kompetenciamérésen) mért eredményei sokszor kimagaslóak, és a gyermekek társadalmi háttere szerint is jóval előnyösebb összetételűek, mint az egyéb középiskolák.

A hat- és nyolcosztályos gimnáziumi felvételi a nemzetközi sztenderdek szerinti „alsóközépfokú" oktatást megelőzően, vagy – a hatosztályos felvételi esetében – annak első szakaszában zajlik. Ilyen értelemben tehát a magyar oktatási rendszerre egyértelműen jellemző a korai szelekció. A tanulók majdnem 90%-a azonban 8 évig mégis csak általános iskolába jár, ez a korai szelekció tehát első ránézésre végül is nem vonatkozik mindenkire. De mégis, a hatása sokkal szélesebb, hiszen a „legjobbak" sok évvel hamarabb elhagyják az általános iskolát, hát-

rahagyva általában a kevésbé jókat. Ezek a legjobbak azonban, a látszólag meritokratikus szelekció ellenére, nem azért jutnak be ezekbe a gimnáziumokba, mert ők teljesítenek kiugróan jól a felvételiken, hanem sokkal inkább azért, mert ők azok, akik egyáltalán nekifutnak a felvételinek: vagy azért, mert mások nem is tudnak erről a lehetőségről, vagy mert visszarettennek a felvételihez vezető nehéz úttól. Mindennek oka pedig az, hogy maga a felvételi nemcsak hogy nem kötelező, de az abban való részvétel megszervezése is teljes mértékben a szülőkre van bízva; sőt a folyamatba való bekapcsolódás még csak nem is átlátható azok számára, akik az iskolai dolgokról kizárólag az iskolától szokott tájékozódni, merthogy erről a lehetőségről az általános iskolákban legtöbbször egyáltalán nem esik szó. Ezért aztán a hat és nyolc évfolyamos gimnáziumok nagyon előnyös társadalmi összetétele valójában még csak nem is azért jön létre, mert csak előnyös társadalmi háttérből lehet sikeresen megírni a felvételit, hanem azért, mert már a jelentkezők között is eleve nagyon felülreprezentáltak az előnyös társadalmi helyzetűek, hiszen ők azok, akik „amúgy is" tudnak erről a lehetőségről, és reálisnak is tartják a maguk számára. Ez megint csak azt mutatja, hogy minden olyan szelekciós pont, ahol, akár „személyiségi jogokra", akár „szülői szabadságra" való hivatkozásként az iskola nem kíván beleszólni a választásba, a nem beleszólás az alsóbb rétegek számára voltaképpen a potenciális támogatástól való elesést jelenti.

Szabad iskolaválasztás

A szülőknek az iskolába rendeződéssel kapcsolatos növekvő szerepét világítja meg az elmúlt szűk fél évszázadban megerősödő szabad iskolaválasztás koncepciója. Az elgondolás, hogy még az állami fenntartású közoktatási intézményeken belül is lehetővé kell tenni a családok számára valamiféle iskolaválasztási lehetőséget, az 1970-es években jelent meg az angolszász területeken, egybekötve olyan érveléssel, hogy a kvázi piaci

környezet megteremtésével kell ösztönözni az oktatás minőségi emelkedését.

Milton és Rose Friedman: *Free to Choose* (1980) című írása rögtön fontos hivatkozási alappá vált. A kutatók és a közgazdászok szerint a „minőséget" az oktatási piac vagy „kvázi piac" létrehozása szolgálhatja a legjobban. Az 1980-as években egyre erőteljesebben merült fel az (angolszász) közoktatás világában a választás és az ettől elválaszthatatlan versengés gondolata. A szabad iskolaválasztás – támogató ideológusai szerint – az oktatási rendszerek megújulását és hatékonyságát hivatott szolgálni. Számos közoktatási rendszer ezen elképzelések mentén lett egyre liberálisabb a 20. század utolsó két évtizede során.

Sok országban létezik a szabad iskolaválasztás alsó középfokon (a magyar felső tagozat megfelelője). Például az Amerikai Egyesült Államokban az elmúlt évtizedek során több iskolakörzetben vezettek be kísérleti jelleggel valamilyen nem univerzális utalványprogramot, ami bizonyos korlátok között lehetővé teszi az iskolák közötti válogatást. Ennek a legismertebb formái a *charter schoolok*, melyek a szigorú körzetes iskolarendszerbe vittek választási lehetőséget „nem állami, de állami finanszírozású" intézménytípusként. Hasonló módon egyre nagyobb a választás lehetősége az Egyesült Királyságban is, például közpénzből finanszírozott egyházi iskolák *(faith school)* bevonásával.

A hatékonyság mellett éppen az esélyegyenlőség volt az egyik fontos szempont, amellyel kapcsolatban az iskolaválasztással foglalkozó klasszikus művükben Chubb és Moe (1991) a választás mellett foglaltak állást. A tapasztalatok azonban sokszor rácáfolnak elképzeléseikre. Mert bár igaz ugyan, hogy a szigorúan körzetes iskolázás egy erősen szegregált társadalomban mindenképpen problémás, hiszen egyenes úton vezet az iskolák szegregálódásához is, ugyanakkor sok tapasztalat gyűlt már össze azzal kapcsolatban, hogy a szabad iskolaválasztásnak szintén számos káros hatása van a hátrányos helyzetű rétegek iskolai pályafutásával kapcsolatban.

Az elemzők arra hívják fel a figyelmet, hogy, még ha az iskolaválasztásra racionális döntési folyamatként tekintünk is, sok-

szor egészen más számít racionálisnak a különböző társadalmi hátterű iskolaválasztók számára: a hátrányos helyzetű családoknak (alacsonyabb gazdasági, kulturális és kapcsolati tőkéjükből fakadóan) sokszor egyszerűen éppen racionális kalkuláció miatt nem éri meg olyan aprólékosan és alaposan feltérképezni a helyzetet, mint az előnyösebb hátterű családoknak, mert ez számukra mértéktelenül sok költséggel jár (Hastings Kane – Staiger, 2006). Tehát nem ugyanolyan mértékben vesznek részt a különböző társadalmi csoportok tagjai a választási folyamatban, jóval nagyobbak a magasabban iskolázott, előnyösebb hátterű csoportok lehetőségei. Ráadásul a szempontok nem ugyanazok és nem egyformán fontosak a különböző hátterű családok számára: a szegényebb családok számára például az iskola közelsége már azért is komolyabb szempont, mert számukra jóval nagyobb terhet jelentenek a közlekedési költségek (Riedel et al., 2010).

Egy sor más szempont alapján számos kutatás számolt be arról, hogy a szabad iskolaválasztási helyzetekben leginkább a magasabb státuszú családok járnak jól, és a választás által sokszor akár szegregáltabb rendszer jön létre, mintha nem létezne az iskolaválasztás. Erre igen látványos példát szolgáltatnak azok a magyarországi lokális iskolahálózatok is, ahol az iskolába járók társadalmi összetétele között igen jelentősek az eltérések, miközben magának a településnek az összetétele jóval heterogénebb.

Fontos azonban különbséget tennünk az úgynevezett szabályozott *(regulated)* és a nem szabályozott *(unregulated)* iskolaválasztás között: Magyarországon a választás igen alacsony szinten szabályozott abban az értelemben, hogy mintha tudomást sem venne a fent leírt tudományos eredményekről: nagyon kevés szabályozóval segíti a hátrányos helyzetű tanulók iskolába vezető útját. Márpedig a kutatások azt is mutatják, hogy míg a szabályozatlan választások többsége – mint például az amerikai *charter school*ok, vagy a magyar iskolaválasztás – szinte szükségképpen növelik a társadalmi esélyegyenlőtlenségeket, a szabályozott/kontrollált választási rendszerek kifejezetten jó esélyt biztosítanak arra, hogy javítsák a hátrányos helyzetből érkező tanulók iskolai esélyeit.

Az iskolaválasztás hazai szabályozásában a 21. század során több olyan beavatkozás is történt, amelyek kismértékben, de éppen a fenti szabályozottsághoz igyekeztek közelíteni, és valamilyen mértékben igazítani a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányán. Mindez azonban sok érintett szereplő szemében idegen elemként hat a magyar közoktatás gyakorlatában. Sőt mind a korábban az önkormányzatok által fenntartott intézményrendszerek esetében, mind a tankerületi irányításba adott intézményrendszer esetében gyakran ellenzik a hátrányos helyzetűek, a körzetek lakossági összetételének figyelembevételére törekvő közpolitikai lépéseket, hangsúlyozva, hogy azok ellentmondásba kerülnek a szülők iskolaválasztási jogával, ami viszont valamiféle általános szabadságjogként fogalmazódik meg ezekben az érvekben.

Az érvelésben közös elem, hogy „a szülő"-ről beszélnek, „a család"-ra hivatkoznak, elmosva azokat az erős társadalmi különbségeket, amelyek szülők különböző csoportjai között feszülhetnek. Pierre Bourdieu-nek az ifjúságról alkotott bonmotja nyomán: nemcsak az ifjúságra igaz, hogy az „csak egy szó" (Bourdieu, 1981), de a „családra" is érvényes – és a homogén masszaként való hivatkozás a „szülői jogokra" legitimálja azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek éppen azért keletkeznek, mert bizonyos társadalmi státuszú szülők képesek erősen képviselni érdekeiket, mások viszont nem. Az iskolától ódzkodó társadalmi rétegek gyermekeinek jogai voltaképpen éppen akkor nem sérülnének, ha nem hagynák őket magukra az iskolával kapcsolatos döntéshozatali procedúrákban, hanem az állami oktatáspolitika lépne fel – ha tetszik, hívatlan prókátorként.

Magánszektor és privatizáció

Nem sajátos magyar jelenség, hogy egy-egy oktatási szint expanziójának növekedésével veszíti el korábbi „elit" jellegét, és ezzel párhuzamosan jelennek meg olyan erőfeszítések, amelyek arra irányulnak, hogy jöjjön létre az adott oktatási szinten belül

egy szelektív oktatási forma, amely fenntartja privilegizált jellegét. Erre igen szemléletes magyar példa a fent már bemutatott „kisgimnáziumi" tagozatok létrejötte, de ugyancsak jellemző módja sok társadalomban az oktatásban végbemenő privatizáció (Verger et al., 2016, 16.), ami egyre inkább áthatja a fejlett világ társadalmainak oktatásügyét. Az oktatási privatizáció során az állami és a magánszektor szerepe közötti egyensúly teljes mértékben átalakul, s mintha a tanulmány elején ismertetett folyamat visszájára fordulna: az állam egyre inkább kivonul az oktatásból. A korábban az alapfokú oktatási intézmények elsöprő többsége felett rendelkező államok mintha szabadulni akarnának intézményeiktől – egyre-másra adják át intézményeiket más fenntartóknak, vagy támogatják, hogy más fenntartók alapítsanak iskolákat. A 2008-as pénzügyi válság a korábbiaknál is nagyobb lendületet adott azoknak a neoliberális elgondolásoknak, amelyek ösztönözték, hogy az állam vonuljon ki a jóléti szolgáltatásokból. A közoktatás privatizációja tehát globális jelenség.

Maga a privatizáció tágabb értelemben nem pusztán a fenntartói jogokban bekövetkező változásokat jelenti, hanem azt is, hogy egyre több szereplőnek egyre több beleszólása van abba, hogy mi történik az oktatási intézményekben. Ilyen értelemben a szabad iskolaválasztás joga is ebbe a folyamatba illeszkedik, hiszen alapvető folyamatokkal kapcsolatban a szülőkre ruházza a döntés jogát.

A privatizáció az oktatásban világszerte messze túlmutat tehát azon, hogy pusztán az oktatási szolgáltatások tulajdonjoga kerülne át egyre inkább az államtól a magánszektorba. Pontosabb, ha arról beszélünk, hogy egyre több oktatási szolgáltatást nyújtanak magánszolgáltatók, egyre több nem állami pénz jelenik meg arányaiban az oktatásra költött összköltségeken belül, de az is idesorolható, amikor az állam mint fenntartó kezd nem államként viselkedni, mint láttuk a szabad iskolaválasztás esetében. Ugyanígy az oktatási privatizáció okai is sokfélék lehetnek, de leggyakrabban az áll mögöttük, hogy „az állam nem reagál az általánosan megnövekedett oktatási keresletre és/vagy az, hogy

megváltoztak a középrétegek oktatási igényei." (Verger–Fontdevila–Zancajo, 2016, 20.).

Az állam kivonulása szimbolikus értelemben is tetten érhető, és éppen a középrétegek oktatási térnyerésével kapcsolatban: az elmúlt harminc év egyenlősítésre törő közpolitikái Magyarországon rendre azon akadtak el, hogy az állami szereplők nem érezték feljogosítva magukat arra, hogy deklaráltan szembehelyezkedjenek a középrétegek hangoztatott érdekeivel. Nemcsak a „szabad iskolaválasztás" joga tűnik fel a mai napig valamiféle eleve létező, elrendíthetetlen „emberi jog"-ként – milyen abszurd az „illiberális" diskurzus hívei részéről, amikor erre hivatkoznak –, de hasonlóképpen tagadja a társadalmilag eltérő kiindulópontok elismerésének szükségességét az a narratíva is, amellyel mindenki találkozott már, aki iskolai terepen igyekezett a hátrányos helyzetű gyermekekről érdeklődni. A válaszadó ilyenkor rendre abba burkolózik, hogy a pedagógusok nem tudják – hiszen nem is szabad nekik ilyesmivel foglalkozniuk! –, hogy melyik tanulójuknak milyen a családi háttere. Hasonló narratívák jelennek meg az iskolaválasztás, különös tekintettel a hat- és nyolcosztályos gimnáziummal kapcsolatban, amelyet az általános iskolákban sűrű csend és titkolózás övez. A tanári narratívák szerint ezt a „szülőre bízzák", „nem szól bele az iskola" – ezzel megint csak egyenlőségjelet tesznek az információkat tudatosan begyűjtő, megfelelő informális kapcsolati hálóval rendelkező, előnyös hátterű, oktatási ügyekben az iskola nélkül is remekül boldoguló családok és azon családok közé, akiknek horizontján nem tűnik fel ez az iskolatípus, és akik az iskolával kapcsolatos információkat magától az iskolától várják.

Semmit sem javítanak az esélyegyenlőtlen helyzeteken a „mindenki a maga szerencséjének a kovácsa" típusú érvelések és főleg mindezeknek a látszat-szabadságjogokkal való párosítása, amennyiben is egyre több olyan terület van, ahol a szülői jogokra hivatkozva lép hátra az állam, és ennek mintájára a tanár, azt mondva, hogy a szülő joga a gyermekével kapcsolatos döntések meghozatala.

A 21. századra, a széttagoltság, a fokozódó individualizáció korára egyre inkább erősödik az oktatásban a meritokratikusság látszata és az arra való hivatkozás. Az elitoktatásért, a felső 10-15% középiskoláiba való bejutásért való versengést a résztvevők leginkább kemény, de igazságos küzdelemnek tartják, ahol a „tehetség" és a „szorgalom" győzedelmeskedik. Sőt tulajdonképpen, a versengéstől magukat távol tartók látszólag éppen azért döntenek úgy, hogy nem vesznek részt a „legjobbak versenyében", mert úgy gondolják, hogy ők nem elég jók. Ezt nevezi a szociológia előzetes „önszelekciónak".

A (kollektív) történelem vége?

A közoktatási rendszerek körülbelül kétszáz éves története mintha egy körkörös folyamat lenne, amely az erős állami szerepvállalással indult, és jelenleg az erőteljes állami kivonulás időszakába ér. Erre a következtetésre jut Stephen Ball (2002) is az angol közoktatással kapcsolatban, amikor a „vonakodó államról" *(reluctant state)* beszél; de a „közoktatás végének kezdete" nemcsak a 2010-es évek Egyesült Királyságára jellemző, hanem számos kontinentális országra, köztük Magyarországra is.

A neoliberális diskurzustérben megjelenő, a „hatékonyság" elsődlegességét sugalmazó elemek, valamint annak hatására, ahogyan egyre inkább a gazdasággal és elsősorban a munkaerőpiaccal kötődik össze az oktatás, már-már feledésbe merül, hogy miként indultak az állam által fenntartott, tömeges oktatási rendszerek: ezek elsősorban a kollektívumra, a társadalom egészére vonatkozó elképzelések mentén és annak erősítésére jöttek létre, a nemzetállami egységbe kovácsolása érdekében. A 21. század oktatási rendszereivel kapcsolatos közéleti diskurzusban azonban a kollektívumra való hivatkozás egyfajta fenyegető béklyóként jelenik meg az egyéni sikereket lehetővé tevő iskolára való hivatkozáshoz képest.

Elsődlegessé tudnak-e válni az esélyegyenlőségi szempontok az iskolák társadalmi szerepével kapcsolatban? Ez leginkább attól függ, hogy az iskola kollektív jellegét, vagy az egyénekre – tanulókra és családjaikra – gyakorolt hasznát tartja-e a társadalom fontosabbnak. Hiszen mind az egyéni, mind a kollektív szinten számos kimenetele – vagy maradva a közgazdasági kifejezésnél: haszna – lehet az iskolának. Egyéni szinten várható előnyök keletkeznek a munkaerőpiaci helyzettel, a várható jövedelemmel, a társadalmi státusszal, az egészségügyi helyzettel kapcsolatban – de ugyancsak vannak potenciális előnyök a szélesebb közösségi szinten is, mint a társadalmi tolerancia és kohézió, a gazdasági növekedés, az alacsonyabb bűnözés (Lubienski, 2021, 22.). Márpedig, nem mindegy, hogy az iskola társadalmi szerepéről és a lehetséges oktatáspolitikai lépésekről gondolkodva milyen típusú előnyöket szeretnénk inkább elősegíteni – hiszen az egyéni megközelítés felől racionális, ha az oktatáspolitika teszi lehetővé azt, hogy minél eltérőbb, piacosodó kínálat jöjjön létre az oktatásban, amelyben minél többen találják meg az éppen számukra kívánatosnak tűnő oktatási modellt.

Ez a gondolkodás érhető tetten a magyar oktatási rendszerben az egyházi iskolák térnyerésének az oktatási esélyegyenlőtlenségekben játszott szerepével kapcsolatos vitákban is. Hiszen az egyéni szintről közelítők egész egyszerűen tagadják ezt a szerepet, akár azzal érvelve, hogy nem lehet a szülőknek megtiltani, hogy jelentkezzenek ezekbe az iskolákba – sajnos nem jelentkeznek az igazán hátrányos helyzetűek, mondják gyakran sajnálkozva, vállvonogatva –, illetve az is gyakran elhangzik, hogy tulajdonképpen ezek az iskolák igen szerencsések a bennük azért elvétve mégis előforduló hátrányos helyzetűek számára, hiszen nekik jobb dolguk van ezekben az iskolákban, mint lenne a közeli, „köztudottan" rossz színvonalú állami iskolában. Csak kollektív nézőpontból érthető meg, hogy az egyházi iskola hatása nemcsak az, ami magában az iskolában tapasztalni lehet, hanem az – sőt elsősorban az –, ami az adott egyházi iskola környezetében, az összes többi iskolában tapasztalható; hogy „az egyre romló állami iskolák" sem maguktól romlanak el, hanem mögötte közpolitikai akarat (vagy ellenakarat) áll: az állam kivonulása az oktatásból és menekülőutak ösztönzése, a

középosztály számára, elsősorban az egyházi intézmények felé, illetve tűrve, bár nem támogatva, a fizetőképes rétegek számára a magánfenntartású iskolák felé. A világtrendek is ebbe az irányba mutatnak: az UNESCO Statisztikai Hivatalának 2015-ös adatai szerint a világban a legkülönbözőbb jövedelmi szintű országokban is egyaránt a magánoktatás terjeszkedése zajlik (Verger–Fontdevila–Zancajo, 2016, 4.).

A 20. század legvégétől megfigyelhető legfontosabb globális folyamat az oktatással kapcsolatban tehát éppen ellentétes azzal, amit a tömeges és kötelező közoktatás kialakulásának gyökereiről tudunk: erőteljesen zajlik az oktatási privatizáció, amelynek során az államok kivonulnak az oktatásból, és átadják az oktatás ellenőrzését más szereplőknek: egyházaknak, alapítványoknak, magánszereplőknek, partikuláris érdekekkel rendelkező csoportoknak. A két történés ugyanannak az éremnek a két oldala: mindkettő arról árulkodik, hogy az adott korban mennyire tartja fontosnak az állam az oktatás intézményrendszerét. A modernizálódó Európában ugyanis az állam kitüntetett szerepet szánt hatalmi rendszere fenntartásában az iskolának.

Az állami kivonulás tehát több dimenzióban is rontja a hátrányos társadalmi helyzetűek esélyeit: egyrészt a szülőre bízni a döntéseket egyenlő azzal, hogy nem javítunk az esélytelenek hátrányain. A de facto privatizáció, amelynek leginkább tetten érhető megvalósulási formája ma Magyarországon az iskolák egyházaknak való tömeges átadása, szintén fokozza az egyenlőtlenségeket, hiszen éppen azáltal teszi ezeket az iskolákat igen csábítóvá a középrétegek számára, hogy nem szabályozza az átadott iskolák szerepvállalását a hátrányos helyzetű rétegek beiskolázásában.

A látszólagos állami semlegesség, amely a „nem szólunk bele", a „mindenki a maga szerencséjének kovácsa", a „szülői jogokat tiszteletben tartjuk" szólamokkal operál, egyértelműen a neoliberális diskurzus megtestesítője. A semlegesség azonban látszólagos, hiszen valójában hihetetlen mértékben befolyásolja, hogy kinek milyen esélye lesz iskolai karrierre, méghozzá oly módon, hogy az eleve hátrányból indulókat egyre inkább magukra hagyja. Azt látjuk úton-útfélen, hogy a hátrányos helyzetűek ügye mára egyre kevésbé az állam vagy a társadalom „ügye", hanem a kicsi és elkötelezett civil szervezeteken múlik, tudnak-e támaszt nyújtani a leszakadó családok gyermekeinek. A civil szervezetek fokozott oktatási érdekvédelmi tevékenysége szintén az állami kivonulás terméke. Mindez összefügg azzal, hogy az oktatással kapcsolatos közbeszédben az oktatás egyre kevésbé mint kollektív „jószág" és egyre inkább mint az egyéni lehetőségek kiaknázásának terepe jelenik meg, ahol egyéni szinten mérik a sikert és a kudarcot. Ez megint csak nem sajátos magyar, hanem globális jelenség, de hatásai Magyarországon az eleve szűkös források, a gyenge civil szféra miatt talán még erőteljesebben érvényesülnek. Ráadásul az elmúlt évtizedekből számos példát ismerünk arra Magyarországon, hogy hiába csökkennek általában az oktatásra szánt és jutó állami források, ugyanez az állam akár kifejezetten pazarlóan is tud viselkedni, ha például az a tét, hogy mi történjen egy-egy közepesebb vagy nagyobb méretű településen az egyre kisebb tanulólétszámmal, rossz kihasználtsággal működő, szegregálódó iskolákkal. A gazdasági racionalitás ellenére ilyenkor nem feltétlenül születik meg a döntés az iskola bezárásáról, és ennek oka – feltételezhetően – az, hogy egy ilyen döntés felborítaná a települési status quót, hiszen a bezárandó iskola kellemetlen tanulói megjelennének a település „jobb" iskoláiban.

A kialakult polarizált helyzetben a középosztálybeli családok teljesen racionális döntése, hogy a problémásnak minősülő tanulókról elhíresült iskoláktól és osztályoktól igyekeznek távol tartani gyermekeiket, mint ahogy az iskolák is szívesebben iskoláznak be olyan diákot, akinek eredményei sikerekkel kecsegtetnek (megelőző iskolai karrierje vagy származása okán).

Nemcsak az egyénektől, de még maguktól az egyes iskoláktól sem várhatjuk, hogy ne e logika mentén működjenek. A szereplők viselkedése a társadalmi döntésekre vonatkozó kollektív cselekvés paradoxonának tipikus példája, hiszen az egyéni szinten meghozott, az egyén szempontjából racionálisnak tűnő döntések a kollektívum szempontjából számtalan kárt okozhat-

nak. Már ha károsnak gondoljuk, hogy az oktatás nemcsak hogy újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, de még akár rájuk is erősít. Ha ezeket a kollektív károkat el szeretnénk kerülni, akkor előtérbe kell kerülniük az iskola kollektív funkcióinak.

A jelenlegi magyar oktatásügyet a látszólagos erős állami kontroll (a centralizáció, a rigid tananyag- és tankönyvszabályozás), de a valójában gyenge állami kapacitások jellemzik. Minden szempontból fontos lenne, hogy minden épp fordítva történjen: gyenge állami kontroll a konkrétan az órán megtanítandó tananyag tartalmát, annak megtanításának módját illetően, de erős állami szerepvállalás az iskolák hétköznapi működésével kapcsolatban, valamint egy olyan szemlélet, amelynek nemcsak mellékes, hanem kifejezetten és felvállaltan legfőbb szempontja az egyenlőtlenségek csökkentése.

A jelenlegi magyar helyzetből persze könnyen levonhatnánk azt a következtetést, hogy az állam rossz gazdája az oktatásnak, nem biztos azonban, hogy a közoktatási intézmények önkormányzati fenntartásba való visszaadása önmagában bármit megoldana a fentebb vázolt problémákból. Hiszen, mint arra számos, 2013 előtt született hazai oktatásszociológiai kutatás is rámutatott, az önkormányzati fenntartás maga is sokszor esélyegyenlőtlenség-generáló hatású volt. Méghozzá elsősorban a már szintén említett okból: azaz a helyi önkormányzatok gyakorlata nagyon sokszor kiszolgálta a helyi erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező középrétegek érdekeit, vagy azért, mert az önkormányzat nem merte felvállalni a velük való konfliktust, vagy akár egyenesen képviselői voltak annak.

Számtalan konkrét lépés van, amely, akárki is a fenntartója a közoktatásnak, hozzájárulhatna az esélyek kiegyenlítéséhez. Az egyházi iskolák növekvő térnyerésével kapcsolatban sok helyen elmondták már, hogy mindenképpen szükséges lenne az egyházi iskolák feletti, az iskolák társadalmi összetételét szem előtt tartó erősebb kontroll. Ha nem is lehetséges teljes mértékben kompenzálni azt, ami az előnyösebb finanszírozási konstrukciójából, ebből következő jobb infrastrukturális feltételeiből, beiskolázási szabályaiból „a lovak közé dobott gyeplővel" ezen

iskolák elszívó hatása nyomán kialakult a helyi iskolarendszerekben, de legalább megakadályozható lenne a további romlás. Vagy, ami ritkán merül fel: kívánatos lenne kevesebb, de nagyobb kapacitású iskolai intézmény – nemcsak nevükben, amikor több telephely tartozik egy intézmény alá, hanem konkrétan nagy, széles lakókörnyékeket kiszolgálni képes iskolaépületek – létrehozása, ami a megfelelő iskolabuszrendszer-kapacitással együtt már önmagában garantálná az iskolák közötti szegregáció csökkenését, mert egyszerűen nem lehetne olyan kicsi iskolákat létesíteni, amelyekben megvalósulhat maga a szegregálódás.

Mind a nagy volumenű, rendszerszintű megoldásokhoz vagy a bátrabb szabályozáshoz gyökeres szemléletbeli változás kell: az, hogy az oktatási kormányzat ne felesleges ballasztnak tekintse az oktatásügyet, és szakítson a látszólagos neutrális, valójában egyenlőtlenséget generáló, laissez faire hozzáállással a tanulók beiskolázásával kapcsolatban. A legtöbbet egy olyan oktatási kormányzat tudná tenni az esélyegyenlőtlenségek csökkentéséért, amely a hátrányos helyzetű rétegek érdekeinek bevallott képviselőjeként lép fel, és ez az oktatásügyre vonatkozó szabályozásban is kifejezésre jut. Nem a szülői jogok csorbításáról lenne itt szó, de egy olyan rendszerről, amelyben az állami fenntartók képviselői nem rettennek meg a magas érdekérvényesítési képességű középosztályi nyomástól, hanem az ő felvilágosításukkal, ha kell, velük szemben, de mindenképpen képviselik a hátrányosabb helyzetű rétegek tagjait is.

IRODALOM

Anderson, B. (2006): *Elképzelt közösség*. Budapest, L'Harmattan

Ball, St. (2012): The reluctant state and the beginning of the endof state education. *Journal of Educational Administration and History*, 44:2, 89–103.

Bourdieu, P. (1981/2002): *Questions de sociologie*. Paris

Collins, R. (1979): *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York, Academic Press

Chubb, J. – T. Moe (1988): Politics, Markets, and the Organization of Schools. *American Political Science Review*, 82(4), 1065–1087.

Foucault, M. (1998): A „kormányozhazóság". In: uő: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 106–123.

Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat

Friedman, M. – R. Friedman (1980): *Free to Choose*. London, Secker and Warburg

Hanson, S. L. (1994): Lost Talent: Unrealized Educational Aspirations and Expectations among U.S. *Youths Sociology of Education*, (67)3, 159–183.

Hastings, J. S. – T. J. Kane – D. O. Staiger, D. O. (2006): *Preferences and heterogeneous treatment effects in a public school choice lottery*. Cambridge, NBER Working Paper

Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Budapest, Oktatáskutató Intézet

Hoxby, C. M. (2003): School Choice and Productivity: Could School Choice Be a Tide that Lifts All Boats? In: Hoxby, C. M. (ed.): *The Economics of School Choice*. Chicago, University of Chicago Press, 287–341.

Liskó Ilona – Fehérvári Anikó (1996): *Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években*. Budapest, Oktatáskutató Intézet

Lubienski, Ch. (2021): What 'good' is schooling? The new edu philanthropies and education reform. In: Hogan, A. – G. Thompson (eds.): *Privatisation and commercialisation in public education. How the Public Nature of Schooling is Changing*. London, Routledge, 21–35.

Ramirez, F. O. – J. Boli (1989): *A népoktatás politikai megteremtése: európai kezdetek és világmeretű intézményesülés*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.

Riedel, A. – K. Schneider – C. Schuchart – H. Weishaupt (2010): School Choice in German Primary Schools. How binding are school districts? *Journal of Educational Research Online*, (2)1, 94–120.

Rose, N. (1996): Inventing our selves – psychology, power an personhood. Cambridge, Cambridge University Press

Triventi, M. – N. Kulic – J. Skopek – H.-P. Blossfeld (2016): Secondary school systems and inequality of educational opportunity in contemporary societies. In: Blossfeld, Hans-Peter Buchholz – Jan Skopek – Moris Triventi (eds.): *Models of Secondary Education and Social Inequality: An International Comparison*. London, Edward Elgar, 3–24.

Verger, A. – C. Fontdevila – A. Zancajo (2016): *The Privatization of Education: A Political Economy of Global Education Reform*. New York, Teachers Colleges Press

Értékek és érdekek – töprengés összekapcsolásuk tudományáról és képességéről, elméletről és politikáról

FÖLDES GYÖRGY

Véleményem szerint ahhoz, hogy töprengéseink, elemzéseink többek legyen lelkigyakorlatoknál, hogy sikerüljön továbbgondolásra és cselekvésre bírni az embereket, meg kell találni az utat, a kapcsolódást *értékek* és *érdekek* között. Keresnünk kell az olyan értékek, mint igazságosság, demokrácia és fenntarthatóság és a mai társadalmat alkotó osztályok, rétegek és csoportok érdekei közötti találkozási pontokat.[1]

Azt, ami tudatosítja és megteremti értékek és érdekek között a kapcsolatot, ideológiának is hívhatjuk.

Érdekek és értékek összekapcsolása nem egyszerű feladat, és hogy mennyire nem az, azt akkor értjük meg, ha ebből a szempontból tekintjük a mai helyzetet és annak történelmi előzményeit. Ekkor egyből a szemünkbe ötlik, hogy a huszadik század utolsó harmadáig világosabb volt a képlet értékek és érdekek viszonylatában. Akik akkor nehezebb körülmények között és a saját munkájukból éltek, azok érdekellentétben álltak a társadalom tulajdonnal, anyagi, szellemi és kapcsolati tőkével rendelkező osztályaival, csoportjaival. Számukra az egyenlőség, az igazságos teherviselés és elosztás, az esélyegyenlőség az oktatásban, a szociális és gazdasági érdekek kollektív képviseletének joga és gyakorlata, a szabadságjogok természetes értékek voltak, kifejezték többségük érdekeit. Ehhez képest az elmúlt évtize-

[1] Esszém elkészítéséhez nagy segítséget nyújtottak szerzőtársaim, külön nem hivatkozom rájuk.

dekben értékek és érdekek viszonya alaposan megváltozott. Ez nem valamiféle manipuláció miatt alakult így. Elég, ha a társadalmi, gazdasági és kulturális élet újjárendeződésére, a tudományos-technikai forradalom újabb hullámaira, a genetikára, informatikára és a mesterséges intelligenciára utalunk. Nyomukban átalakult a termelési folyamat, csökkent a közvetlen termelők, a gyáriparban dolgozók száma és aránya. Sok helyütt a külföldre vitt termelés miatt is kedvezőtlenné váltak a munkaerőpiaci viszonyok a kétkezük munkájából élők számára.

Ugyanehhez a folyamathoz köthető, hogy a középosztály is jelentősen átalakult: új és az előbb jelzett strukturális változások nyomán felemelkedő csoportjai nem szorultak-szorulnak az állam védelmére. Sőt az új „homo novus"-ok sokszor akadálynak tekintették az államot, úgy is mint nehézkes, önérdekű bürokráciát és úgy is mint jóléti intézményrendszert, mint a károkra történő újraelosztás intézményét. Ez az egyre erősödő középosztályi csoport szoros viszonyba került az egyre nagyobb lehetőségekhez, befolyáshoz jutó bankvilággal, a nem szakmai, hanem pénzügyi befektetői tőkével. A finánctőke és az új középosztály szövetsége az állam szerepének újraértelmezéséhez vezetett. E szerint az állam legyen önkorlátozó saját és jóléti kiadásait illetően, de segítse a tőkebefektetéseket, a technológiai fejlesztést, és viselje a strukturális-szerkezeti átalakulás társadalmi terheit, az infrastruktúra fejlesztési és karbantartási költségeit. Ebben a megközelítésben az állam azzal teszi a legtöbbet a világpiaci versenyképesség megőrzéséért, vagy – a félperiféria országai körében – a felzárkózás érdekében, ha őrzi a politikai stabilitást és a tőke számára megfelelő jogviszonyokat. A neoliberális ideológia szerint az állami önkorlátozásnak és áldozatvállalásnak a lecsorgó jövedelmek lévén meglesz a gyümölcse, tehát nem szabad kivágni a termést hozó fát. Ebben a felfogásban a többség is akkor jár jól, ha engedi, hogy a nyereségek felhasználásáról a magánszféra szabadon döntsön, míg az esetleges veszteség következményeit a köznek is viselnie kell.

Leegyszerűsítve ez a képlet uralta a világot az elmúlt időszakban. A neoliberális érvelés azonban azért is sántít, mert elfeledkezik arról, hogy az állam (a köz) milyen aktív szerepet játszott és játszik – finanszírozóként és megrendelőként egyaránt – az utóbbi idők technológiai forradalmaiban. Sokatmondó tény, hogy a centrumországokhoz csak azok az országok tudtak felzárkózni, amelyek kedvező működési feltételeket teremtettek a külföldi működő tőke számára, és azokat saját fejlesztési, oktatási és tudománypolitikai stratégiával párosították. Ezek az országok tehát a fejlesztő állam kifejlesztésével válaszoltak a fejlett tőkés országok felől érkező kihívásra.

Mi a mérlege a neoliberalizmusnak? Beváltotta-e ígéreteit? Elsőként azt emelném ki, hogy segített fenntartani a tőkés újratermelési folyamatot és a centrumországok hegemóniáját. (Ez mostanra Kína, India megerősödésével megtörni látszik, ami azonban nem kérdőjelezi meg az előbbieket, amennyiben nem változtatja meg a tőkés termelési módot. Ez a két ország fejlesztő államként tört előre.) A tőke a maga képére formálta a világot, kiteljesítette a globalizációt. Nincs már külső környezet, amelyet Rosa Luxemburg a tőkefelhalmozás feltételének tekintett. Az, ami ma van, az a gazdasági kapcsolatok és az érintkezés egyetemessé, illetve kényszerré válásával mind belül van a tőke uralta világon. Ez azt is jelenti, hogy ebből a rendszerből, ha egyáltalán, akkor csak úgy léphet ki egy ember, egy csoport vagy egy nemzet, ha lemond a kor kínálta vívmányok jelentős részéről. Egyén és nemzet között a különbség annyi, hogy az előbbi könnyebben megteheti, hogy hátat fordít annak, amit általában a haladás vívmányának tekintenek. Egy ország lakossága azonban nem fogadná el az el- és bezárkózást, vagy ha mégis, akkor előbb-utóbb szembesülnie kellene annak súlyos következményeivel.

Kétségtelen, a kölcsönös függés, a nyitottság előnyökkel jár, ha módot ad komparatív előnyök kiaknázására. Ezek az előnyök nem csak gazdaságiak. A kultúrák érintkezése, a tájékozódás lehetősége előmozdítja az emberi jogok követelményrendszerének egyetemes érvényesülését, a történelemben felhalmozódott kulturális kincs nemzetivé tételét, elsajátítását. Ez persze inkább következménye, mint célja a globalizációnak. Nem lehet elfeled-

kezni arról sem, hogy százmilliós nagyságrendben csökkent a teljes szegénységben élők száma. Számukra a munkalehetőség és a megszabadulás a teljes kiszolgáltatottságból új életminőség. Bár e vívmány értékéből levon, hogy a korábbi underclass jelentős része egy hosszabb távon fenntarthatatlan termelési és fogyasztási folyamat „alsó ági" résztvevőjévé vált.

A mérleg nyelve, közepe felé haladva meg kell említeni, hogy az elmúlt évtizedek hoztak olyan eredményeket, amelyek elősegítik, szolgálhatják az emberi-társadalmi emancipációt is, de egyúttal fenyegetést is jelentenek a civilizációra. Ennyit az egyik oldalról.

Áttérve a másik oldalra először a neoliberális kapitalizmus nyomán keletkezett óriási társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség ötlik a szemünkbe. Az elmúlt négy évtized nem igazolta az előnyök társadalmiasulásának tételét. Nem csökkent a jövedelmi és nőtt a vagyoni különbség a fejlett országok lakosságának felső és alsó decilise között. A világ országainak jelentős részében a felső 1, illetve 5-10%-ának a kezében van országa vagyonának legalább a fele-kétharmada. A jövedelmi különbségek ennél kisebbek, de még így is hatalmas mértékűek.[2] Hozzá kell tenni, hogy nemcsak ezek az osztályjellegű egyenlőtlenségek osztják meg ma a társadalmakat. Nagy jelentőségű az a választóvonal is, amely a globalizációs folyamat nyertesei és vesztesei között húzódik. Többről van itt szó, mint az egyik kör nagyobb, másik kör kisebb jövedelméről, vagy eltérő élethelyzetekről és életesélyekről, mobilitási lehetőségekről. Ez a választóvonal alapvetően azok között húzódik, akik integrálódni tudtak a globalizálódó gazdaságba és intézményrendszerébe, illetve azok között, akik társadalmi státuszuk megőrzéséért küzdenek. Egész más a világhoz való hozzáállása e két csoportnak. Két kultúra formálódik egy társadalmon belül, ami torzított beállításban úgy jelenik meg, mint a nemzeti és multikulturális, multiraciális (kozmopolita) egymást kizáró ellentéte.

[2] Lásd erről Thomas Piketty és mások munkásságát.

A mérlegkészítésnél nagy súllyal esik latba a természeti környezet helyzete is. Az igazsághoz tartozik, hogy az ökológiai válságért nem lehet csak a neoliberális kapitalizmust okolni. A klímaválság egy korábban elkezdődött folyamat akkumulációjának a terméke. Emlékezzünk csak arra, hogy most „ünnepeljük" a Római Klub jelentésének 50. évfordulóját. A vészharang már akkor megkondult. A bűn az, hogy a neoliberalizmus uralkodásának négy évtizedében kevés történt környezetünk megóvásáért. A jövőt azonban nem lehet és nem érdemes a ma létező rendszer nyakába varrni. Mi is bűnösek leszünk, ha ez így marad.

Lehet, hogy nem is ezekkel a témákkal kellett volna a teljesítményértékelést kezdeni. Talán célszerű lett volna azzal a megállapítással indítani, hogy a mai kapitalizmus egy fenntarthatatlan növekedési pályán mozog. Ráadásul a válságok és a változtatással járó hatalmas nehézségek elől igyekszik előremenekülni. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy ezen az úton saját hatalmas gépezetének tehetetlenségi ereje is előrelöki. A másik dolog, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül a mérlegkészítéskor, a következtetések levonásakor az a tény, miszerint a történelem azt mutatja, hogy a tőkés rendszer eddig mindig le tudta küzdeni a válságokat, képes volt az öngyógyításra, az uralkodó osztályok is képesek lehetnek a válsághelyzetek kihasználására.

Úgy merül fel tehát a kérdés, hogy nem célszerűbb-e a kapitalizmus öngyógyító képességére bíznunk a sorsunkat, mint egy esetleges mesterséges/erőszakos beavatkozással elrontanunk egy jól működő gépezetet? Erre a felvetésre a ma mértékadó válasz az, hogy ez az öngyógyító képesség csak részleges. Ezt mutatja az elmúlt száz év története. A szocializmus belső és külső nyomására végrehajtott reformok, állami beavatkozás, illetve a perifériák és a környezet kizsákmányolása nélkül nem értelmezhető ez az öngyógyító képesség. Ám, ha még létezne is, akkor sem bízhatnánk magunkat rá, mert mi van akkor, ha a tökéletesnek feltételezett piaci gépezet mára vonatkozóan nem jelent garanciát? Felelőtlenség lenne bármilyen automatizmusra hagyatkoznunk. Így látja ezt António Guterres ENSZ-főtitkár

is, aki keményen bírálja a világot vezető államokat, amiért nem tesznek eleget a kiáltó egyenlőtlenségek felszámolásáért, a klímaválság leküzdéséért.

Ahhoz, hogy idáig fajuljon a helyzet, hogy egymásra torlódjon az egyenlőtlenség, a klíma- és a migránsválság, ahhoz az eddig elmondottakon túl több dolog is kellett a tőke önzésénél és akadály nélkül érvényesülő működési logikájánál. Az is kellett, hogy a korábban baloldalra szavazók passzívakká váljanak, illetve máshová helyezzék politikai opcióikat. Az így keletkező támogatás- és erővesztést a szociáldemokrácia nem tudta a fiatalabb és új középosztályi csoportok megnyerésével, erejével pótolni.

Már csak azért is muszáj kicsit elidőzni ennél a problémakörnél, mert nem lehet egy kalap alá venni az 1981–2007 közötti és azóta eltelt időszakot. 1981 után nem látszott alternatíva a neoliberális kapitalizmussal és az új életre kelt konzervativizmussal szemben. Hiányzott az a jövőkép, amellyel új híveket toborozhatott volna a baloldal. A Mihail Gorbacsov nevéhez kötődő peresztrojka és demokratizálás nem tudta bizonyítani a szocializmus életképességét. Mint ahogy a Szocialista Internacionálé is hiába hirdette meg 1989-es stockholmi nyilatkozatában a demokratikus szocializmust mint elérendő célt. Az ezután hatalomra került szociáldemokrata pártok egyike sem mert kockázatot vállalni és ilyen irányba mutató reformokat végrehajtani. Ez részben érthető, hiszen egyetlen felelős politikai, kormányzásra képes politikai erő sem fordulhatott szembe egyedül a nemzetközi és a hazai nagytőkével. Ezért a centrumországok baloldala, amely többre vágyott az örökös ellenzékiség, az ellensúly szerepénél, levonta a tőke túlerejéből és az új középosztályi csoportok meglétéből eredő tanulságokat – más irányt választott. Ez lett a harmadik út, az új közép programja. Néhány centrumországban bevált az új stratégia, amennyiben a szociáldemokrata párt hatalomhoz jutott. Azonban a neoliberális gazdaságpolitika és a baloldali szociálpolitika összeházasításának kísérlete a kezdeti sikerek után kudarcot vallott. Egyebek között azért, mert általa a társadalmi viszonyok nem lettek igazságosabbak, méltányosabbak a kétharmad, a többség számára. Így aztán a lehetséges

szociáldemokrata hatalomgyakorlás típusai közül továbbra is a skandinávmodell maradt a legvonzóbb, amely megelőzte és túlélte a neoliberalizmust. A baj „csak" az, hogy manapság hiányozni látszanak az elterjesztéséhez, alkalmazásához szükséges „objektív és szubjektív" feltételek.

A baloldal két és fél évtizedes vergődése, jövőképhiánya csak az egyik magyarázat arra, hogy – bár ez logikus lett volna – nem sikerült megerősödnie a 2007–2009-es gazdasági válság nyomán. Néhány vezető nyugati orgánumban, mint például a *Financial Times*ban a kapitalizmus jövőjével kapcsolatos vita folyt. Ennek ellenére a harmadik út, az „új közép" mellett elkötelezett baloldali erők nem érezték, hogy megváltoztak volna a gazdasági és politikai erőviszonyok, a fejlett országok társadalmának többsége támogatna egy radikálisabb reformpolitikát. Patthelyzet állt elő. Így aztán nem csoda, hogy a hagyományos szociáldemokrata politikát enerváltsága okán belülről és kívülről is kihívás érte. Megerősödött e pártok rendszerkritikus szárnya, néhány mediterrán országban új és radikális mozgalmak törtek előre. Közép-Kelet-Európában pedig, miután Magyarországon a válság után elveszítette a hatalmat a baloldali-liberális összefogás, hosszú időre elesett a mérsékelt baloldal „utolsó bástyája".

A hagyományos baloldal általános visszaszorulását azonban nem lehet önmagából megérteni, pusztán csak politikai hibákra és ideológiai ürességre, zavarra visszavezetni. A magyarázathoz vissza kell utalni arra a már röviden jelzett társadalmi átrendeződésre, amely a nyolcvanas-kilencvenes években lezajlott a centrumországokban, illetve a posztszocialista régióban. Ezek nyomán nagy tömegek veszítették el korábban megszerzett társadalmi státuszukat, váltak munkanélkülivé vagy csúsztak lejjebb. Egyre többen érezték és érzik veszélyeztetve magukat, egyre többen érezik azt, hogy bizonytalanná vált a jövőjük. Ezt a jelenségegyüttest, a korábbi osztályképlet helyébe lépő társadalmi konglomerátumot a kritikai társadalomelmélet *prekariátusnak* nevezte el.

A bizonytalanságérzet hatását fokozza az a tapasztalat, mely szerint a jövő nem feltétlenül jobb idők közeledtét hozza magá-

val. A rosszabb jövő árnyéka – szemben a hetvenes évek közepével – most nemcsak egy osztályra vagy egy válságágazatra, válságövezetre vetül rá, hanem egész társadalmakra, nemzetekre is. Sőt a bizonytalanság érzését az ökológiai és migránsválság civilizációs, és mint látjuk, akár háborús fenyegetettséggé formálja. Újdonság ez az 1945 utáni ötven-hatvan évhez, a haladásba és a fejlődésbe vetett egyetemes hit idejéhez képest. Nagy tömegek érzik úgy, hogy a globalizációval járó nyitottság, a kisebbségek pártolása, a sokszínűség, másság elfogadása gyengíti pozícióikat, rontja érdekérvényesítő képességüket. A baloldali politizálásban pedig az emberi jogi, kisebbségvédelmi elvek egyre nagyobb súlyt kapnak, mert ezek az ügyek szaporodnak, és a baloldal köteles kiállni a kiszolgáltatottak, védelemre szorulók mellett. Csakhogy közben a szociáldemokrata-szocialista, zöldpolitika kevesebb sikert tud felmutatni a többség számára fontosabb ügyek képviseletében, a szociális biztonság, a mindenki számára elérhető magas színvonalú egyészségügyi ellátás, az igazságosabb jövedelem- és vagyoneloszlás, az oktatási esélyegyenlőség érdekében. Mondhatni persze, hogy e téren érdemi változtatások valósulhassanak meg, ahhoz hatalom, kormány és parlamenti többség szükségeltetik. Ezzel a kör bezárul, a kígyó a saját farkába harap. A feladat világos: a változtatni akaróknak ki kell szabadulniuk ebből az ördögi körből.

Olyan helyzetben, amikor a félelem és a biztonság iránti igény fölé kerekedik a többi értéknek, a baloldali politizálás harapófogóba szorul. Egyik oldalról a tőke, a befektetők szempontjait kell mérlegelnie, másik oldalról az egzisztenciájukat veszélyeztetve érzők, a saját munkájukból élők elvárásainak kell megfelelnie. E kettős szorítást fokozza egy harmadik is: ez az új, integrált és progresszív közép politikára gyakorolt nyomása. Ez az új közép hisz önmagában, teret igényel, és politikai magatartását alapvetően nem ideológiai preferenciák határozzák meg. Az új középosztály nem az osztály- és rendszerviták, ideológiai harcok jegyében szocializálódott, kevéssé szolidáris a nála lentebb lévőkkel, igyekszik nyertes pozícióban lenni, a nyertes oldalon állni. Nem része ennek az új középnek a humán értelmiség, amely

szintén fenyegetve érzi magát és a kultúrát, és szociálisan sokkal érzékenyebb. Ezért is érez sorsközösséget a kisebbségekkel. A baloldal a mai napig nem talált megoldást arra, hogy miként uralhatja ezt a háromoldalú teret, miként szerezhetné vissza a humán értelmiségi csoportok bizalmát. Nem mentség, csak magyarázat, hogy a kiútkeresést rendkívüli mértékben megnehezíti a neoliberalizmus és neokonzervativizmus gazdaság- és társadalompolitikájának, kultúraformáló tevékenységének a politikára, közéletre, közbeszédre és nyilvános szférára gyakorolt hatása; a sikeres indoktrináció és a nagy tömegek félelme az egzisztenciavesztéstől.

Érdemes felidézni, mit ír erről Tallár Ferenc: A neoliberális állam abban az értelemben minimális tehát, hogy szakítva a *„modern demokratikus köztársaság* eszméjével, a nyilvános politikai szféra magánszféra általi gyarmatosítását támogatja. Amikor az *igazságos társadalom* eszménye helyére az egyén *emberi jogai* lépnek, az állam biztosítja ugyan az *önmagáért* felelős individuum *de jure* autonómiájának jogi feltételeit, de autonómiája *de facto* autonómiára váltásában gyakorlatilag magára hagyja: rábízza »természetes közegére«, a piaci versenyre, miközben annak »természetellenes«, tudniillik politikai korlátait megszünteti."[3] Hozzáteszem ehhez, hogy a magánember szabadságának abszolutizálása relativizálhatja a magánemberek, például vállalkozók és munkavállalók közötti egyenlőtlenség jelentőségét. Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen épp ez a funkciója. Nem kisebb veszély, hogy a magánember előtérbe állítása együtt mozog az individualizáció szélesebb spektrumával, és a közemberi-állampolgári lét és jogok gyakorlásáról történő lemondáshoz vezet. Amikor a magán-, úgy is, mint gazdasági és piaci tevékenység, és úgy is mint a klasszikus, illetve mindennapi értelemben vett magánélet szabadsága fölébe kerekedik az igazságosság, szolidaritás, közösségi felelősségvállalás értékeinek, akkor a köztársaság kiürül, a demokrácia díszletté válik.

[3] Tallár Ferenc: A proletáriátustól a prekariátusig és tovább. In: uő: *Az áramlások terében*. Budapest, Liget Alapítvány, 2015, 103.

Abban, hogy a közélet, a demokrácia kiüresedik, formálissá lesz, nem csak a gazdasági szféra, a társadalmi viszonyok és közérzet megváltozása játszik szerepet. Nem kisebb jelentőséggel bír a *„politikai"*, a politika változó működése is. A politika egyre költségesebb, szakszerűbb tevékenység, ami növeli a távolságot az egyszerű állampolgár és a politikai elitek között. Látnunk kell, hogy a szakszerűség követelménye nemcsak az állam és igazgatási szerveinek irányítására terjed ki, hanem a kommunikációra is. Ma a politikai tevékenység jó részét az teszi ki, hogy mit mikor és hogyan kell közbeszéd tárgyává tenni. Az egyik oldalon a „hivatásrend", másik oldalon a magát egyre inkább inkompetensnek érző állampolgár. Igaz, mindkét oldal megosztott, tagolt, de ezt az alapképletet nem írják felül a belső ideológiai és érdekellentétek.

Az állampolgári-közéleti szerepvállalástól való elzárkózásra ösztönözhetnek a társadalmi tapasztalatok is. Ezek közé tartozik az az egyszerű belátás, miszerint a közélet, a politizálás rontja a versenyképességet (kivételt képez az a helyzet, amikor a politizálás, a politikai kapcsolat korrupciós lehetőségeket kínál), kockázatos. Általánosabb az az értelmezés, hogy a dolgok mennek a maguk útján, az egyes ember nem sokat tehet. További felmentő körülmény az egyes ember számára, hogy illetéktelennek, felkészületlennek, magára hagyottnak érzi magát. Ne feledjük, ma a saját munkájukból élők többsége ilyen vagy olyan okok miatt nem tagja egy őt védelmező, felerősítő közösségnek. Végül, de nem utolsósorban meg kell jegyezni, hogy a kollektív érdekérvényesítés nem működik önmagától. Ahol megvannak a munkavállalói, gazdasági és szociális jogok törvényi-intézményi garanciái, ott is szükség van valamilyen mozgalmi háttérre, személyes szerepvállalásra, civilkurázsira.

A csökkenő civilenergia, részvételi készség és a mozgalmi háttér összeszűkülése nem maradhatott következmények nélkül a pártok, különösen a baloldali pártok működésére sem. Kevesebb lett az aktivista, egyre inkább azok irányítják, sőt élik a pártok életét, akik meg is élnek belőle. Ám úgy is fogalmazhatjuk, hogy a pártok nem lehetnek meg azok nélkül, akik meg

is akarnak élni belőlük. Ilyen körülmények között a pártokon belüli, stratégiával és taktikával kapcsolatos, elkerülhetetlen viták egyúttal egzisztenciaharcokká lesznek, vagy fordítva, az egzisztenciaféltés miatt maradnak el azok a viták, amelyek nélkül a normális pártélet nem képzelhető el.

A mozgalmi jelleg elvesztésének, a taglétszám, az aktivisták létszámcsökkenésének vannak messzire ható következményei. Az egyik közülük, hogy a pártok működéséhez, a választási kampányokhoz szükséges anyagi fedezet döntő hányadát külső, magán- vagy állami forrásból kell fedezni. Ez a helyzet a korrupció melegágya. Egy másik következmény, hogy a pártokból eltűnt az a csoport, amelyet Antonio Gramsci szerves értelmiségnek nevezett, akik kötődnek az adott párt társadalmi bázisához, fejlesztik, ápolják az ideológiai alapokat. Az elmúlt fél évszázadban szerepüket külső szakértők három csoportja vette át: a szakpolitikai, a választási és a kommunikációs szakembereké. Ők azonban a pártvezetés számára dolgoznak, általában függetlennek tekintik magukat, és ami fő, nem közvetítenek a pártok vezetése és tagsága között. Nem tagadható tehát, hogy a gazdasági-társadalmi, kulturális-technikai átalakulások, illetve a pártok és tagságuk, szimpatizánsaik és az állam és polgárai közötti viszony megváltozása között kölcsönhatás van. Ennek egyik jele a távolság növekedése az elit és a nép között.

Az, hogy az állampolgár és az állam, a politikai szereplők (elit) és a társadalom közötti helyzet így alakult, az kihatott a tájékoztatás-tájékozódás, a média világára is. Bár némi fenntartásokkal, de ez fordítva is igaz. A média nem puszta lenyomata a változásoknak, maga is formálja a valóságot, egyik meghatározó része annak. Mindenesetre az elmúlt harminc évben alaposan megváltozott a média helyzete. Átalakult a tájékoztatás-tájékozódás szerkezete, az internet révén új dimenziókkal gazdagodott. A közösségi média bővítette a nyilvánosságot, annak ellenőrzési lehetőségeit, de egyúttal a manipulációéit is. Ehhez csatlakozik a minőségi és független újságírás nehézségeinek sora. Ezek egy része gazdasági jellegű, másik része a közösségi és kereskedelmi média konkurenciájából fakad. A bulvár sajtó,

kereskedelmi tévé csak a magánemberi, fogyasztói mivoltában ragadja meg az olvasót, nézőt, a közügyek kapcsán szinte kizárólag szenzációkkal foglalkozik, csak annyit mond, amennyi ahhoz kell, hogy a magánember igazolva érezhesse távolmaradását a közélettől, a közösségtől.

Ma, a posztmodern, illetve mediatizált világban a különböző társadalmi csoportok kulturális igényei az elkülönülés jeleit mutatják. E csoportok között egyre kevesebb az érintkezés és az átjárás. Világunkban a kultúrák sokszor a csoportidentitás eszközévé redukálódnak, amivel nincs is baj, ha közben nem vesztik el az emberi-társadalmi emancipációs szerepüket. Ilyen helyzetben az államnak gondoskodnia kellene a minőségi és kiegyensúlyozott tájékoztatás, a minőségi kultúrához jutás feltételeiről. Az előbbinél maradva, tudnunk kell, hogy a sajtószabadság nemcsak azt jelenti, hogy az újságírók szabadon írhatnak, beszélhetnek, hanem azt is, hogy az állampolgárok hozzájuthatnak a politikai szféra ellenőrzéséhez, a közéletben való eligazodáshoz és részvételhez szükséges ismeretekhez. Amennyiben az állam nem tartja feladatának ezt, és a közmédia, az iskola nem mutat példát a minőségi és a kiegyensúlyozott tájékoztatás terén, nem az emancipációt szolgáló kultúrát támogatja, akkor tovább nő a társadalmi osztályok, rétegek, illetve az állam és állampolgár közötti távolság. Nagy baj, ha a kultúra, a művészet nem segíthet a teljesebb emberi léthez, ha nem teszi, formálja az egyén számára átláthatóvá, illetőleg személyes és erkölcsi kérdésekké a társadalmi problémákat.

Ma a gazdasági, szociális, kulturális egyenlőtlenségek és különbségek olyan mértéket érnek el, hogy komoly feszültségek forrásaivá válnak. Egyelőre mégsem ingatják meg az uralkodó osztályok és elitcsoportok kulturális, politikai hegemóniáját. Miért? 1980, majd 2008 után társadalmi-gazdasági viszonyok átrendeződéséből a jobboldal levonta a következtetéseket. Egy új társadalmi koalíció kezdett kiformálódni, mint ahogy azt már fentebb érintettük. Az új felállás módosította a korábbi politikai képletet. Ennek lényege, hogy a konzervatív jobboldalnak a neoliberalizmus föladása nélkül sikerült elérnie, hogy azok a

társadalmi rétegek, csoportok, osztályfrakciók, amelyek a rohamos változások következtében elbizonytalanodtak, fenyegetve érezték magukat, módosítsanak hagyományos beállítódásukon, értékrendjükön. A prekariátushoz tartozók azok felé irányították politikai szimpátiájukat, akiktől azt várták, megvédik őket a konkurenciától, a lecsúszástól.

Ez a fordulat úgy is leírható, hogy a hagyományos, hierarchikus, ha tetszik osztály-osztály elleni harcot részben az azokon belüli küzdelem váltotta fel. E helyzet jellemző vonása, hogy a hatalomért, tulajdonért, a gazdasági pozíciók megőrzéséért és javításáért, a jövedelem elosztásáért, a médiabefolyásért sem klasszikus felállásban folynak a csatározások. Előtérbe kerültek a globalizált új rendbe sikerrel betagolódottak, integrálódottak és a régi, nemzeti keretbe szorultak közötti érdekellentétek, kulturális különbségek. A kizáródástól és lecsúszástól tartó társadalmi csoportok – lett légyenek azok tőkések, középosztálybeliek, kétkeziek vagy marginalizáltak – állami védelmet, közreműködést követelnek. Többségük nem a jobb jövő reményében, hanem a rosszabb élet elkerülése érdekében csatlakozott ehhez a koalícióhoz. Jogcímet a védelemre a nemzethez tartozás jelenti, ami magáról értetődő, hiszen joggal tart igényt az állam védelmére annak minden polgára. Különösen világosan rajzolódik ki ez a képlet Magyarországon, de mint például a trumpizmus és a brexit mutatja, másutt is komoly tényező.

E gazdasági-társadalmi komplexum (koalíció) meghatározó csoportjai, az uralkodó elitek a nemzet, a nemzeti érdekek védelmére hivatkozással gyakorolják hatalmukat és szervezik a mögöttük álló társadalmi koalíciót. Mindenki, aki kormányon van, ezt tenné a helyükben. Nem mindegy, persze, hogy milyen módon és milyen mértékben, mert a nemzet teljes kisajátítása két, nehezen kezelhető következményt von maga után. Az egyik az, hogy a társadalmi problémák „nemzetiesítése" visszafelé visz, vissza a nemzet etnikai egységként történő értelmezéséhez. Így elhalványítja a modern, a politikai közösséget hangsúlyozó felfogást. Sőt, ha a kulturális nemzet fogalmát leszűkítik a származási, nyelvi, etnikai egységre, azzal megnehezül a hagyomá-

nyokat őrző-megújító, de a kor kultúráját is elsajátító közösség formálása is. Ez a múltat zászlóként lobogtató felfogás akadályozza a társadalom, a nemzet válaszadását a kívülről érkező kihívásokra. Erre minta a magyar helyzet. Emellett a nemzeti szolidaritás követelése könnyen háttérbe szoríthatja a társadalmi szolidaritás követelményét.

A magyar eset azt mutatja, van egy másik, nem kevésbé súlyos következménye is annak, ha egy politikai szereplőnek sikerül kisajátítania a nemzeti érdekek képviseletét, a nemzet nevében beszélés lehetőségét. Ez a következmény az, hogy minden más közszereplő nehezen kiegyenlíthető hátrányba kerül. Ami jó a nemzet „kisajátítóinak", az nem jó a politikai közösség egészének. A nacionalizmus – hiszen erről beszélünk – megnehezíti az alkalmazkodást, az esetleges kormányzati tévedések, hibák kijavítását. Úgy vélem, igaz az a régi tétel, miszerint nacionalizmussal szemben nem lehet nacionalizmussal harcolni, de az internacionalizmus sem elégséges eszköz. Jobb megoldásnak látom, ha a nacionalista nemzetpolitikával szemben nemzetpolitikát szegezünk szembe. Ennek lényege, hogy tudatosítsuk: ma a társadalom többsége (a nép) nem valóságos részese a politikai és a kulturális nemzetnek sem. A többség nem vesz részt a közéletben, és nem rendelkezik kompetenciát adó műveltséggel sem. Ez a helyzet nem „fenntartható", fenyegeti a társadalom jövőjét. Azt is tudnunk kell, hogy alapvető érdek – különösen az olyan kicsi, nyitott gazdasági szerkezetű és határokon túl is nyúló nemzet esetében, mint a magyar – egy nagyobb gazdasági, politikai, katonai és kulturális közösséghez tartozás. Csak ez garantálja az ország biztonságát, és ad esélyt arra, hogy társadalma hozzájusson a mai kor civilizációs vívmányaihoz.

2008 után a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus egyre többet használ a jobboldali populizmus eszközrendszeréből. Egyes országokban önálló és befolyásos erővé váltak a jobboldali radikális pártok. Ez a helyzet mozgósítja a hagyományos baloldalt, a zöld- és emberjogi mozgalmakat, és választ elé állítja a mérsékelt liberális és konzervatív áramlatokat.

Folytathatnánk, bővíthetnénk még a közelmúlt és a jelen gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyainak elemzését, de egy esszé keretében – remélem – ennyi is elég a *sein és a sollen*, a van és a kell közötti távolság nagyságának érzékeltetéséhez.

Ki kell törni abból a csapdahelyzetből, amit ma a tőke szabadon, őrizetlenül hagyott mozgástörvényei alakítanak, amelyben az azokhoz történő alkalmazkodás a fő szabály a társadalmak, államok és politikai elitek számára egyaránt. Ma az országok nem formálhatják gazdaságpolitikájukat a világgazdasági környezettől függetlenül – eközben a hatalomért, a nyitott kérdések megoldásának eszközeiért folytatott küzdelem legfőbb színtere a belpolitika. E mellé az ellentmondás mellé csatlakozik egy másik, az, hogy a globális problémák nem oldhatók meg nemzeti keretben. E mára közhellyé vált igazság hallatán az emberek hajlamosak a környezeti és a migránsválságra gondolni. Valójában jóval többről van szó. Könnyű belátnunk, hogy a kötetünk címében szereplő értékek nem gazdagíthatják a társadalmakat, ha azok elkülönülnek, csak nemzeti keretekben gondolkodunk és cselekszünk. Az igazságosságot nem lehet érvényre juttatni, ha az nem érvényesül a jövedelmi viszonyokban, ha az előnyös versenyhelyzetek monopóliumokhoz kapcsolódnak. Vagy vegyük az oktatás, képzettség gazdasági szerepét és az esélyegyenlőséget. Miként valósulhat az meg, ha egy szegényebb, de felzárkózni igyekvő ország nagy erőfeszítésekkel képez ki kvalifikált munkaerőt, amely azután a jobb kereseti és munkalehetőségek reményében kivándorol. Hogyan válhat valósággá az esélyegyenlőség, ha a közoktatás alacsony színvonalú, ha az iskola nem tompítja, hanem újratermeli a családi hátterek különbözőségéből eredő hátrányokat? Mit lehet tenni az ellen a „törvényszerűség" ellen, miszerint költségek és az adott hatalmi-társadalmi viszonyok megőrzésének szempontjából a legolcsóbb megoldás, ha az elitek, a felső középosztály gyermekeiből verbuválódik az elit új nemzedéke? Hozzáteszem, az igazságosságnak, egyenlőségnek nemcsak a társadalmak, hanem az országok, régiók közötti gazdasági kapcsolataiban is érvényesülnie

kell, ellenkező esetben a szegényebb országokból előbb az elitjeik jó része vándorol el, majd megindulhatnak az alul lévők is. S ez még mindig a jobbik eset ahhoz képest, hogy ha a veszélyt érző, marginalizálódó társadalmi csoportok egymásnak esnek.

Még nyilvánvalóbb a nemzeti keretek szűkössége a fenntarthatóság, a környezet megóvásának ügyében. E téren még kevésbé működhet az elzárkózás vagy a verseny. Itt az országok közötti együttműködésnek kell a fő szabálynak lennie. Ehhez képest ma inkább igaznak látszik Dimitri Zengelis szellemes megállapítása. Szerinte ugyanis a klímaváltozás kapcsán az egyes országok „potyautasként" viselkednek: nem akarnak sokat költeni, de élvezni szeretnék a többiek erőfeszítéseinek gyümölcsét.[4]

Senki, aki ma a válságok legyőzésének és megelőzésének kérdéseivel, az igazságosság, a demokrácia és fenntarthatóság témakörével foglalkozik, nem kerülheti meg a ma fennálló társadalmi, gazdasági rendszerhez, világgazdasági rendhez való viszonyának tisztázását. Ebben a tekintetben három nézet rajzolódik ki. Az első a már öngyógyító képességbe vetett hit. Ezt elsősorban a konzervativizmushoz és liberalizmushoz kötődő értelmiségiek és politikusok vallják. Bár megengedhetetlen leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy többségük ne látna szükségesnek korrekciókat. A liberálisok és konzervatívok igazságosság- és demokráciafelfogása alapvetően eltérő a vállalhatótól. Ettől még az általuk vallott értékek és nézetek egy részét nem lehet megkerülni egy új jövőkép megalkotásakor.

Egy másik vonulat szerint a mai kapitalizmust meg kell reformálni. Az ehhez az irányzathoz tartozók a bajok legfőbb okát az óriási társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekben látják – ezek radikális mérséklésében pedig a fő problémák megoldásának eszközét. Ők elismerik a kapitalizmus eredményeit, progreszszív vonásait, és nem szeretnék a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönteni, mint ahogy azt a 20. századi államszocializmusok

[4] Dimitri Zangelis: Dekarbonizáció: innováció és a klímaváltozás gazdaságtana. In: *A kapitalizmus újratervezése.* Szerk. Michael Jacobs – Marianna Mazzaucato. Budapest, Kossuth Kiadó, 2018, 296.

tették. E körhöz általában a mérsékelt, szociálliberális és szociáldemokrata teoretikusok tartoznak.

Végül nem kevesen vannak azok sem, akik szerint maga a kapitalizmus, illetve az általa kialakított globális, birodalmi világrend a fő probléma. Szerintük e kettő felszámolása a feltétele a válságok leküzdésének, igazságtalanságok megszüntetésének. Az, hogy ehhez a programhoz az eddig kifejtettekből is következően nehéz politikát rendelni, érveket ad a radikális rendszerkritikától tartózkodó mérsékelt baloldaliak kezébe. Erre az elutasításra az antikapitalista baloldal sokszor a pusztulás rémét idézi fel, amivel azt a hagyományt folytatja, amit még Friedrich Engels alapozott meg, és amely a szocializmus vagy barbárság alternatívájaként fogalmazódott meg sokakban a második világháború után, de a huszadik század legvégén is.[5] Kérdés, hogy egy környezeti, gazdasági katasztrófa milyen hatást váltana ki a társadalmakban. Az viszont bizonyos, hogy csak egy nem múltra hajazó szocializmus lehet vonzó, és hogy csakis valóságosan politizáló, tehát a napi küzdelmekben edzett és tekintélyt szerzett erőnek van esélye a tömegtámogatás elnyerésére. Bármekkora is legyen a válság, önmagában csak kevés lehet ahhoz, hogy nagy társadalmi osztályok és csoportok nekik jobbára ismeretlen politikai formációra bízzák a sorsukat. Ettől még a radikális, antikapitalista baloldaliság létjogosult, hasznos szerepet játszik, mert segíti az alternatívakeresést. Ugyanakkor ez az irányzat – igazságaival és szimpatikus elveivel együtt – még adós egy sajátnak mondható politikai stratégiával.

Gondolatmenetem végén három olyan példát idézek, amelyek a kapitalizmus megszabályozását, reformálását, illetve a társadalmi igazságosságot, a demokráciát, a fenntarthatóságot

[5] Engels azt írta, hogy a tőkés termelési mód ellentétbe került az általa létrehozott termelőerőkkel és elosztási viszonyokkal, ezért az osztálykülönbségeket kiküszöbölő termelési móddal kell forradalmasítani, „mert különben az egész modern társadalom elpusztul". A modern szocializmus azon alapul, hogy a proletárok felismerik ezt a szükségszerűséget. Friedrich Engels: Anti Dühring. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963. 155. Lásd még erről Mészáros István: *Szocializmus vagy barbárság – mint történelmi alternatíva.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005, 92–93.

illetően, amelyeket mindenképpen érdemesnek tartok a továbbgondolásra, a vitára. Elsősorban azért, mert reális mezőbe helyezkedve keresik a megoldást.

Joseph E. Stiglitz 2012-ben tette közzé azt a könyvét, amelyben azt bizonyítja, hogy a kirívó társadalmi egyenlőtlenségek gazdaságilag is károsak. Fő tétele szerint nem a kiugró jövedelmek jelentik a fő gondot, hanem az, hogy nem „csorognak le", így nem segítik a gazdasági növekedést sem. Ráadásul többségük nem valóságos teljesítményekből ered, hanem a monopóliumokkal összefüggő járadékokból. Főbb javaslatai: a dolgozók alkupozíciójának erősítése, a monopóliumok visszaszorítása, a vállalati menedzsmentek visszaélési jogainak korlátozása; az oktatás javítása az egyenlő hozzáférhetőség érdekében; a stabilitást és teljes foglalkoztatást szavatoló gazdaságpolitika. A Nobel-díjas közgazdász a méltányosság és a lehetőségek biztosítását követeli. Stiglitz Alexis de Tocqueville-t idézi, aki az amerikai demokrácia működését vizsgálva megkülönböztette a szűken értelmezett egyéni érdeket a helyesen, tehát a mások és a társadalom szempontjait is figyelembe vevő értelmezett érdektől. Ezt a szerinte inkább pragmatikus, mint idealista megközelítést tartotta az amerikai demokrácia alapjának.[6]

A másik „reformista" példát Anthony B. Atkinson kínálja. Az angol közgazdász is az egyenlőtlenségek csökkentését tartja kulcskérdésnek. Ebbe az irányba – vallja – a piaci jövedelmek megváltoztatásán át vezet út, vagyis nem elégséges korrekciós eszköz az adózás és az állami újraelosztás. A közpolitika feladata, hogy a munkavállalói, szakszervezeti pozíciót erősítse, kikényszerítse a szociális partnerséget. Növelni kell a közösségi vagyont. Az örökséget és az ezzel kapcsolatos ajándékozást terhelje adó, mint ahogy az ingatlanokat is. Vezessenek be gyermeknevelési juttatást. A globális problémák megoldása érdekében a gazdag országok GDP-jük 1%-át segélyekre fordítsák.

[6] Joseph E. Stiglitz: *The Price of Inequality*. London, New York, Allen Lane, Penguin Group, 2012, 265–290. Álláspontját később is kifejtette. Lásd a már idézett Jacobs–Mazzucato kötetet, amelynek egésze is figyelmet érdemel.

Atkinson a második világháború utáni időszakra hivatkozva akarja fokozni az állami szerepvállalást. Ennek eredményességét segítheti, ha gondos előkészítés előzi meg az egyes lépéseket, és egy társadalmi-gazdasági tanács felügyeli a megvalósítást.[7]

Messzebb megy e két tudósnál Thomas Piketty, aki *A szocializmus ideje* címet adta legújabb könyvének, amely a *Le Monde*-ban az utóbbi években publikált írásait tartalmazza. Az ezek elé illesztett írt bevezetője egyenesen a Long live socialism! – Éljen a szocializmus jelszóval indul. Ehhez persze rögvest két megjegyzést tesz. Az egyik szerint nem gondolta volna, hogy 1989 után harminc évvel ide jut. A másikban pedig egyértelművé teszi, hogy az ő szocializmusa természetesen nem a régi államszocializmus életre keltését célozza. A francia tudós ítélete: a mai kapitalizmusnak nincs jövője, mert elmélyíti az egyenlőtlenségeket és kimeríti a földet. Ezért ezt a rendszert egy participációs, decentralizált, föderális és demokratikus, öko-, sokszínű és feminista szocializmussal kell felváltani.[8] Más megfogalmazásában az általa vallott szocializmus multietnikus, egyenlőségsegítő oktatási rendszerrel, a tulajdon- és a hatalmi viszonyok állandó változásával. Ebben a társadalomban a nagy vagyonok, az óriási jövedelemkülönbségek nem rögzülhetnek, a jövedelem, a vagyon- és örökösödési adó ezt megakadályozzák. Elő kell segíteni a társadalom részvételét a közéletben. Döntésképes internacionális mechanizmusokkal (pl. közös kormánnyal az eurozónában) – föderalizmussal kell támogatni azokat a társadalmakat, országokat, amelyek közösen keresik a válaszokat a jelen és jövő kihívásaira. E célok eléréséhez nem élcsapat szükséges, hanem a polgárok bevonása. Nem lehet azt az Európai Unióban is érvényesülő gyakorlatot folytatni, hogy a legmobilabbak a kedvezményezettek. Kiemelném még Piketty azon megállapítását, mely szerint a a leggazdagabb 10% felelős a károsanyag-

[7] Anthony B. Atkinson: *Egyenlőtlenség – Mit kellene tennünk?* Budapest, Kossuth Kiadó, 2017, 327–333.

[8] Thomas Piketty: *Time for Socialism*. New Haven, London, Yale University Press, 2021, 2–25.

kibocsátás feléért. Ez azért fontos, mert a gazdag országok közép- és munkásosztálya, illetve a fejlődő országok nem lesznek hajlandók változtatni életstílusukon, ha az elitek nem teszik ezt.[9]

Végül utalni szeretnék arra a csapdahelyzetre, amelyben a társadalmakat jobbítani akaró, progresszív emberek, erők és mozgalmak vannak. Ki kell törniük ebből, nem őmiattuk, hanem mert nélkülük nem sikerülhet a kötetünk címében jelzett értékeket: *az igazságosságot, a demokráciát és a fenntarthatóságot* érvényre juttatni a társadalmak, világunk életében. Az idő nem nekik, hanem ellenük, végső soron a status quo fenntartásához ragaszkodók ellen is dolgozik. Sovány vigasz ez azoknak, akik nemcsak önmagukat, hanem a társadalmak, a következő nemzedékek és az egész emberiség, élővilág jövőjét féltik. Mondhatni persze, hogy értékeink valóra váltása, érdekekhez kapcsolása utópia. Ennél azonban van egy nagyobb és feltétlenül károsabb utópia: az, hogy életünk változatlan mederben folyhat tovább.

Minden nagyobb eszmeáramlat és politikai irányzat tisztességes képviselői keresik a kiutat a jelenlegi helyzetből. Az bizonyos, hogy ma a társadalom ügyei iránt elkötelezett értelmiségiek nem érhetik be azzal, hogy alarmírozzák, erkölcsi nyomás alá helyezik a gazdasági, politikai eliteket. Olyan jövőképpel kell előállniuk, amely vonzó lehet a társadalmi többség számára. Fogadjuk el, ma a többség biztonságra vágyik egy bizonytalan világban. Bizonyítsuk a „helyesen értelmezett érdek" mintájára, hogy a helyesen értelmezett biztonság nem jelen, hanem jövő idejű. E nélkül miként várhatnánk el, hogy a többség, és benne a társadalmak és a világ szegényebbik része, részt vállaljon a közös feladatok megoldásában? Egy jobb, élhetőbb, igazságosabb jövő ígéretének hiányában miként lehet elérni, hogy ha kell, az emberek áldozatokat is hozzanak az egyenlőtlenségek csökkentése és az ember és környezete közötti egyensúly megteremtésében? Hihető ígéret nélkül miért viselne el a többség egy új gazdasági működési mód kialakításával együtt járó konfliktusokat? Miért vállalna részt a végrehajtásban, ha a döntésnek nem részese, ha nem tekinti saját jól felfogott érdekének?

[9] Uo. 241–246.

E kérdések feltétele egy felismeréshez vezet. Három alapértékünk: *az igazságosság, a demokrácia és a fenntarthatóság nemcsak norma és nemcsak cél, hanem cselekvést segítő mechanizmus és eszköz is.* Érvényesítésük, gyakorlattá, valóságossá tételük, használatuk kulcs a mai társadalmi problémák megoldásához, a globális és ökológiai válság megelőzéséhez. Ennek tudatosítása vezet el a másik következtetéshez: elméletet, ideológiát alkotni több a fennálló viszonyok elemzésénél, egy mozgósító erejű jövőkép felvázolásánál. *Az elmélet azzal válik teljessé, ha segít a politikai stratégia kialakításában. Ez utóbbi megléte vagy hiánya jelzi valamely elmélet sikerét vagy kudarcát. A történelmi tapasztalatok e tétel fordítottját is igazolják: jövőkép, ideológia és elmélet, tehát az értékek és érdekek képviselete és összekapcsolása nélkül a politikai mozgalmak sikerei – lelepleződésük okán vagy támogatottságuk megcsappanása következtében – rövid életűek.* (Amennyiben nem pusztán a hatalom birtoklásán mérjük a politikai tevékenységet.)

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

A kötet szerzői

ANDOR LÁSZLÓ közgazdász, egyetemi docens, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Közpolitika Intézet, Gazdaságpolitika és Munkagazdaságtan Tanszék

ANTAL ATTILA jogász, politológus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézete, Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének koordinátora

BAJOMI-LÁZÁR PÉTER médiaszociológus, főiskolai tanár, Budapest Gazdasági Egyetem, Külkereskedelmi Kar Kommunikáció Tanszék

BERÉNYI ESZTER szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet, Szociológia Tanszék

CSÁKI GYÖRGY közgazdász, egyetemi tanár, Kodolányi János Egyetem, Fenntartható Gazdaság Intézet, Gazdálkodási és Menedzsment Tanszék

ÉBER MÁRK ÁRON szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi kar, Szociológia Intézet, Szociológia Tanszék

FÖLDES GYÖRGY történész, Politikatörténeti Intézet, az MTA doktora, az ELTE címzetes egyetemi tanára

HUSZÁR ÁKOS szociológus, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

KISS VIKTOR politológus, ideológiakutató, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének kutatója, a Budapesti Corvinus Egyetem és az ELTE oktatója

KREKÓ PÉTER szociálpszichológus, politológus, egyetemi docens, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Pszichológiai Intézet, Szociálpszcichológia Tanszék, a Political Capital igazgatója

KNAUSZ IMRE pedagógiai szakértő, Van Helyed Alapítvány

LOSONCZ ALPÁR filozófus, közgazdász, az Újvidéki Egyetem tanára

POGÁTSA ZOLTÁN közgazdász, szociológus, a Nyugat-Magyarországi Egyetem docense

Csapdahelyzetben élünk. A rövid távú gazdasági és hatalmi érdekek és távlatok nyilvánvaló konfliktusba kerültek egymással. Kötetünk és annak mind a tizenhárom szerzője rendkívül fontosnak tartja a világ, Európa és hazánk mai helyzetében, hogy a távlati szempontok a mainál jelentősen nagyobb súllyal essenek latba a döntések meghozatalánál. Mindezt úgy szeretnénk elérni, hogy a címben jelzett értékek – az igazságosság, a demokrácia és a fenntarthatóság – alapján nézünk szembe a valósággal, és keressük az alternatívát.
E megkerülhetetlen munkához a társadalomkritikai gondolkodás hasznát, a fennálló gazdasági, politikai és kulturális viszonyok átalakításának szükségességét bizonyító kötettel szeretnénk hozzájárulni.

NAPVILÁGKIADÓ.HU